

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У номері:

Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції

Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.

Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика

Яків Острянин

Іван Стешенко — подвижник на ниві українського національного відродження

6'97

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, В. М. Литвин, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Ресніт (заст. головного редактора), В. Ф. Реприщев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Ресніт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *Н. А. Дерев'яко*
Комп'ютерна верстка *Л. І. Прокопчук*

Підп. до друку 23.11.97. Формат
84х108. Тираж 1000. Тип Таймс. Друк
60-відб. 14,53. Обл.-

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 6 (417)

ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ 1997

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

80-річчя української революції

- Солдатенко В. Ф. Проблема класово-і національно-політичних сил у концепції української революції (*Закічення*) 3
- Бойко О. Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. 14

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 325-річчя від дня народження П. Орлика

- Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика 24

* * *

- Барabanов Ю. М., Дьомін О. Б. (*Одеса*). До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст. 35
- Сідак В. С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.) 45
- Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового 58
- Кривцова В. М. (*Ізмаїл*). Етнокультурні процеси в сучасному Подунав'ї 63

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Щербак В. О. Яків Остригин 71

Білоцерківський В. Я. (Харків), Головченко В. І. (Харків). Іван Стещенко — подвижник на ниві українського національного відродження . . .	77
Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського (Продовження)	84
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким (Закінчення)	103
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	
Васильєв М. Г. З історії будівництва Української оборонної лінії	123
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Коваленко В. П. (Чернігів). В. М. Ричка. Церква Київської Русі	132
Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). Я. О. Федорук. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. Ч. І. 1654 рік	133
Васильєв В. В. (Вінниця), Калитко С. А. (Вінниця). Ю. Шаповал, В. Пристайко. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934	138
Кульчицький С. В. Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. В борьбе против самовласти: Х. Г. Раковский в 1927—1941 гг.; В. А. Головкин, М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского; М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. Фарс на крови	140
Майборода О. М. Українська біографістика: Збірник наукових праць. Вип. І	143
Віднянський С. В. В. Д. Козлитин. Российская и украинская эмиграция в Югославии (1919—1945 гг.)	146
Копилов С. А. (Кам'янець-Подільський). О. П. Іваніцька. Франкістська Іспанія 1939—1975 рр. Історіографія	148
ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ	
Анталовський В. (смт Міжгір'я Закарпатської обл.). Підручник пишеться для народу	151
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Шморгун Петро Михайлович	152
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1997 р.	154

Інститут історії України НАН України та колектив редакції "Українського історичного журналу" висловлюють щирю подяку за спонсорську підтримку у виданні цього номера ТОВу "ІЛТА — КИЇВ" і його Генеральному директору кандидату економічних наук Сергію Олександровичу Міщенко.

80-річчя української революції

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції *

Єдність УПСР, УСДРП, УПСФ, їх продумана політика могли сприяти залученню на бік української революції і інших партій, що діяли в Україні в 1917 р., представляючи різні соціальні сили і національні верстви. Цей аспект, природно, не випадав з поля зору українських політиків.

На конференції УСДРП 4—5 квітня 1917 р. спеціально обговорювалось питання про об'єднання українських соціал-демократів з російськими соціал-демократами (наявність в РСДРП двох течій — меншовицької і більшовицької — в той час не враховувалась лідерами УСДРП, та й зробити це було нелегко, оскільки в березні 1917 р. досить сильно виявили себе об'єднувчі тенденції і чимало організацій РСДРП, особливо в Україні, стали об'єднаними — В. С.). Конференція постановила, що “основою об'єднання повинно бути признання злученою російською соц.-дем. партією принципів, виставлених давніми з'їздами у. с.-д. р. партії: національної програми укр. с.-д. р. партії і принципу національних організацій”¹. Водночас визнавши, що за тодішніх умов негайне об'єднання з РСДРП, при всьому його бажанні, неможливе, конференція визнала за необхідне: “а) входити в частинні порозуміння і об'єднання з окремими с.-д. організаціями рос. соц.-дем. партії при умові признання ними наших домагань і б) доручити Бюрові у. с.-д. р. партії нав'язати зносини з окремими фракціями р. с.-д. р. партії в цілі вияснення їх відношення до нашої національної програми та справі об'єднання”².

І хоч реальної користі від такого рішення було небагато (більшовики Києва після коротких вагань відмовились від внесеної пропозиції і розпочали в “Голосе соціал-демократа” кампанію нападок на “шовіністичну” політику УСДРП, а меншовики підтримали великодержавницький курс Тимчасового уряду), важливий принциповий бік справи — готовність українських соціал-демократів до співпраці з тими, хто готовий приєднатись до боротьби за українську справу.

В І Універсалі позиція Центральної Ради щодо національних груп була сформульована досить чітко: “В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю

*З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журнал. — 1997. — № 5.

й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї..."³.

І то не були марні слова, ритуальні фрази, що підтвердили найближчі події.

Уже на спільному засіданні представників українських і неукраїнських революційних організацій в кінці червня 1917 р. (ініціаторами засідання, відомого як "спільна прогулянка по Дніпру", стали неукраїнські київські організації) було досягнуто порозуміння. 30 червня Центральна Рада після ретельного обговорення питання винесла спеціальну ухвалу: "Взявши на увагу, що перетворення Української Центральної Ради в тимчасовий краєвий парламент передбачалось ще на Українському Національному З'їзді, що українська революційна демократія мало не вся представлена в складі Української Центральної Ради, що по де-яких містах порозуміння з неукраїнською революційною демократією вже налагоджується та що інші обставини життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним осередком на Україні, збори постановили:

1. Зараз же починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорціональне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради, згідно з численністю населення цих національних меншостей України, і

3. додержуватись таких умов поділу цих мандатів, щоб представництво неукраїнських національностей припадало від організованої революційної демократії, цеб-то від рад робітничих та вояцьких депутатів; тим же національностям, які не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загально-національні організації"⁴.

Тому без будь-яких ускладнень питання про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнських національностей було погоджено під час переговорів з міністрами Тимчасового уряду і затверджено II Універсалом. Без зволікань здійснено і саме входження до Ради і Генерального Секретаріату посланців національних меншин. Щоправда, представники деяких політичних сил відмовлялись від співпраці з органами української влади. Так, зокрема, чинили більшовики, пояснюючи свою поведінку тим, що участь у Центральній Раді їм надавалась як представникам російської національної меншості в Україні, тоді як вони були інтернаціональною партією пролетаріату і біднішого селянства.

Однак, навіть після цього для більшовиків двері Центральної Ради не були зачиненими. Вони могли тут виявити своє ставлення до великодержавницьких акцій Тимчасового уряду щодо українського руху, як це було після відомої інструкції Генеральному Секретаріату. Вони послали своїх представників до створюваних Центральною Радою комітетів охорони революції під час заколоту Корнілова і 25 жовтня 1917 р. Кілька годин представники РСДРП(б) — Г. П'ятаков і В. Затонський входили і до складу Малої Ради.

Отже, лідери української революції на практиці доводили своє принципове прагнення до зміцнення бази революційного процесу в Україні, вважаючи, що ізоляція від інших потоків демократії (і в соціальному, і в національному виразі) призведе лише до негативних і навіть згубних наслідків.

Зважаючи на останнє, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат досить терпляче ставились до певних некоректностей з боку представників неукраїнства, вибачаючи, наприклад, непоодинокі претензійні виступи і акції єврейських політичних діячів (ставши другою за чисельністю національною фракцією в Центральній Раді, представники єврейської меншини превентивно протидіяли скільки-небудь кардинальному розв'язанню питання про українську державність, боялись перспективи незалежної України).

Залишаючись вірною своїй платформі, українська революція і в III Універсалі недвозначно заявила про настійне бажання будувати Українську Народну Республіку, вести її по шляху прогресу в тісній спілці зі всіма народами, що проживали в краї. Вищим державницьким актом урочисто проголошувалось: "Український народ, довгі роки борючися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію"⁵.

Схвалений у січні 1918 р. Закон про національно-персональну автономію ввійшов до Конституції Української Народної Республіки під назвою "Національні Союзи". Звичайно, це не лише гарантувало право на самостійне влаштування національного життя меншинам, що проживали в Україні, а й, в разі реалізації, сприяло б згуртуванню політичних сил, незалежно від національної приналежності, для досягнення завдань української революції⁶.

Торкаючись питання про неоднорідність, неоднаковість і навіть неусталеність поглядів лідерів української революції на її рушійні сили, те ж саме можна стверджувати і щодо суперників і ворогів української революції, а відтак і ставлення до них, тактики.

Особливо непросто розібратися у питанні про тимчасових попутників, з якими, однак, слід було контактувати лише до певної межі, постійно пам'ятаючи, що зрештою доведеться розійтися, виборювати авангардну роль, право скеровувати суспільні процеси.

Такими тимчасовими попутниками, насправді незасексованими суперниками, лідери Центральної Ради, Генерального Секретаріату, найважливіших у 1917 р. українських партій вважали самостійників. Розійшовшись ще на зорі століття в Революційній українській партії у поглядах на головне гасло визвольної боротьби — самостійність (М. Міхновський) чи автономія у складі федерації (В. Антонович, В. Винниченко, М. Порш), майже одні й ті ж дійові особи не могли зійтися, помириться і в 1917 р., у вирішальний для українського народу час. Просто до старих незгод додалися нові, а суперечності від того лише поглибилися і загострилися. Форми їх прояву були найрізноманітніші, а примирення, на обопільний погляд — вимушеними, нетривкими і мало-перспективними.

Переважаюча більшість лідерів українських партій вважали, що їм не по дорозі з тими націонал-радикальними елементами, які могли своїми авантюристичними лозунгами і діями швидше зашкодити, ніж допомогти досягненню мети української революції. Тому поставало завдання викрити хибні погляди, відмежуватися від них.

"Різні вихватки, не згідні з ... нашими принципами, — заявляв М. Грушевський, — походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками уряду і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим виправдовувати

їх, але все-таки вбачаю в тім деякі “лагодячі обставини” (“смягчаючія обстоятельства”), коли маємо тут до діла з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовність спихати кацапів і займати їх місця з “присвоєним содержанием, отоплением, освещением” й всіма іншими “онерами”. Але ся готовність їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства!”⁷

Самостійницька течія, наперекір безпідставним твердженням деяких авторів, виявилась малопотужною і не впливовою. Однак вона змушувала помітно нервувати керівників, які, вважалось, грали першу роль в українській революції.

М. Грушевського, В. Винниченка, М. Ткаченка дратували самостійницькі гасла Українського військового клубу ім. П. Полуботка, які вони пропагували, писали на транспорантах і несли на демонстраціях. Такі гасла, транспоранти обов’язково перераховувались (чи то під час з’їздів, зборів, мітингів, різних парадів), констатувалось, що їх обмаль і від них, як від провокаційних, екстремістських і анархічних відмежовується справжня українська демократія.

Лідерам Центральної Ради довелося по суті визнати свою поразку у справі створення Першого українського полку ім. Б. Хмельницького. Центральна Рада, як відомо, рішуче виступила проти ініціативи полуботківського клубу щодо самочинного формування українських військових частин. В. Винниченко не лише роз’яснював принципову позицію соціалістів у питанні про армію як таку, а й саркастично висміював зусилля щодо творення власних збройних сил і залякував обивателів перспективою зміцнення контрреволюції під самостійницькими лозунгами. “Замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров’ю, гнилим трупом, — писав він. — Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленьчати, нагаєм помахувати. Недурно другий нововизволений кріпак — поляки (як ходять чутки) не хотять республіки, а неодмінно короля. Ми не здивуємось, коли наші кріпаки забажають і собі короля, щоб зовсім як у панів було”⁸. Однак, створений mimo волі Центральної Ради, богданівський полк саме їй присягнув на вірність (а кому ще можна було присягати?) і Рада мала змінити позицію, хоч зовні намагалася вдавати, що розвиток подій з українізацією армії нею контролюється.

Слід сказати, що одержаний урок не пройшов для лідерів Центральної Ради марно. Уже на Першому Всеукраїнському військовому з’їзді вони взяли переконливий реванш. М. Грушевський, В. Винниченко зробили все, щоб дискредитувати ініціатора з’їзду і найбільш вірогідного його голову — М. Міхновського. В хід було пушено все, аж до фізичного відсторонення М. Грушевським М. Міхновського з трибуни у момент відкриття з’їзду, щоб провести в керівники солдатського форуму маловідомого в той час серед військових С. Петлюру, що тільки-но повернувся до лав УСДРП. Той став завдяки активній підтримці і навіть під тиском М. Грушевського та В. Винниченка і головою Українського Військового Генерального Комітету (УГВК), що у повному складі (18 осіб) ввійшов до Центральної Ради. І хоч волею солдат до УГВК обрано було і популярного у військових колах поручика М. Міхновського, його одинокий голос просто губився в Центральній Раді.

Однак, довго миритись з вимушеним “співжиттям” лідери Центральної Ради не бажали. При першій же нагоді (сумнівна, не у всьому

ясна справа з виступом полку ім. П. Полуботка у липневі дні і не менш “темна” справа з планами військового перевороту) керівництво Центральної Ради домоглося висилки небезпечного конкурента подалі від Києва. Лаври організатора українізації армії дісталися Центральній Раді і персонально — С. Петлюрі, а самостійництво не становило більше реальної загрози.

Коли ж щось подібне починало маячити на горизонті (українізація 34-го армійського корпусу і особисто роль П. Скоропадського в ньому, розмах створення загонів “Вільних козаків” тощо), негайно розпочиналась масована ідейно-політична атака — і переможцем знову виходила Центральна Рада.

Прихильники автономістсько-федералістського курсу не просто доводили неспроможність планів самостійництва, але й звинувачували останніх по суті у пропаганді українського шовінізму, національної виключності, національної нетерпимості. Прикладом може бути стаття К. Шишацького “Союз української державності” в органі УПСР “Народня воля”. “На жаль, — пише автор, — погане зерно безправності народньої проросло і в нашій народі, краще сказати серед одної частини нашої інтелігенції, розвивається вороже відношення не до людської думки, не до визискувачів і гнобителів, а просто до всього одного якогось народу. Починає і в нас розвиватися ота погана думка, що ми є кращий народ, ніж інші, що мусимо ненавидіти якийсь інший народ, словом починає рости серед одної частини української інтелігенції — шовінізм”⁹.

Як приклад, в статті береться виданий видавництвом “Вершигора” “Катехізм України” (це відомі “Десять заповідей Української Народної партії”). Автор з обуренням цитує другу із заповідей: “Усі люди твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас”¹⁰.

В статті з таким же обуренням йдеться і про виступ колишнього члена Української народної партії О. Степаненка 2 червня 1917 р. у театрі Садовського, на мітингу організованому “Союзом Української Державності”. Автор зазначає: “Самостійництво” і “Українська державність”, на думку Степаненка, допомагає в тому, що український народ є самостійний, великий, сильний, що він сам “може писати комусь закони”, тобто народ український і сам може гнобити інші народи і “горе тому, хто стане йому на перешкоді”. При вигуці останніх слів аудиторія гучно плескає. Промовець далі настроює всіх малосвідомих слухачів підбором слів і думок до бажання в “бараний ріг” зігнути тих, що стануть на перешкоді нашому народові. Увесь час було чути людино-ненависні вигуки, розпалювання звірячих інстинктів людини”¹¹.

Природно, від подібних позицій справжні демократи прагнули якомога швидше відмежуватись.

Ситуація змінилась під самий кінець року і в перші місяці наступного, 1918 року. Дедалі більшої ваги набувала створена в грудні Українська партія самостійників-соціалістів і особливо — Українська хліборобсько-демократична партія (створена ще в травні 1917 р. в Лубнах), що теж сповідувала самостійницький курс. Однак, на відміну від першої половини 1917 р., коли самостійництво уявлялось ліворадикальною течією, нерозважливими діями якої могла скористатися контрреволюція, в 1918 р. воно поставало як права, реакційна, безпосередньо ворожа революційним здобуткам сила.

В матеріалах до програми Української демократично-хліборобської партії (їх автором був В. Липинський, а підготовлені вони були у жовтні 1917 р.) говорилося, що серед несполучних ще у партію груп є такі, яких, зокрема, еднає: “3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення кла-

сової боротьби, яке вже раз в історії привело нас до повної страти всіх прав, добутих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, щобто привести людей різних достатків до взаємного порозуміння і співробітництва”¹².

Не слід зайвий раз доводити, що за подібними формулами крились спроби не лише припинити розвиток революції як соціальної, але й взяти реванш за втрачені цензовими категоріями позиції.

Наведені положення сполучалися з безкомпромісною, навіть агресивною лінією в сфері національній. В “Нарисі програми Української Демократичної Хліборобської Партії” (автор В. Липинський) категорично заявлялося: “Одкидаючи без застережень право інших народів чи держав панувати над нами, ми будемо найбільш рішучо поборювати всяке русофільство, австрофільство, чи полонофільство і взагалі всяку політичну ідею, яка буде обмежувати наші суверенні права і затягати наш народ в старе ярмо політичної немочі та національної неволі”¹³. Сама тональність, у якій викладено справедливу, цілком правомірну думку, говорить сама за себе: тут відчувається не лише палка любов до своєї нації, але й така ж пристрасна нелюбов до інших, сусідніх націй.

І якщо раніше недемократичні, відверто націоналістичні гасла не викликали широкого позитивного резонансу, блокувались агітаційно-пропагандистськими зусиллями Центральної Ради, то за нових умов ефект був зворотним.

Єдине, що могло втішати Центральну Раду, це те, що вона задовго до подій змогла вгадати ту українську політичну силу, яка виявилась не просто конкурентноспроможною, але й змогла виконати щодо Центральної Ради історичний вирок.

Якісь зовнішні риси схожості у позиціях, стосунках лідерів української революції щодо самостійництва начебто проявлялись і у ставленні до більшовизму. Тут теж, на поверховий погляд, були моменти, коли допускалась співпраця, співдія, однак у фіналі — та ж сама обопільна несумісність, ворожнеча і смертельна військова сутичка.

Насправді ж у сутнісному відношенні справа виглядає зовсім інакше.

Більшовики відстоювали право націй на самовизначення, незмінно заявляли про необхідність розв'язання українського питання, підтримували українство у його справедливих вимогах до Тимчасового уряду (наприклад, у момент проголошення І Універсалу), рішуче засуджували заборону О. Керенським Другого всеукраїнського військового з'їзду, образливу Тимчасову Інструкцію уряду Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 р., розстріл богданівців, інші антиукраїнські акції. Як ліворадикальна партія вони безкомпромісно поставали проти будь-яких замахів контрреволюції на демократичні завоювання (серпнева Державна нарада у Москві, каледінський заколот).

Здавалось, тут можна було, як не дивно, знайти більше точок дотику, ніж з самостійниками. Однак епізоди “мирного співіснування”, ситуації, коли обидві політичні сили опинялись “по один бік барикад” виявились аж надто короткочасними, вимірювались буквально годинами. Весь же інший час був напруженим протистоянням, наповнювався непримиренною боротьбою (вона, правда, не завжди масштабно виплескувалась назовні, від чого не була широковідомою, добре зрозумілою і ясно усвідомлюваною).

У революційному поступі більшовики дедалі заявляли про себе як про реальну політичну силу, набували все ширшого авторитету, змушували рахуватись із собою. Історично ж сталося так, що вони не могли не ввійти в суперництво з керівництвом української революції. Адже досягнення оголошеної стратегічної мети — здійснення соціалістичної рево-

лющі — вирішальною мірою залежало від підтримки більшовиків масами, передусім трудящим людом. Причому РСДРП(б) ніколи не збиралася здійснювати революції лише на етнічно-російських територіях. Вона вважала природним полем своєї діяльності і всі національні регіони Росії. І навіть у разі реалізації права нації на самовизначення, виникнення національно-державних утворень сподівалась на досить легкий прорив кордонів політикою пролетарської солідарності, вербування прибічників і помічників привабливими лозунгами і радикальною соціальною політикою.

Тобто більшовики у своїх стратегічних задумах, у тактиці революційного протиборства не лише розраховували значною мірою на ті ж верстви населення України, що й Центральна Рада, лідери української революції, а й з перших днів після повалення самодержавства розгорнули за них наполегливу боротьбу.

Не без підстав своїми цитаделями організації РСДРП(б) вважали великі промислові центри із скупченням значних пролетарських сил. Розвиток подій досить швидко засвідчив, що робітники (і не лише росіяни за національністю, а й українці) дедалі віддавали свою перевагу лєнінській партії. Особливо наочно в цьому переконували ситуація і тенденції зрушень в Радах робітничих депутатів, у профспілках, успіхи у створенні загонів Червоної гвардії.

Бідніші верстви сільського населення теж симпатизували більшовикам, і чим далі лідери українства зволікали з розв'язанням аграрного питання, тим більше трударі звертали свої погляди до РСДРП(б). Ради (Совіти) селянських депутатів, хоч і значно повільніше за Ради робітничих депутатів, теж повертались у бік більшовиків і таким чином набирали вагу серед селян.

Ще з більшою інтенсивністю аналогічні процеси йшли в солдатському середовищі, втомленому чотирирічною війною. Природно, єдина партія, що без будь-яких умов висувала гасло негайного миру, привертала до себе увагу. Зволікання ж з вирішенням цього питання, якими б аргументами воно не пояснювалось, лише зміцнювало пробільшовицькі настрої, що дедалі відбивалось на діяльності Рад солдатських депутатів і Військово-революційних комітетів. І Центральна Рада, яка вважала себе багато чим схожою на Ради (Совіти) робітничих, солдатських і селянських депутатів — найбільший масив її членів складала Всеукраїнська Рада робітничих депутатів, Всеукраїнська Рада військових депутатів і Всеукраїнська Рада селянських депутатів — була готова для поповнення свого складу представниками неукраїнських, інтернаціональних, більшою мірою російських Рад (що і було зроблено в липні 1917 р.), згоджувалась на скликання спільного з'їзду Рад для формування вищого органу влади в Україні, постійно відчувала, що її позиції неухильно послаблюються саме через діяльність більшовиків.

Таким чином, непротидія РСДРП(б) була рівнозначною самогубству, ставила під питання перспективи української революції, національного відродження, національної державності.

Тому з перших же кроків революції суперечності між більшовиками і українськими партіями проявились якщо і не повною силою, все ж відчувались, навіть уловлювались інстинктивно. Наприклад, під час липневої кризи, коли зросли побоювання щодо приходу до влади РСДРП(б), В. Винниченко запропонував “здійснити тиск на Петроград, показавши більшовизму, якщо він восторжествує, що українська демократія не на його боці... Ми можемо припинити посилання хліба, — погрожував він. — Крім того, ми можемо здійснити відторгнення України не від Росії, а від дезорганізаційного уряду, якщо таким стануть більшовики”¹⁴.

Критика лідерами української революції більшовизму посилилась з поглибленням загальної кризи в російському суспільстві і відповідним

збільшенням шансів РСДРП(б) на реалізацію своїх планів. У промові на IV з'їзді УСДРП (30 вересня — 4 жовтня 1917 р.) В. Винниченко виклав свої міркування щодо можливих варіантів розв'язання питання про владу і, між іншим, заявив: "...Коли в Росії де-які соціалісти-утопісти гадають, що Росію можна буде перетворити в соціалістичну громаду, то це є захоплення здобутками пролетаріату. Темнота, анархія, невміння користуватися волею — все це робить неможливим закріпити всі здобутки революції..."

Яка мусить бути влада? Для Росії соціалістичне міністерство було б загибллю, а для соціалізму дискредитацією. Єдиною задачею соціалістичних міністрів мусить бути завдання миру. Впорядкувати край, налагодити економічний апарат таке міністерство не змогло б. Сучасне коаліційне міністерство вестиме стару політику. Отже, покладати надії на нього нам не слід. В Петрограді вічна анархія, повний розвал, голодування мас, відсутність дійсної влади, яка задовольнила б маси. Через те влада мусить бути перенесена на місця в зміслі самоуправи і самоозначення національностей. Наше завдання — організація і переведення влади на місцях"¹⁵.

Не дивно, що уже 26 жовтня 1917 р. Центральна Рада за домаганнями бундівців та російських меншовиків і есерів засудила більшовицьке повстання в Петрограді, поспішила відгородитись від нього, пообіцяла боротись зі спробами підтримки влади Рад в Україні.

Очевидно, в той момент можливості для порозуміння були вичерпані остаточно. Далі неухильно йшло лише поглиблення кризи, яке завершилося відомими військовими подіями. Чим далі заходив конфлікт, тим більше різнилась аргументація позицій сторін і наростали взаємні претензії.

Більшовики весь час доводили, що Центральна Рада — антинародна, контрреволюційна, буржуазно-націоналістична сила і закликали маси до інтернаціональної боротьби за свої соціальні інтереси, робили все для організації такої боротьби, звинувачували українські партії у підміні класового моменту національним.

Останні ж, навпаки, вважали поведінку більшовиків втручанням Москви (в тому числі і через своїх агентів — організації РСДРП(б) в Україні) у внутрішні справи УНР, порушенням права націй на самовизначення, кваліфікували конфлікт між РНК і Центральною Радою не класовим, а національним, якомога протидіяли поширенню влади Рад в Україні як вияву чужоземної експансії.

В межах позначених підходів оцінювались і дії більшовиків щодо проведення Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, створення органів Радянської влади в Україні, формування збройних сил, військовий похід на Київ, а також переговори делегації Центральної Ради з країнами Четверного союзу. У взаємних ідеологічних звинуваченнях, пропагандистських баталіях, що набирали дедалі гостріших форм, більшовики і українські партії, начебто й не помічаючи жодних підстав для замирення, навіть свідомо знищували ті незначні хисткі можливості, що іноді виникали (взаємна недовіра і ворожнеча неухильно примножувались) і щодалі розходились на полярні позиції.

Українська революція мала багато ворогів. А головною платформою їх об'єднання завжди і передусім був великодержавний, великоруський шовінізм. Ті, хто так чи інакше поділяли погляди концепції єдиної і неподільної Росії, вважали Україну споконвічною російською територією — щонайбільше з незначними особливостями, а українське питання — "німецькою вигадкою", ніяк не могли примиритись з перспективою краху імперії, виділенням із її складу однієї з найбагатніших і найрозвинутіших частин, з "торжеством сепаратизму", "мазепинства".

Такі позиції репрезентували майже всі загальноросійські партії, що становили, підтримували Тимчасовий уряд, були провідниками його лінії на місцях.

В радянській історіографії незмінно доводилась ідея класової спорідненості Тимчасового уряду і Центральної Ради, схожості (якщо не тождності) здійснюваної політики і цим пояснювалась поміркованість позиції лідерів української революції, навіть їх ворожість інтересам трудящих. Мабуть, у цій логічній комбінації не все бездоганне і переконливе.

Якщо в Тимчасовому уряді постійно був сильним, навіть домінуючим вплив лібералізму, навіть тоді, коли кадети виходили з уряду, Центральна Рада завжди залишалася організацією, яку становили і скеровували представники соціалістичних партій (не лише за назвами, а й за програмами, переконаннями). Підтримувала ж Рада уряд не тому, що у всьому поділяла його курс, а тому, передусім, що вважала здійснювану в Україні революцію складовою частиною загальноросійського демократичного процесу. Саме торжество демократизму у всеросійському масштабі розглядалось одним із визначальних гарантів досягнення завдань української революції. Послідовне ж запровадження демократичного ладу вважалось практично невідворотним, природним, зрозумілим і майже для всіх бажаним. Тому лідери українства прагнули не відмежовуватись від започаткованих в Росії демократичних процесів, а, навпаки, своєю участю примножувати, поглиблювати їх.

Можливо, ілюзорним був розрахунок на те, що вдасться переконати противників демократичного вирішення українського питання, але цьому варіанту надавалась явна перевага перед свідомою конфронтацією і провокуванням рішучих акцій.

Вищевикладені міркування, очевидно, найбільшою мірою (звичайно вони не вичерпні) й зумовлювали у підсумку те, що Центральна Рада постійно відмежовувалась від планів самочинного запровадження навіть обмежених форм державності (автономії), прагнучи до легітимності. Не останню роль тут відіграв розрахунок на формування у суспільній свідомості сприятливих вражень про Центральну Раду, Генеральний Секретаріат.

Однак така позиція — з прицілом на демократичну перспективу, зовсім не означала, що в конкретних обставинах здійснення антиукраїнського курсу була можливість для союзу, навіть для порозуміння з кадетами. Це засвідчили ті численні кампанії цькування українського руху, які започаткували кадети в періодичній пресі, їх відверто ворожа реакція на найпоміркованіші домагання українців, навіть вихід з уряду в липневі дні офіційно саме через незгоду з позицією меншовицько-есерівської частини міністерства в українському питанні.

Не можна сказати, що хоч чимось кращими були стосунки з ліберально настроєними колами в Україні, особливо в Києві. Непорозуміння тут нерідко виливалися навіть у непристойні сутички.

Швидше атакували справи, аніж підтримували українську революцію і представники загальноросійської демократії — меншовики, есери. Те, що вони в липні 1917 р. ввійшли до складу Центральної Ради, означало більше зовнішнє замирення, аніж принципову згоду на розвиток процесів в Україні за українським сценарієм. Очевидно, це була спроба використання можливостей, що виникли, для блокування української революції, контролювання її, обмеження рамками того ж таки офіційного курсу Тимчасового уряду. Відкидаючи ідеї “вужького націоналізму”, меншовики і есери доводили, що зусиллями демократії однієї національності українське питання розв’язувати не можна, що тут мають прислухатись до голосу всієї Росії. Тому не могло бути й мови про взаємопоро-

зуміння з панами Оберучевими, Лепарськими, Кириєнками, Незлобіними, демократичний флер яких ніяк не міг замаскувати їхньої великодержавницької суті¹⁶.

Мало що могла виграти Центральна Рада від входження представників меншовиків і есерів до її складу ще й тому, що за цими партіями в Україні було надто мало сил. Та й ті, що були напочатку, неухильно танули. Жовтневі ж дні, здавалось, остаточно прояснили питання, хоч воно ще не раз поставатиме в драматичних формах пізніше, особливо в 1919—1920 рр.

Постійна конкуренція (якщо не ворожнеча) існувала між українськими партіями, створеними ними організаціями і організаціями, що керувались загальноросійськими партіями, наприклад, Радами робітничих і солдатських депутатів. І причини тут корінилися, очевидно, не лише в тому, що виявлялося протистояння між національними і класовими (інтернаціональними) організаціями. В останніх українці вбачали носіїв централістичного начала, великодержавництва. Так, Є. Касименко в "Робітничій газеті" доводив, що органічний демократизм українства виключає загрозу українського централізму. "А от що робити з "революційною демократією" в особі Київської ради робітничих і воєнних депутатів, яка являється проводирем російського централізму на Україні, — не знати, — стверджував він. — Централізаторська праця "революційної демократії" не вгаває, набираючи на ґрунті національної ворожнечі до українства яскравих шовіністичних форм"¹⁷.

Непростими обіцяли бути, і насправді виявилися, стосунки і з єврейськими рухами, партіями, що їх представляли (Бунд, Поалей-Ціон, Ціон-Ціон, СЕРП, сіоністи). Здебільшого і єврейство, і його партії перебували на боці прибічників неподільної Росії. З демократичних мотивів вони якийсь час підтримували ідеали української революції, проголошеної в перших Універсалах Центральної Ради, делегували до останньої значну кількість своїх представників. Але вони весь час пильнували, щоб українське державотворення "не зайшло досить далеко", не призвело до відділення України від Росії і щоб в соціальній сфері українці теж недалеко відривалися від російської демократії. Не випадково саме представник Бунду М. Рафес з особливим завзяттям вимагав від Центральної Ради негайного засудження більшовицького повстання в Петрограді, а з переходом українського керівництва на позиції самостійництва, ще до прийняття IV Універсалу, всі єврейські представники залишили Центральну Раду.

В дні січневих боїв у Києві єврейство в основному зайняло позицію стороннього спостерігача, вичікуючи, що з того вийде. Це їм, врешті, коштувало чимало, оскільки було кваліфіковано як зрада щодо Центральної Ради. З'явилися матеріали в пресі, в яких йшлося про те, що євреї допомагали більшовикам, стріляли в українських вояків, навіть у спину їм, коли ті змушені були відступати. За таких обставин з поверненням до Києва Центральної Ради, петлорівських військ стосунки зовсім зіпсувалися. Непоодинокі спроби гайдамаків помститися за січневу поразку, виливаючи гнів на єврейські голови, призвели до конфронтації, яка не була знята аж до кінця української революції, час від часу вибухаючи антисемітськими акціями — погромами.

Отже, розстановка класово-політичних, партійних сил, карколомно переплетена з непростим національним складом населення України, не обіцяла простої, легкої перемоги української революції. Навпаки, лідерам, стратегам руху треба було виявити величезну винахідливість, дуже гнучко діяти щодо кожної соціальної верстви і національної групи, щоб у вирішальні, критичні моменти мати на своєму боці перевагу сил.

Навряд чи продуктивною могла бути занадто спрощена схема дій, запропонована М. Шаповалом (просто дивно, що вона базувалась на тако-

му добротному, ґрунтовному соціологічному матеріалі). Один з есе-рівських функціонерів вищого ешелону вважав, що українська революція як революція українського селянства проти чужоплемінних поневоловачів-визискувачів неодмінно обертається в революцію соціальну. Однак, за таких умов (нерозвинутості української нації) “перебороти неукраїнську частину суспільства”, яка майже монополює володіла засобами виробництва і була незрівнянно політично активнішою, здійснити “українізацію України” було справою явно утопічною¹⁸. Це пізніше визнавав і сам М. Шаповал: “Епоха революції нам не принесла визволення і не могла принести”¹⁹.

Водночас сьогодні, очевидно, є достатні підстави стверджувати, що пропаганда тези про безкласовість, безбуржуазність української нації може бути пояснена не стільки бажанням затушувати, згладити існуючі класові розшарування та суперечності (хоч і заперечувати того абсолютно теж не варто), скільки переконанням у тому, що в національно-визвольній, національно-демократичній революції національний інтерес може виступити домінуючим інтегруючим фактором, могутньою цементуючою силою.

Щоправда, розраховувати на те, що цей інтерес “спрацює” сам собою, автоматично, було б безпідставно, навіть помилково. Адже революція вважалась не просто національно-визвольною, а саме національно-демократичною. Послідовний же демократизм в 1917 р., як було вже показано, ототожнювався лідерами української революції з рухом по шляху соціальних перетворень в інтересах найширших верств українства. Але ж цей дійсно демократичний курс міг привести до реальних зрушень не без застосування значних зусиль, неабиякої цілеспрямованої організаційно-політичної роботи.

З одного боку, само собою зрозумілою, невідворотною була протидія такому курсу з боку відвертих противників суспільного прогресу.

З іншого боку, невіддільна від загальноросійських процесів українська революція мала постійно конкурувати, суперничати з ліворадикальними варіантами розв’язання назрілих в Росії суперечностей, найбільшою мірою породжуваних і найрельєфніше представлених діяльністю більшовиків. Відгородитись від заразливих впливів останніх на учасників революційної дії було неможливо. Їх можна було нейтралізувати чи ще ефективнішою політикою в соціальній сфері, чи перевагою очікуваного сумарного результату: і в національній, і в соціальній галузях одночасно.

Мабуть, у сутність такої надзвичайно складної ситуації лідери української революції не могли проникнути відразу. А чимдалі вони переконувались у неефективності здійснюваного курсу, тим більше покладали відповідальність за це на зовнішні чинники, а не на власні прорахунки, безпорадність і т. ін. Постійно опиняючись в позиції “ображених”, яких виправдовує інтелігентність, делікатність поведінки, керівники українського руху не могли розраховувати на стійке ініціювання подій, часто-густо опинялися у хвості стрімких процесів.

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. I. — Прага, 1921. — С. 125.

² Там же.

³ Там же. — С. 73—74.

⁴ Там же. — С. 86.

⁵ Там же. — С. 52, Т. 11.

⁶ Там же. — С. 179—180.

⁷ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. — К., 1992. — С. 110.

⁸ Робітнича газета. — 1917. — 8 квітня.

⁹ Народна воля. — 1917. — 17(4) червня.

¹⁰ Цит. за: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — С. 75—76.

- ¹¹ Народна воля. — 1917. — 17(4) червня.
¹² Українські політичні партії. — С. 129.
¹³ Там же. — С. 140.
¹⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий (Сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов). Под ред. В. Манилова. — К., 1928. — С. 152.
¹⁵ Христюк П. Назв. праця. — Т. II. — С. 30—31.
¹⁶ Д и в.: Украинский вопрос // Социалист-революционер. — 1917. — 4 июля.
¹⁷ Робітнича газета. — 1917. — 25 травня.
¹⁸ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 31—42.
¹⁹ Там же. — С. 43.

О. Д. БОЙКО (Київ)

Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.

Відсутність внутрішньої єдності була притаманна національному рухові впродовж усієї української революції 1917—1921 рр., починаючи з утворення Центральної Ради. Соціально-класовий антагонізм роз'єднував національно орієнтовані сили і був одним з факторів, що призвели до поразки визвольних змагань та занепаду державності.

Наскільки глибокими були ці розбіжності, можна пересвідчитись, звернувшись до праць істориків та публіцистів В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, І. Мазепа, П. Христюка, М. Шаповала та ін., які були безпосередніми учасниками революції. Усі їх висловлення про своїх товаришів, союзників по національно-визвольній боротьбі пройняті духом зверхності, неповаги, іноді відвертої ворожнечі.

В українській революції були періоди, коли національні сили усвідомлювали небезпеку розколу в своїх лавах. Досить яскраво тенденції до об'єднання і водночас нездатність національної демократії до компромісу виявились у добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Процесу пошуку шляхів утворення єдиного національного фронту в 1918 р. й присвячено дану статтю.

Останній період діяльності Центральної Ради характеризувався наростанням протиріч всередині правлячого національно-демократичного табору. Перевага есерів у всіх ланках державного життя визначила політичний курс Української народної республіки (УНР) на поглиблення соціалістичної революції в Україні. Це викликало незгоду з боку інших партій, фракції яких у Центральній Раді висловлювали серйозні претензії до політики уряду, вимагали відмови від її вузькокласового характеру.

Національно-демократичні сили у цей час майже зовсім втратили здатність до колективних дій. Усунуті в результаті гетьманського перевороту від державної влади, вони почали шукати підстави для об'єднання. Намагання очолити цей процес відразу продемонструвала ліберально-демократична Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Коли прем'єр М. Василенко звернувся 1 травня до Головного комітету есефів з проханням дати кілька кандидатів до майбутнього уряду, есефи вирішили діяти колегіально разом з іншими українськими партіями. Того ж дня вони скликали міжпартійну нараду з представниками Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та соціалістів-самостійників. Нашвидкуруч було створено координаційний міжпартійний центр, який вів переговори з німецьким командуванням¹. Вони виявились безрезультатними, оскільки українські партії висували вимоги, виконання яких знову привело б їх до влади. Відтак національний табір відмовився від участі в уряді.

Спільні дії під час переговорів про формування уряду були першим проявом тенденції до об'єднання. Роль об'єднувачого центру взяв на себе Головний комітет УПСФ, навколо якого в травні гуртувалися майже всі українські громадські та політичні організації. Після перевороту вони в той або інший спосіб зазнали утисків від гетьманської влади. Уряд заборонив проведення всеукраїнських робітничого та селянського з'їздів, частина делегатів останнього була заарештована. Нелегально довелось проводити чергові з'їзди УПСР та УСДРП у середині травня. Було заборонено українські партійні видання, в тому числі орган УПСР та Селянської спілки "Народна воля".

Іншим було ставлення до УПСФ. Есефи були єдиною партією з табору Центральної Ради, що діяла цілком легально. Гетьманські кола розглядали їх як своїх можливих союзників. Сім членів партії отримали персональні запрошення до кабінету міністрів². І хоч усі вони відмовилися взяти участь у роботі останнього, посиляючись на рішення партії та партійну дисципліну, згодом багато есефів обіймали важливі державні посади. Опозиційна УПСФ поводити себе лояльно до влади, її члени мали особисті контакти з гетьманом та урядом. У таких умовах можливість очолити національний рух, підкорити своєму впливові масові громадські організації була для есефів цілком реальною. Про це говорив у травні на з'їзді УПСФ її голова С. Єфремов³.

Однак, як показало життя, есефи виявились неспроможними стати лідерами національного руху. Їм бракувало політичної волі, за що П. Скоропадський називав їх "кадетами 3-го сорту"⁴, вони не наважувалися виступати самостійно і завжди шукали підтримки інших українських партій.

Так само прагнула до об'єднання, шукала контактів з соціалістами єдина українська несоціалістична партія — хлібороби-демократи (УДХП). Незважаючи на численні вимоги селян, вона так і не отримала представництва в Центральній Раді, проте до гетьманського перевороту поставилася нейтрально. УДХП вітала зміну влади, її влаштовував політичний курс Української держави, але шлях державного перевороту, яким скористався П. Скоропадський, справив на діячів партії негативне враження. Вони вважали, що Центральну Раду можна було усунути від влади шляхом компромісу.

Незважаючи на одностайне засудження перевороту та прийняті рішення про невизнання і навіть боротьбу з новою владою, українські партії протягом травня продовжували досить жваво контактувати з гетьманськими колами. Переговори з ними на прохання гетьмана вели Д. Донцов та голова УДХП С. Шемет. Гетьман особисто прийняв об'єднану делегацію представників українських партій і делегацію соціалістів-самостійників, а також провів переговори з Товариством українських правників⁵.

Намагання української демократії вплинути на зміну політичного курсу гетьмана виявились марними, а українські партії, зокрема УПСФ, відкинули нові запрошення своїх членів до уряду. ЦК УПСФ прийняв постанову про заборону своїм членам обіймати міністерські посади, але дозволив в інтересах держави працювати на управлінській або технічній службі⁶.

Перехід з правлячого табору до опозиції дав новий імпульс діяльності української демократії. На думку В. Верстюка, це відбулося тому, що в нових умовах українські партії звільнилися від невластивої їм конструктивної діяльності і дістали змогу критикувати, вести боротьбу, активніше впливати на маси. У другій половині 1918 р. національна демократія пережила справжній політичний ренесанс⁷. Про початок нового етапу національного руху дізнаємося з газети "Нова Рада". 13 травня в статті "Національний фронт" констатувалося: "Українське питання

знов стало питанням... Стаємо знов поневоленою нацією, яка повинна думати і дбати про єдиний національний фронт”.

На відміну від есефів, які одразу висловилися за об'єднання, українська соціал-демократія вважала “існування єдиної української демократії ілюзією буржуазно-демократичних партій”. Тактика останніх була спрямована на єдиний національний фронт, тоді як соціал-демократи вважали, що прийшов час не об'єднуватись, а розмежовуватись. “Коли при сучасній кон'юнктурі буржуазна демократія може і повинна змагатись до влади, то для нас це питання вирішене тепер остаточно в негативному плані”, — писала “Робітнича газета”⁸. Тактика, обрана есерами, також свідчила про негативне ставлення до об'єднання. ЦК УПСР після державного перевороту пішов у підпілля, на нелегальне становище перейшла й частина партійних організацій.

Першою спробою об'єднання опозиційних гетьманату українських політичних сил стало утворення (в двадцятих числах травня) Українського національно-державного союзу (УНДС). Його мета полягала в порятунку української державності та консолідації всіх сил для побудови Української незалежної держави⁹. Наявні документи і преса того часу не донесли до нас інформації про те, як було створено цю організацію. Немає повної ясності й відносно того, які саме політичні сили вона об'єднала. Аналіз літератури та джерел дозволяє стверджувати, що до УНДС увійшли УПСФ, УДХП, Українська партія самостійників-соціалістів, трудова партія та профспілки: Об'єднана рада залізниць України, Головна рада всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. Головою УНДС став есеф А. Ніковський.

Питання про входження до УНДС есерів та есдеків дослідниками остаточно не з'ясоване. Н. Полонська-Василенко вважала, що вони були членами союзу¹⁰, Д. Дорошенко, — що приєдналися до нього з до-радчим голосом¹¹. Оцінка, дана УНДС есером П. Христюком, настільки негативна і навіть зневажлива, що виключає можливість приєднання до нього УПСР (в особі її ЦК)¹². Лідер УСДРП В. Винниченко у “Відродженні нації” не згадував про ставлення своєї партії до союзу. Але в заяві, зробленій ЦК УСДРП, стверджувалось, що “ні в якому Союзі Української Державності українські соціал-демократи участі не беруть”¹³.

На нашу думку, УПСР та УСДРП не входили до УНДС. Обидві вони у той час взагалі відкидали тактику єдиного національного фронту. ЦК УПСР пішов у підпілля, його лідери, перебуваючи на нелегальному становищі, не підтримували контактів з іншими партіями. Не могла задовольнити ці партії, які змагалися за соціалістичну революцію в Україні, також платформа для об'єднання, запропонована союзом. Діаметрально протилежні соціальні інтереси не дозволяли їм погодитись на союз з класово ворожою “буржуазною” УДХП.

Початком діяльності УНДС став Меморандум, поданий гетьману делегацією союзу 24 травня. Цей документ, авторство якого приписують М. Міхновському, містив характеристику сучасного моменту, короткий критичний аналіз складу гетьманського уряду та напрямів його діяльності. Подібного роду критика вже висловлювалась українськими діячами на попередніх переговорах з гетьманом, тому останній залишив цей документ без відповіді. 30 травня УНДС оприлюднив новий документ — “Звернення до німецького народу”, за змістом близький до Меморандуму. Це була спроба вплинути на гетьмана з допомогою німецького командування.

Зміст обох документів свідчив, що висловлені претензії до складу уряду та його діяльності мали половинчастий характер і стосувалися в основному форми, а не суті гетьманщини¹⁴. Це також підтверджувало непричетність до них УПСР та УСДРП, які виступали проти соціально-

економічної спрямованості режиму. Німці сприйняли появу УНДС як пересічну політичну інтригу одного партійного угруповання проти іншого. Дебют УНДС на політичній арені виявився невдалим.

Розвиток подій в Українській державі влітку 1918 р. змушував гетьманський уряд шукати порозуміння з українськими колами. Німці вимагали від гетьмана більш активних кроків до зближення з українськими партіями. 29 червня в розмові з прем'єром Ф. Лизогубом німецький посол фон Мумм дав зрозуміти, що німці зацікавлені у запрошенні українських діячів, насамперед соціалістів-федералістів, до уряду. Д. Дорошенко розпочав переговори, але проходили вони мляво, обидві сторони не знаходили платформи для порозуміння¹⁵.

Обопільне бажання до співробітництва спонукало есефів до більш активних дій, спрямованих на об'єднання всієї національної демократії¹⁶. Їм необхідно було на переговорах з урядом репрезентувати не тільки невелику партію, що виражала інтереси інтелігенції, а й загалом український рух. Існуюче об'єднання УНДС тепер їх не влаштувало, адже навколо нього гуртувалася в основному партійна інтелігенція, воно не мало підтримки масових організацій, особливо селянських.

З наукової літератури, періодичної преси та архівних джерел важко уявити, яким чином національні сили прийшли до нового об'єднання. Така невизначеність була зумовлена заборонаю антиурядової діяльності політичних організацій, обмеженням громадянських свобод. Політичні питання обговорювались на конспіративних зборах, і інформація про них залишалась таємницею для широкого загалу. Проте, незважаючи на політичні обмеження, період червня — липня характеризувався значною суспільно-політичною активністю українського громадянства. Щоправда, в його діяльності переважали гуманітарні питання (наука, культура, освіта і т. ін.), але й вони відігравали певну роль у піднесенні національного руху: підсилювали об'єднувчі тенденції, сприяли обміну інформацією, надавали можливість обговорювати політичні питання в кулуарах.

Початок об'єднання національних сил, покладений акціями УНДС, поставив на порядок дня також теоретичне обґрунтування стратегії і тактики спільної діяльності. Перед у дискусіях на сторінках українських видань вели есефи — головні теоретики та ідеологи національного табору.

21 липня "Нова Рада" передрукувала з львівського "Українського слова" статтю Л. Цегельського, відомого політичного діяча, члена Української Галицької Ради, який невдовзі перед тим відвідав Київ. Цегельський аналізував становище в Наддніпрянській Україні, тактику української демократії, особливу увагу приділивши діяльності есефів. Відмову національних сил від співробітництва з гетьманом Л. Цегельський оцінив як стратегічний промахунок, в якому звинувачував насамперед есефів. "Есефи, — писав він, — беруть рекорд у доктринерській закостенілості від самого повстання Центральної Ради аж до сьогодні. Політика є творчістю в області громадського життя, вона мусить бути компромісом між планом (партійними програмами та принципами) і даною політичною ситуацією. Партія есефів до компромісів не здібна і тому політично не творча. Не було б великого лиха, коли б ця дивна партія, яка має у своїй назві принцип, проти якого заперечує, перестала існувати в українській самостійній державі. Але коли б вона об'єдналась з іншими "буржуазними" партіями — хліборобами-демократами, самостійниками-соціалістами — в одне ціле, це була б реальна політична сила. Таке об'єднання на платформі державної самостійності України, аграрної реформи на підставі приватної власності на землю конче необхідне для оздоровлення політичних відносин. Україні, роздертій на два табори — лівий, соціалістично-революційний, та правий — кадетсько-поміщицький, треба здорової національної середини"¹⁷.

Далі Л. Цегельський закликав українських політиків полишити абстрактні дискусії і перейти до реальних справ. Він вважав, що можливості для цього є: “москалі” відходять від гетьмана, незадоволені його політикою, “малороси” поступово українізуються, прийшов час українцям стати до державних справ¹⁸.

Таким чином, Л. Цегельський бачив перспективу розвитку національного руху у структуризації українського суспільства і відповідно до неї диференціації національних партій. Об’єднання буржуазно-демократичного крила українського руху, створення єдиної партії, підтримка нею державницького курсу гетьмана, активна участь у структурах влади — такою бачив тактику національних сил у Наддніпрянській Україні галицький політик.

Виступ Л. Цегельського викликав хвилю обурення з боку есефів. Редакція “Нової Ради” писала, що стаття — це “враження закордонної людини для закордонних людей”, що “автор годує публіку байками”. Вміщена в тому ж числі від 21 липня стаття С. Єфремова “Політичне комівояжерство” геть відкидала усі звинувачення проти есефів, проте не містила серйозних аргументів, які могли б спростувати думки Л. Цегельського, довести помилковість його позиції.

31 липня “Нова Рада” надрукувала ґрунтовний політологічний нарис відомого публіциста М. Кушніра “Українські політичні партії та громадянство”, в якому аналізувалося сучасне політичне життя та перспективи розвитку національного руху. Автор також виступав за об’єднання національних сил, викладав основні принципи, на яких воно може бути засноване. Він спростував частину висновків Л. Цегельського, доводячи, що в національному русі є здорові сили, здатні до об’єднання і самостійних дій: “Українські поступовці, заслугою яких стало скликання Українського Національного конгресу та створення Центральної Ради, з розвитком революції зазнали диференціації та поділилися на декілька політичних груп: УПСФ, партію українських трудовиків, групу народних соціалістів, що постала у провінції, партію хліборобів-демократів та самостійників-соціалістів. Таким чином, верхівка українського руху зазнала найбільшої диференціації, причому цілком штучної, під впливом випадкових, тимчасових чинників. Тому ці партії не могли конкурувати на політичній арені з демагогічною тактикою та лозунгами лівих”¹⁹.

М. Кушнір зробив висновок, що диференціація українських політичних сил відбувалась в екстремальних умовах соціальної та національної революції і не відповідає соціальній диференціації українського суспільства. Далі він висунув досить оригінальну ідею. Оскільки соціальна диференціація українського народу ще не зовсім визначена, політичним силам треба вдатися до інтеграції, скоротивши число політичних партій до двох: соціальної демократії та національної демократії. Партія соціальної демократії об’єднає УСДРП та УПСР (центральна фракція), вона спиратиметься на клас робітництва та частину селянства. Національна демократія повинна об’єднати УПСР, УПСФ, трудовиків, народних соціалістів, а також українські елементи з російських партій. Вона буде представляти інтереси інтелігенції, середнього селянства, міського населення. Партія хліборобів-демократів могла б частково приєднатися до національної демократії, проте краще їй стати партією української буржуазії, об’єднати і тих її представників, які тільки вертаються в лоно своєї нації. Все українське громадянство повинно боротися з демагогічними екстремістськими партіями більшовиків-комуністів та лівих есерів.

Думка Л. Цегельського про відокремлення правої буржуазної частини національного руху та її перехід від опозиції до співробітництва з гетьманським режимом есефами була відкинута. Натомість було запро-

поновано об'єднання всіх національних сил, за винятком крайніх лівих (есерів лівої течії). Що ж до правих — хліборобів-демократів, то й вони за бажанням могли його підтримати. Єдиний національний фронт мав залишатись в опозиції до державної влади.

Об'єднання національних сил на більш широкій, ніж раніше, в Українському національно-державному союзі, основі відбулося наприкінці липня — на початку серпня. До нової організації, що одержала назву Український Національний союз (УНС), увійшли партії УПСФ, УСДРП, УПСР (центральна фракція), самостійники-соціалісти, передбачалось приєднання громадських організацій. Було вироблено спільну платформу, зафіксовану в Статуті союзу. На відміну від гучних документів УНС, Статут УНС був надзвичайно лаконічним. Він свідчив, що УНС визнає існуючу в Україні владу і збирається змагатись законним парламентським шляхом за її перетворення на засадах демократії²⁰. Зміст Статуту свідчив, що новоутворене об'єднання відкидає вузькопартійні інтереси окремих політичних угруповань і переходить на державницькі позиції. Разом з тим задекларована мета союзу не пов'язується з конкретною політичною діяльністю, тобто шляхи її досягнення не були спеціально визначені. Такий загальний зміст об'єднавчої платформи залишав політичним партіям певну свободу дій у відповідності до їхніх програмних вимог.

Повідомлення про створення УНС та прийняття його Статуту стали першим кроком до об'єднання національних сил і водночас могутнім катализатором активізації їх діяльності. Процес утворення та оформлення УНС як національного фронту розтягнувся в часі приблизно на півтора місяця — до середини вересня. В цей час відбувались численні збори партійних організацій, громадських об'єднань, обговорювалась платформа УНС, питання стратегії і тактики українського руху, його відносини з гетьманською владою. Початок діяльності УНС, його перші організаційні заходи багато в чому нагадували початковий період діяльності Центральної Ради.

Перші результати об'єднання національних сил навколо УНС підсумував його голова А. Ніковський у статті "Український Національний Союз", опублікованій 11 вересня "Новою Радою". Автор констатував, що порозуміння всіх українських партій — від лівих до поміркованих — і організацій — від пролетарських до конфесійних — становить реальне відродження тих національних сил, що тривалий час вважались приспаними чи ослабленими. Організаційна стадія скінчилась, український фронт став єдиним цілим, настав час для участі українського громадянства в реальній державній роботі. Вперше з боку національної демократії було заявлено про бажання національних сил співпрацювати в державних структурах. Платформу союзу його голова назвав компромісом, на основі якого "головні чинники політичної рівноваги на Україні: п. гетьман і німці та українське організоване громадянство мають знайти порозуміння".

Та А. Ніковський перебільшував, стверджуючи, що під егідою УНС об'єдналось усе "українське організоване громадянство". Поза об'єднанням залишились значні політичні сили: крайні ліві (есери лівої течії) та праві (хлібороби-демократи). Лівий есер П. Христюк писав, що "Союз дійсно став осередком легальної опортуністичної боротьби частини української дрібної буржуазії і правого крила національної демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої". Ці групи "вклали в ідею національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму, скільки пристосувати його до своїх дрібнобуржуазних ідеалів і навпаки — себе до гетьманщини". Така оцінка політики УНС з боку лівих виключала можливість їхнього приєднан-

ня до національного союзу. Вони залишались, за словами Христюка, “поза ідеологією українського національного фронту”²¹.

Офіційний історіограф гетьманщини Д. Дорошенко також заперечував об'єднання навколо УНС усіх українських сил. Він вважав, що, як і раніше, за часів Центральної Ради, представники соціалістичних партій привласнили собі монопольне право виступати від імені усього українського народу, “промовляти за всю українську націю і вести переговори від її імені з головою Української Держави і представниками Німеччини”²². Хлібороби-демократи — єдина з українських партій, що твердо стояла на державницьких позиціях, мала б значно підсилити національний фронт, розширити його соціальну базу. Протягом усього періоду існування Української Держави УДХП так і не визначилась остаточно у своєму ставленні до неї. “Раз — стоять за нього горою, раз — називають гетьмана зрадником. Залежно від дрібних фактів”²³, — писав у своєму щоденнику Д. Донцов, який стояв близько до керівництва партії. З огляду на це, гетьман не наважився віддати М. Міхновському пост міністра внутрішніх справ, на чому наполягали хлібороби-демократи, а запропонував йому посаду свого особистого радника, але той від неї відмовився.

Після цього М. Міхновський і весь провід УДХП (за виключенням В. Липинського, який з дозволу партії прийняв пост посла в Австро-Угорщині) опинились в опозиції до кабінету Лизогуба і об'єднались з іншими партіями в Українському національно-державному союзі. Як зазначалося вище, перу М. Міхновського належав поданий гетьману 24 травня Меморіал УНС.

Хлібороби-демократи неодноразово обговорювали можливість свого вступу до УНС, проте не зробили цього. Головною перешкодою були розходження з соціалістами в соціальних питаннях. С. Шемет згадував пізніше, що “хліборобсько-демократична партія до “Національного Союзу” не належала і до його соціально-революційної політики ставилась вороже”²⁴. І хоч офіційно керівництво УНС не декларувало своїх соціалістичних поглядів, було відомо, що деякі його лідери не відмовились від соціалізації землі та скасування приватної власності. Проти вступу УДХП до УНС висловлювались також Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський. Останній навіть радив самостійникам-соціалістам залишити УНС²⁵. Лідери хліборобів побоювались, і не без підставно, що з боку союзу можуть бути акції, які скомпрометують усе українське громадянство.

Таким чином, УНС, як і Центральна Рада, не був загальнонаціональним об'єднанням і утворювався на класовій соціалістичній основі. І хоч платформа, на якій відбувалось об'єднання, не визначала його політичної орієнтації, а лише засвідчувала лояльність до гетьманської влади, відмова хліборобів-демократів приєднатися до неї досить промовисто свідчила, які сили беруть верх у новому об'єднанні національних сил.

Поза УНС опинилась і ліва течія УПСР. Колишня правляча партія Центральної Ради одразу після перевороту зайняла особну позицію, цілком відмінну від решти національно-демократичних сил. Кризовий стан партії виявився під час її IV з'їзду (13—16 травня), коли стався її фактичний розкол. Влітку 1918 р. стара УПСР припинила своє існування.

3 червня ЦК УПСР, в якому переважали ліві есери, ухвалив платформу, зміст якої свідчив, що на політичну арену виходить нова партія. Вона розглядала сучасний момент як кризу, як занепад революції в Україні. Контрреволюція звела нанівець усі здобутки року української революції, знищила УНР, скасувала політичні громадські свободи, зруйнувала всі організації трудового народу. Причинами тимчасового занепаду революції стали брак міцних політичних організацій, однобока націо-

нальна політика Центральної Ради, більшовицький наступ на Україну, злочинна спілка українського уряду з німецьким мілітаризмом, а також відсутність підтримки української революції міжнародною демократією²⁶.

Далі в названому документі розвивалась думка, що українська революція є революцією не тільки національною, а й соціальною, та пріоритет віддавався другій над першою. А тому всі заходи української демократії, спрямовані на пошук шляхів до співпраці з гетьманською владою, оцінювались як спроба "приспати революційну енергію трудових мас". ЦК УПСР висловився проти "угодовства з теперішньою політикою та входження в гетьманський уряд демократичних елементів"²⁷.

ЦК УПСР поставив за мету підготувати новий вибух революції, яка "забезпечить усі вимоги українського трудового люду". Для здійснення цієї мети пропонувалося вести широку агітацію і пропаганду, дезорганізувати діяльність уряду, створювати революційні центри селянства і робітництва (земельні комітети, ради, ревкоми), формувати партизанські загони. ЦК УПСР закликав народні маси утримуватися від передчасних сепаратних виступів, щоб "з гаслом революційного повстання, одно-стайним і одночасним виступом у центрі і на місцях, разом з організовано проведеним страйком повалити реакційний уряд і захопити владу в руки демократії"²⁸.

Було прийнято постанову про розпуск усіх легальних організацій партії, перехід на нелегальне становище, застосування методів індивідуального терору проти представників реакційної влади в центрі і на місцях. Прийнятий ЦК документ засвідчив початок формування з членів колишньої УПСР нової партії лівих есерів, яка у своїх програмно-тактичних настановах значно відійшла вліво, наближаючись до більшовиків. Саме це, а також перехід партії на нелегальне становище робили неможливою її співпрацю з рештою української демократії. І на-впаки, це дозволяло УПСР (лівій) шукати контакти з більшовиками.

Деякі з членів УПСР не приєдналися до платформи ЦК і залишились на позиціях легальної політичної діяльності. В середині липня в Києві було створено організаційний комітет УПСР (центральної течії). Він прийняв заяву про формування правим крилом старої УПСР нового партійного об'єднання. Заяву підписали Н. Григор'єв, І. Лизанівський, Н. Петренко, О. Янко. Ця частина колишньої партії есерів стала одним із засновників Українського національного союзу.

Українська соціал-демократична робітничка партія, яка брала участь у заснуванні УНС, також перебувала в непевному становищі. Зміна політичного ладу негативно позначилась на партійних організаціях, їхня діяльність завмерла. У Харкові, найбільшому промисловому центрі України, чисельність членів УСДРП скоротилась у 4—5 разів, в інших містах становище було ще гіршим²⁹. В умовах суворих обмежень демократії майже припинився робітничий рух.

Згідно з рішеннями, прийнятими V з'їздом УСДРП у травні 1918 р., партія в умовах реакції відкидала такі засоби боротьби, як збройні виступи, терор тощо. Головним завданням стала агітація і пропаганда проти існуючого ладу, збереження і примноження сил, які виступлять у слушний момент. З огляду на це, ЦК УСДРП не підтримав страйк залізничників, який стихійно виник у середині липня.

Як зазначалося вище, одразу після перевороту УСДРП виступала проти об'єднання всіх опозиційних сил в єдиний національний фронт, тому не брала участі у Національно-державному союзі. Пізніше відбулася зміна позиції УСДРП відносно об'єднання, що знайшло ідейне обґрунтування в низці статей, опублікованих у серпні в "Робітничій газеті". Стаття "Розрухи на Україні" характеризувала опозиційні щодо

Української Держави сили ("розгонові сили") і доводила, що з тими, хто незадоволений соціальною та національною політикою режиму, УСДРП може знайти порозуміння³⁰.

В інших статтях розглядався сучасний стан партії, становище робітництва, національна політика УСДРП. Газета констатувала кризу робітничого руху, зменшення й звуження сфери впливу українських соціал-демократів у ньому. Зменшення членів партії визнавалося цілком природним явищем, викликаним об'єктивними обставинами. Водночас зазначалося, що в партії спостерігається зростання націоналістичних настроїв серед партійної інтелігенції, що й привело її до участі у створенні єдиного національного фронту³¹.

Незважаючи на приєднання до загальнонаціонального фронту, стверджувала газета, УСДРП залишилась партією робітництва, для якого на першому плані стоять соціальні питання. Суперечностей тут немає, оскільки "прагнення до контактів з українськими міщанськими партіями, до національного фронту не вимагає від нашої партії жодних уступок у класовій позиції. Спільні виступи в обороні національних прав не вимагають відмови від класових позицій"³².

Приєднання УСДРП до УНС викликало незадоволення частини її членів. Вони не згоджувались на пріоритет (хоч і тимчасовий) національних інтересів над класовими. На їхню думку, така партія втрачала право на представництво інтересів українського революційного пролетаріату. Два члени Харківського комітету УСДРП висловились проти участі в Національному союзі, визначивши її як угодовство. Навколо них об'єдналась група, яка стала першим осередком УСДРП (незалежних). Останній склався виключно з представників Харкова. Невдовзі група незалежних виділилась і в Києві. Незалежні схилилися до того, що треба в союзі з російським пролетаріатом встановити в Україні радянську владу³³.

Таким чином, діяльність української національної демократії у травні — вересні 1918 р. була спрямована на створення об'єднання, опозиційного до Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

В кінці травня поміркованою ліберальною частиною національного руху було утворено Український національно-державний союз (УПСФ, УДХП, самостійники-соціалісти та ряд профспілкових організацій). Відсутність підтримки цього об'єднання з боку масових громадських організацій, які перебували під впливом УСДРП та УПСР, одразу позначилась на характері його діяльності. Виявилась неспроможність ліберально-демократичних чинників в українському русі до ведення самостійної політики. Документи УНДС містили лише поверхову, формальну критику дій уряду, не зачіпаючи соціально-економічної спрямованості гетьманського режиму. І гетьман, і німецьке командування вважали прояву УНДС реакцією ображеної верхівки національного руху, яка могла грати в Українській Державі лише другорядну роль.

Згодом розвиток подій змусив уряд шукати порозуміння з національним рухом. Це був головний фактор, що сприяв об'єднанню національних сил на більш широкій, ніж в УНДС, основі. До Українського національного союзу, створеного на початку серпня, увійшли всі політичні партії, які входили раніше до Центральної Ради: УПСР (центральна течія), УСДРП, УПСФ, самостійники-соціалісти та масові громадські організації, що перебували під впливом цих партій.

Але соціальна база нового об'єднання національних сил не стала ширшою в порівнянні з добою Центральної Ради. Поза УНС, утвореним соціалістичними партіями, залишились досить впливові політичні сили: УПСР (ліва), що схилилась до більшовизму, та УДХП, яка репрезентувала українських хліборобів — найбільш стабільний і продуктивний прошарок українського суспільства.

Такий склад УНС не дозволяє вважати його єдиним національним фронтом. Як і за часів Центральної Ради, об'єднання українських політичних сил відбулося не на основі національного компромісу, а мало виразний соціально-класовий характер. У майбутньому УНС, створений, згідно з його Статутом, для національного примирення, взяв участь в організації протигетьманського повстання, що призвело до розв'язання в Україні братовбивчої громадянської війни.

- ¹ Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 р. — грудень 1919 р.). — Ч. III. — Київ — Відень, 1920. — С. 72—73.
- ² Нова Рада. — 1918. — 9 травня.
- ³ Там же. — 15 травня.
- ⁴ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 203.
- ⁵ Там же. — С. 173—174; Нова Рада. — 1918. — 11, 13 травня.
- ⁶ Нова Рада. — 1918. — 15 травня.
- ⁷ Верстюк В. Українська Держава // Історія України: нове бачення. — У 2-х т. — Т. 2. — К., 1996. — С. 58.
- ⁸ Робітнича газета. — 1918. — 21 травня.
- ⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська Держава. — Ужгород, 1930. — С. 103.
- ¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 495.
- ¹¹ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 103.
- ¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Т. III. — С. 62.
- ¹³ Винниченко В. Назв. праця. — Ч. III. — С. 73; Робітнича газета. — 1918. — 31 травня.
- ¹⁴ Українська суспільно-політична думка у XX столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — Мюнхен, 1983. — С. 390—398.
- ¹⁵ Нагаєвський І. Українська держава двадцятого століття. — К., 1993. — С. 151.
- ¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 70, арк. 260—260 а.
- ¹⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же. — 31 липня.
- ²⁰ Українська суспільно-політична думка у XX столітті. — С. 401.
- ²¹ Христюк П. Назв. праця. — Т. III. — С. 90.
- ²² Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 387—388.
- ²³ Донцов Д. Рік 1918. — Київ — Торонто, 1954. — С. 32.
- ²⁴ Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Кн. V. — Відень, 1924—1925. — С. 25.
- ²⁵ Донцов Д. Назв. праця. — С. 50, 56, 57, 71.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 1 зв.
- ²⁷ Там же, арк. 2—3.
- ²⁸ Там же, арк. 3.
- ²⁹ Робітнича газета. — 1918. — 22 серпня.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же. — 28 серпня.
- ³² Там же. — 31 серпня.
- ³³ ЦДАГО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 11—12.

До 325-річчя від дня народження П. Орлика

Л.Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика

Після невдалого походу разом з татарською ордою на Україну взимку 1711 р. П. Орлик та його оточення, спираючись на підтримку французької дипломатії, доклали чимало зусиль, аби спонукати Туреччину (яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Росії) до активних військових дій проти Москви. З свого боку, й цар Петро I, зважаючи на поразку Швеції у Полтавській битві, мав намір — шляхом короткочасної наступальної війни — остаточно витіснити Туреччину з Причорномор'я й послабити її владу на Балканах. Перемога у війні з Туреччиною давала змогу царизму ліквідувати “бендерську загрозу” — перебування в Бендерах Карла XII і Орлика з запорожцями, які уособлювали дальшу визвольну боротьбу з Росією і відновлення суверенної гетьманської України.

25 лютого 1711 р. оголошено царський маніфест про початок війни з Туреччиною. Сам цар відбув до армії, що направлялася до молдавського кордону.

Як відомо, Прутський похід російської армії на чолі з царем Петром I у червні — липні 1711 р. закінчився невдало. Російське військо 8—9 липня біля с. Нових Станілештів було оточене переважаючими силами турок і фактично капітулювало.

В чернетці “Гистории Свейской войны” з приводу бою на Пруті цар записав: “Едва б не последовало же, как шведов при Полтаве”¹. Маючи потрійну перевагу в чисельності, обстрілом і блокадою турки могли повністю знищити російське військо. Цар вже наказав палити всі секретні документи... Але несподівано для росіян Балтаджі-паша, всупереч хану Девлет-Гірею, запропонував почати переговори. Прагнучи врятувати армію й себе від полону, цар наказав уповноваженим погоджуватися на всі вимоги турків — зокрема, на повернення Швеції Прибалтики (окрім Інгрії з Петербургом), визнати польським королем Станіслава Лещинського, взагалі, погоджувався “на все, чево похотят, кроме шклярства (рабства. — Л. М.)”².

В ході переговорів з Шафіровим Балтаджі-паша поставив умови: повернути Туреччині Азов, знищити фортеці Таганрог, Самару, Кам'яний Затон, видати Азовський флот, артилерію, зброю, вивести російські війська з Польщі, ліквідувати московське посольство в Стамбулі, передати як заручника фельдмаршала Шереметєва. Інтереси Швеції не враховувалися, Балтаджі-паша вимагав лише забезпечити “мирний шлях” королю Карлу XII до Швеції. Спроба Шафірова підтвердити невтручання Швеції у справи Польщі була відкинута. Шафіров мусив погодитися й на вимогу Девлет-Гірея про відновлення щорічної данини Криму (правда, усно, не “на письмі”). Орлик не був присутній на пере-

говорах, його затримав Карл XII у Бендерах. Все ж на його та французького дипломата Андреселя наполягання у договір включили статтю (2-гу) про Україну й Запорожжя, хоч її положення були сформульовані вельми неясно... За вимогою турецької сторони мирний договір записали як “вічний”. Договір був підписаний турками 12 липня. Тоді ж прислав ратифікаційну грамоту й цар Петро I.

У цей же день російська армія на чолі з царем рушила на північ у бік Поділля, втрачаючи дорогою від голоду й виснаження щодня по 300—400 чоловік. Хоч турки й приставили до росіян 12-тисячний конвой, татари й запорожці нападали на російські колони і брали полонених аж до Немирова. За кілька годин до відходу росіян до намету Мехмед-Балтаджі з Бендер примчав Карл XII, який запізнило став наполягати на полоненні царя. Проте самоусунувшись від активних дій з початку війни (хоч прислав загін запорожців і “станіславців”, протектором яких був, а також кількох своїх офіцерів-інструкторів), він не міг істотно вплинути на перегляд турецько-російської угоди. До того ж Карл XII мав надто мало війська у Бендерах, щоб османи могли в тих умовах серйозно на нього зважати. У розпорядженні короля було лише 540 драгун і драбантів (у тому числі 130 офіцерів) та 2 тис. поляків — “станіславців”. Крім того, у Варниці знаходилося 2 тис. запорожців і гетьманських козаків та 8 тис. козаків у Бендерах³. Взагалі, Балтаджі-паша насамперед прагнув якнайскорішого виведення російських військ за межі Турецької імперії — з Молдавії, а тому багато статей посліхом і нечітко сформульовані (зокрема, згадувана ст. 2), не були обумовлені терміни виконання статей угоди та не забезпечено гарантій їх виконання. Все це давало змогу росіянам трактувати окремі статті по-своєму, фальсифікувати загалом текст Прутського трактату (сучасний російський історик В. Артамонов твердить про “фальсифікат тексту Прутського миру, вміщений у Повному зібранні законів Російської імперії”)⁴. Лише 19 серпня 1711 р. був складений додаток до Прутського договору, за яким встановлювалися терміни повернення Туреччині Азова, ліквідації російських фортець на Запорожжі, після чого Карла XII мали вислати за межі Туреччини у Швецію, хоч знову ж таки маршрут короля не був визначений.

Особливо багато непорозумінь викликав текст ст. 2-ї. Насамперед у ній невизначеним залишився статус козаччини Правобережжя, Гетьманщини й Запорожжя, не були чітко окреслені їх кордони... Мали місце суттєві розбіжності в обох текстах — російському й турецькому. В російській редакції стаття 2 читалася так: “В польские дела его Ц. В. мешатца, також и их казаков и запорожцев под их область принадлежатих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отнимает”. У турецькому варіанті: “І поляків, і черкас, і запорожців, котрі є у їхньому підданстві, і козаків, котрих хан кримський Девлет-Гірей має у своєму підданстві, з боку царського щоб ніяк їх не займати. І як було й начало від всіх тих місць хай відніме руку свою”⁵.

Згодом, у листі до Г. Головкина П. Шафіров писав (від 4 серпня 1713 р.): “Дачу ханскую и от’ятие от стороны казацкой руки, что (они толкуют за землю) на Пруте обещали, — как то и правда, что им первое тогда от меня на словах, а другое и на письме в трактате, по указу тогдашнему мне данному, обещано было”⁶. Як це розуміти? Землі Запорожжя (“дачу ханскую”) повернути під протекторат кримського хана, а “сторону казацкую” — Правобережну козацьку Україну чи навіть Гетьманщину проголосити незалежними — “отнятием руки” царської? Б. Крупницький вважає, що Прутський трактат 1711 р. зобов’язав росіян “невтручатися в польські справи та зректися Запорожжя і принаймні Правобережної України (справа визволення Лівобережної України,

залишилася неясною)”⁷. Натомість, В. Різниченко пише, що Орликові вдалося настояти на тому, “щоб в мирнім договорі була вирішена й українська справа”, користуючись безвихідним становищем Петра I, турки, мовляв, примусили його підписати такий договір, “на підставі котрого Росія зовсім одмовлялася од України і обов’язувалась надалі не вмішуватися в українські справи. Сим договором Україна становилась знов вільною, ні від кого незалежною державою”⁸. Польський історик Є. Ростворовський вважає, що османи мали на увазі утворення васальної від Туреччини Гетьманщини⁹. Російський історик В. Артамонов зазначає: лише з 1712—1713 рр. наведені у ст. 2-й “розпливчасті й невизначені рядки” турецькі дипломати на переговорах з Шафіровим, у відповідності із своєю редакцією, “стали витлумачувати в розумінні ліквідації впливу Росії не лише в Запорозжжі, але й у всій області розселення українського козацтва, включаючи Лівобережну Україну”. В принципі, пише він далі, турецька сторона на Пруті могла ставити будь-які вимоги, зважаючи “на безвихідне становище російської армії”¹⁰. У наступні роки обидві сторони — турецька й російська — займалися конкретизацією, а то й переглядом цієї та інших статей Прутського договору.

Власне, улітку 1711 р. візир Мехмед Балтаджа прагнув передусім відновити османські позиції, які існували в Північному Причорномор’ї до 1700 р. Всупереч маніфесту султана від 9(20) листопада 1710 р. він навіть не ставив питання про повернення Прибалтики шведам. Більше того, Порті, очевидно, було вигідне продовження війни Швеції з Росією, оскільки це відволікало останню від подальших нападів на Туреччину. Поміркованість Балтаджи-паші пояснювалася і величезним хабарем, якого він і його наближені одержали від Шафірова: 4500 золотих, 1356 талярів, 100 срібних рублів; згодом йому передали ще 250 тис. рублів й 11 “сороків” соболев, вартістю 5050 рублів¹¹.

Все ж внаслідок поразки на Пруті на тривалий час зменшилася сфера російського впливу в Польщі: росіяни змушені були ліквідувати свої бази й вивести гарнізони з Полонного й Межиріч — на Волині, з Білої Церкви, Немирова, Вінниці — на Правобережжі. Після 1711 р. російські війська аж до закінчення Північної війни не перебували на території Речі Посполитої, яка межувала з Туреччиною (тобто, на Поділлі й північній Київщині). Росія відмовилася від наміру приєднати Правобережну Україну. Змушена була також більш як на 60 років позбавитися свободи мореплавання на Азовському морі й Азовського флоту. На початку жовтня 1711 р. росіяни спалили будівлі й зруйнували вали фортець: Кам’яного Затона, Новобгородської (Самари) — на Запорозжжі й Таганрога.

Та все ж Росія зберегла армію, в Польщі залишався її союзник — король Август II; Лівонія й Інгрія не були повернуті Швеції: були розв’язані руки для подальших завоювань в Прибалтиці. Отже, головні результати Полтавської перемоги, які відкрили шлях до нових захоплень чужих земель, збереглися... До того ж, цар Петро I, врятувавши себе й армію, й не думав повністю виконувати умови Прутського трактату. Вже невдовзі він наказує Шафірову частково ревізувати ці умови: добитися від султана зобов’язання взаємного невтручання в справи Польщі і Правобережної України; водночас цар затримав частину свого війська на Волині й у Білій Церкві — з тим, щоб натиснути на турків, аби ті вислали з Бендер Карла XII. Зволикав цар і з передачею туркам Азова. Правда, це викликало розходження між Петром I і Шафіровим, який намагався пояснити цареві, що він і Шереметев (син фельдмаршала) перебувають в Стамбулі не в ранзі послів, а як заручники... Віце-канцлер нагадував цареві, що затримка російських військ в Польщі викличе “нарекания” турків й “великое озлобление” поляків.

У вересні 1711 р. турецькі представники на переговорах у м. Язловці з представниками Августа II (Хоментовським, Поцеєм і подільським воеводою Гумецьким) заявили, що Порта буде дотримуватися миру з Польщею і що вся Наддніпрянська Україна визволяється з-під “московського ярма”. Отже, Порта саме так розуміла відповідну статтю Прутського договору. З свого боку, Річ Посполита, зважаючи на фактичну поразку Росії у війні 1711 р., стала більш наполегливо вимагати виведення російських гарнізонів з міст Правобережної України. Петро I (який на той час перебував у Карлсбаді) на це відповідав, що гарнізони будуть виведені, як тільки Карл XII покине Бендери. Тим часом російське військо Шереметева все ще перебувало в районі Немирова, Полонного й Білої Церкви. Та головне, чого боявся цар, — офіційного звернення уряду Августа II до Порти з проханням, щоб та поставила вимогу перед царем негайно вивести війська, — не відбулося, так само й більшість польського шляхетства не стала на боці противників Росії. Сама ж Туреччина, добившись згоди царя на повернення Азова, стосовно Північної війни продовжувала дотримуватися політики нейтралітету. Більше того, уряд Порти схилився до того, аби видворити Карла XII за межі Туреччини. У вересні 1711 р. була зроблена спроба, забезпечивши королеві належний конвой, переправити його до Швеції. Але внаслідок дій французького посла Дезальєра та прохань Орлика Порта на той час відмовилася від свого наміру.

Та, зрештою, зволікання Москви з виконанням умов Прутського договору спонукало уряд султана до більш рішучих дій: Мехмеда-Балтаджи було усунуто й замінено Юсуфом-пашею, за поступки росіянам під час складання Прутського трактату страчені кях'я Осман-ага, рейс-ефенді Омер та чавуш-баша Ахмед, російські послы-заручники кинуті в Семибаштовий замок.

У цій ситуації Порта звернула особливу увагу на українську проблему. В Стамбулі серйозно ставиться питання утворення гетьманської України обох берегів Дніпра під булавою П. Орлика. При цьому вирішення цієї проблеми турки планували здійснити, ізолюючи Карла XII. Цю позицію підтримав і кримський хан, який прагнув стати протектором Запорозжя. Карл XII, з свого боку, протидіяв цим намірам, до того ж він враховував й позицію поляків-“станіславців” (стосовно Правобережжя). 28 жовтня турки виставили ультиматум козакам: покинути Бендери й рушити під Очаків. Орлик і запорожці відмовилися. Орлика було запрошено до Стамбула, але знову втрутився Карл XII, який вважав себе протектором Гетьманщини (згідно з конституцією 1710 р.). Орлик на півдорозі до Стамбула змушений був повернути назад, але все ж, підтриманий Військом Запорозьким, на початку листопада 1711 р. вислав до Стамбула делегацію у складі: полковника Горленка, генерального судді Довгополого, генерального писаря Максимовича і генерального осавула Герцика. У складі делегації був кошовий Гордієнко, який мав представляти інтереси Війська Запорозького низового. Основні вимоги до Порти були викладені в інструкції, складеній Орликом для делегації від 3 листопада 1711 р. У ній, зокрема, Порта мала визнати суверенітет гетьманської України обох берегів Дніпра — звільненої від влади царя (згідно з пунктом 2-м Прутського трактату). Україна має управлятися гетьманом, обраним вільними голосами; гетьман буде оповіщати султана писемно про своє обрання. Порта не може ані позбавляти його гетьманства, ані призначати замість нього іншого. Османська імперія повинна примусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну. Росія має повернути всіх полонених козаків, вивести війська з усіх фортець, передати всі гармати. Кримське ханство теж не повинне домагатися васального панування над Україною й Запорозжям, а також брати данину. Козаки можуть займатися промислами

по ріках і урочищах — до самого Очакова. Українським купцям надається право вільної торгівлі на всіх землях Турецької імперії. Має зберігатися дружній союз Гетьманщини з Кримським ханством і протекція шведського короля. Остання, на думку Орлика, сприятиме більш тісному союзу Порти і Швеції, спрямованому проти Московії. Спеціальним привілеєм повинні бути забезпечені права Війська Запорозького низового¹².

Прибувши до Стамбула, козацька делегація зустріла досить прихильне ставлення до себе з боку урядових кіл. Цьому сприяла і діяльність французького посла Дезальєра, до якого члени делегації звернулися за підтримкою. Під час переговорів козацька делегація запевняла турецьку сторону, що Україна готова негайно повстати проти московського ярма.

Зрештою, турецький уряд прийняв орликове трактування 2-ї статті Прутського трактату, і 9 грудня 1711 р. вийшов маніфест султана про оголошення війни Росії.

Водночас переговори козацької делегації з представниками султана завершилися виданням наприкінці грудня 1711 р. Грамоти Ахмеда III гетьману П. Орлику. У ній не всі пункти інструкції Орлика враховувалися, але основна частина вимог була задоволена. Грамота містила 6 статей: визнавши “послух” стосовно султана, козаки, “що живуть по обох боках Дніпра”: 1. “...Будуть вільні вибирати і скидати своїх гетьманів”. 2. “Ніхто, крім них, не повинен цікавитися і керувати справами їх нації”. 3. “Під претекстом, що козаки обох боків Дніпра і запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них земельного податку ані жодних інших повинностей, ані ніяких інших вимог”. 4. “Під умовою, що в майбутньому названа вище нація козацька і запорозька буде міцна і постійна у своїх обіцянках, вона не матиме ніяких утисків ані неприємностей в справі своїх земельних посіlostей”. 5. “Їх товари, які вони будуть переправляти в наші краї, будуть обкладені лише митом на товари та інші рухомі посіlostі без жодних оплат”. 6. На прохання козацьких послів і кримського хана “ми дали свою цісарську згоду на перелічені тут статті, під умовою, що коли наші непереможні і безчисленні війська виступатимуть вайною на дніпровську територію, вищеназвана нація приєднає до нашого війська стільки, скільки буде можливо, і провадитиме воєнну дію спільно. Щоб гарантувати всі ці зобов'язання, старший син гетьмана буде заложником в руках хана Татарів.

На цих умовах ми постановили видати оцей цісарський диплом і погодилися на умови та статті, що тут подані, тому що ми бажаємо, щоб вони були точно виконувані. І оскільки вище названі нації будуть постійні і міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних нащадків, ні від їх візирів і міністрів та інших осіб не буде нічого неприємного зроблене відносно цих націй. Навпаки, вони і їхні діти всі матимуть особливу ласку в нашій славній домі, що сприйняв їх під тень своєї протекції”¹³.

Отже, даний договір визначав Україну (Гетьманщину) як суверенну єдину державу, яка об'єднувала в своїх межах Лівобережжя та Правобережжя, а також Запорожжя. Він гарантував автономність внутрішнього життя Гетьманщини, невтручання в її справи султанської адміністрації. Суверенітет забезпечувався правом вільного обрання гетьманів та їх зміщення. Україна діставала економічну незалежність, козаки отримували привілеї ісламських підданих султана стосовно зовнішньої торгівлі. Водночас Гетьманщина визнавала довічну протекцію Порти й зобов'язана була брати участь у військових діях турків — але лише під час походів “на дніпровську територію”.

Проте Туреччина, оголосивши війну Росії, не мала наміру розпочинати широкі військові дії, враховуючи ситуацію в Польщі та наміри Карла XII, отже, була не проти продовження переговорів.

Все ж, побоюючись походу турецької армії на Київ та нових дій Орлика на Правобережжі, Шафіров радив цареві переселити всіх правобережних козаків на лівий берег Дніпра, щоб “не дать пристанища Орлику”, а самим вести прикордонну оборонну війну. Цар у новій війні з Туреччиною став більш обережним і завбачливим. Був дійсно — на початку 1712 р. — складений “дефензивний” (оборонний) план війни, за яким російські війська (42-тисячна армія Шереметева, 15 тис. калмиків і 5 тис. донців) мали прикривати Лівобережну Україну і Київ. Повинне було підійти й військо П. Апраксіна з Азовської губернії. Російські залоги з Білої Церкви й Полонного мали відійти під Київ. Щодо хана, то його напад мусили відбивати козацькі війська Скоропадського. Петро I з цього приводу заявляв англійському послу Ч. Вітвурту (6 лютого 1712 р.): “Около Киева проход суть толь тяжкий, что он чае быть в состоянии удержат их (турків. — Л. М.) армею без урону”. Напади ж татар, на думку царя, “учиняцца вначале на козаков (Гетьманщини. — Л. М.), которым он не само много добра желяет и от которых он имеет мало или никакой помочи, хотя в денгах или людях”¹⁴. На Польщу було мало надій, оскільки Август II і коронний гетьман Сенявський розташували свої загопи всередині країни, побоюючись, щоб під час переїзду Карла XII через Річ Посполиту частина шляхти не перекинулася на його бік. Тим більше, що польські загопи, які дислокувалися вздовж Дністра, пішли в Бендери на заклик Карла XII, який маніфестом від 9 січня 1712 р. закликав їх до спільних військових дій.

Про те, що в Москві погоджувалися на перехід Правобережжя під протекторат Порти, свідчать і запобіжні заходи російського керівництва, які розпочалися ще з березня 1711 р. (після невдалого походу Орлика з татарами). Починаючи від Немирова, російські частини, відходячи на схід, зганяли всіх — козаків й “пахотных мужиков”, забираючи або знищуючи продовольство й руйнуючи укріплені сотенні містечка. Згодом російські воєначальники діяли в цьому ж напрямі згідно з інструкцією фельдмаршала Б. Шереметева від 16 грудня 1711 р.¹⁵ З грудня 1711 р. росіяни розпочали евакуацію семи правобережних козацьких полків, а також селян разом з пожитками й худобою на лівий берег Дніпра (цар відмовився від наміру переселити частину правобережних козаків на “пустые места” в Інгрії й під Москвою). Гетьман Скоропадський в своєму універсалі наказував правобережним козакам завершити перехід на Лівобережжя до 15 лютого 1712 р. Правда, частина козаків і посполитих ухилилася від переселення, ховалася в лісах, тому “згін” затягнувся аж до 1714 р.¹⁶

Отже, в Москві трактували статтю 2-гу своєрідно: “рука отнималась” від території, але не від населення. Проте цей маневр не пройшов. Хан Девлет-Гірей, воевода Ю. Потоцький і П. Орлик виступили із заявами, вказуючи, що Правобережжя “випаюється” росіянами, а населення насильно зганяється. Турецький уряд у лютому 1712 р. виступив із вимогою до Росії припинити ці дії, а хан вислав загопи до Вінниці. Наляканий Шафіров благав із Стамбула московський уряд не пустошити хоч би частину Правобережжя й дозволити повернутися окремим козацьким полкам на старі місця¹⁷.

Побоюючись заворушень у Лівобережній Гетьманщині, Петро I знову вдавня до нових запобіжних заходів. Наприкінці 1711 р. він видав указ гетьману Скоропадському: “Всех изменников, которые ныне в турецкой стороне и по многим увещательным Ц. В. грамотам и обнадеживания в прощении вины их в отечество свое не возвратились и имян их роспись при сем прилагаетца, жен, матерей, детей их и братьей

выслать к Москве за присмотром и велеть тамо жить покамест опасность с турецкой стороны минется". Тим самим, зазначав цар, вони будуть не в змозі зноситися зі своїми родичами за кордоном, а тим родичам емігрантів, котрим дозволено залишитися в Гетьманщині, слід наказати, щоб вони "под смертным страхом" не кореспондувалися з родичами за кордоном й не висилали їм грошей з своїх маєтностей. Цей захід мав і виховне значення: заслання родичів старшин — супротивників царя — до Москви давало змогу "различность показать от тех, которые всегда в верности к его царскому величеству пребывают..."¹⁸.

3 січня 1712 р. гетьман Скоропадський у листі до канцлера Г. Голловкіна повідомляє про виконання ним царського указу: "Повелінія о висилці к Москві змінничих сродственников... по розписі". Далі гетьман дає перелік родичів старшин, котрі перебували в оточенні гетьмана П. Орлика й заслані до Москви: Горленків, Герциків, Мировичів, Максимовичів та інших¹⁹.

Проте наприкінці 1711 р. до широкої війни між Туреччиною і Росією справа не дійшла. 26 грудня 1711 р. султан Ахмед III продиктував російським послам-заручникам чотири додаткові умови до Прутьського трактату: 1) передати всю Надніпрянську Україну з Києвом під протекторат Турецької імперії разом з "українським урядом" згідно з відповідною (2-ю) статтею Прутьського договору; 2) остаточно й безповоротно вивести війська з Польщі; 3) не чинити перешкод переїзду шведського короля, коли той за рішенням султана покине межі Туреччини; 4) негайно повернути Азов. Порта вимагала також розірвати союз з Річчю Посполитою, укласти перемир'я на три роки з Швецією. Шафіров з приводу першої вимоги доповідав у Москву: "А именно по тем словам, что написано: от казаков и запорожцев и от страны их руку отнять — а они (турки. — Л. М.) то толкуют землю. И еще будто в их турском трактате приписано — как и прежде сего бывало — чего тогда не могли за злым случаем виразуметь, також и спорить в то время не смели". Водночас, зазначає Шафіров, з цього приводу у султана існували суперечки з ханом: Девлет-Гірей вважав, що Україна "имеет быть в вольности под ханом крымским"²⁰.

У січні 1712 р. тривали переговори між росіянами й турками при сприянні англійського й голландського послів. Шафіров, заручившись їх підтримкою, твердив, що Росія ні в якому разі не зможе прийняти всі ці пункти, надто пункт про Україну. В листі від 1 січня 1712 р. Шафіров писав цареві, що Київ з Лівобережною Україною треба твердо обороняти, коли турки побачать, що Україну їм нелегко завоювати, то у них пропаде охота вести війну з Росією, "а теперь они (турки. — Л. М.) обнадежены ханом, неприятелями нашими и бунтовщиками (Орликом із запорожцями. — Л. М.), будто легко могут все получить и Украина забунтует и поддастся им". Для попередження цього Шафіров радив цареві: "Для того нужно крепкую иметь осторожность и войска иметь достаточно в Украине, также калмыков и других нерегулярных затянуть на татар"²¹.

Зрештою, при підтримці англійського посла Р. Сеттона і голландського Я. Кольєра Шафірову вдалося добитися від турків відмови від передачі їм всієї України з Києвом та розриву союзу з Польщею. Цар погодився негайно повернути Азов. У січні 1712 р. в Азов увійшов турецький комендант Айвас-паша, який при цьому обіцяв не пропускати "некрасивців" на Дон. Але Шафіров був дуже занепокоєний: повернувши собі Азов, Туреччина знову може, до того ж більш твердо, вимагати собі "Київського князівства" й Лівобережної України. У листі до царя (в березні 1712 р.) Шафіров наполягав: "Никак нельзя отлагать воинских приготовлений; по прежнему надобно соблюдать крайнюю осторожность

в Україні, щоб не забунтовали при вступленні в неї військ турецьких”²². Протягом лютого — березня переговори в Стамбулі продовжувалися. Юсуф-паша вимагав припинення переселення українців з Правобережжя на лівий берег Дніпра, але вже не претендував на все Правобережжя (насамперед на Київ). Шафіров погодився в тім, що цар “отнимет руку” від Правобережжя, окрім Києва з околицями, — і знову спрацювали хабарі: Шафіров пообіцяв муфтію 10 тис. червоних золотих, кях’ї — 2 тис. й “погодные дачи по 5 тысяч червонных” за згоду на підписання миру без претензій на Лівобережну Україну. 5(16) квітня 1712 р., всупереч бажанню Ахмеда III, мир був підписаний. Москва поступилася Туреччині західною частиною Запорожжя — землями по правому березі Дніпра з Кодаком: “Не только она (західна частина Запорожжя. — Л. М.), но и город Кодак... по сей стороне лежащий, бес поселения со стороны Ц. В. оставляется” (ст. 6)²³. Турки відкинули домагання Москви мати право ввести в Польщу свої війська, якщо там з’являться шведські з’єднання, водночас Порта дала згоду на заборону Карлу XII “чинити возмущение” в Польщі проти Августа II. Домовленості досягли й відносно висилки Карла XII в Швецію.

Щодо Правобережжя, то в угоді 1712 р. сказано: воно “изымається из-под руки” царя. Шафіров цей пункт тлумачив у своєму донесенні в Москву так: “Тем разумеется, что оные места (Правобережна Україна. — Л. М.) не им (туркам. — Л. М.) уступаем, понеже они Полше принадлежат”²⁴. Турецька ж сторона трактувала цей пункт, як перехід під її протекторат Правобережної козацької України. В Стамбулі мали намір утворити тут Гетьманщину на чолі з Орликом з кордонами аж до р. Случ. Резиденцією гетьмана мав стати або Немирів, або Чигирин... Ще до підписання угоди з Росією 5 березня 1712 р. султан Ахмед III видав “Привілей Пилипу Орлику та українському народові на володіння Правобережною Україною”. У ньому, посилаючись на традиції турецько-українських взаємин від середини XVII ст., зокрема на договори гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною, який визнав 1669 р. протекторат Порти над Україною, султан зазначає, що “Україна по цьому (правому. — Л. М.) березі Дніпра повертається у посідання теперішнього найяснішого гетьмана Пилипа Орлика”, вона “відновлюється у посіданні козаків як їх ділична земля”. Гетьман Орлик і його нащадки “мають мати найвищу владу над козаками українськими та запорозькими, і деспотичне право життя і смерті над ними, без права відклику зі сторони підданих його або його нащадків до нашої Високої Порти”. “Козаки та весь народ український” мають свободу й право вибирати собі вільними голосами гетьмана й у майбутньому. Уряд Порти “не повинен вмішуватися у їх права і вольності, і під ніяким приватним претекстом не повинні збиратися від них ніякі публічні податки”. Гетьман і козаки “зобов’язані допомагати своїм військом нашим військам у воєнних походах проти яких-небудь ворогів нашого найяснішого цесарства і співпрацювати в міру своїх можливостей”. Гетьман у Правобережній Україні, залишаючись “під протекцією нашого цесарства”, “свобідно править, керує й проводить порядок згідно з їх (козаків. — Л. М.) давніми законами”. Султан запевняє, що “все, що в тім нашій привілею написано, буде непорушно і непоменшено дотримуватися нашими гідними нащадками та найвищими візирями”²⁵. Отже, стосовно автономних прав Гетьманщини Привілей 1712 р. в принципі повторював статті Грамоти 1711 р., проте більше наголошував на “вірності” гетьмана сюзеренові — султану; гетьман України з своїм військом повинен був брати участь у всіх війнах Порти (згідно з Грамотою 1711 р. козаки мали брати участь лише у війнах “на дніпровських територіях”) та головне — кордони Гетьманщини обмежувалися тільки Правобережною Україною (та, ймовірно, західним Запорожжям) без Києва з околицями. До того ж

Правобережжя було фактично опустошене росіянами, а більша частина козацтва переселена на лівий берег Дніпра.

На Орлика та його оточення мирна угода Туреччини з Росією 1712 р. за рахунок відмови султанського уряду від Лівобережної України з Києвом зробила дуже прикре враження. Гетьман звернувся до великого візиря Юсуфа-паші з посланням, у якому наполягав виправити помилку: не залишати Лівобережну Гетьманщину під владою царя. При цьому твердив, що Правобережна Україна не може існувати без Києва — політичного й церковного центру всієї України. Щодо Правобережної України, писав далі Орлик, то московити давно вже відмовилися від неї, “прирікши її залишатися пустелею, і якщо нам тепер віддають лише цю пустелю, а Лівобережну (Україну. — Л. М.), заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з’єднав зброю Війська Запорозького із зброєю військ Й. В. шведського короля і разом з Й. В. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну, як більш залюднену...”²⁶. Орлик наполягав на продовженні війни з Росією, щоб визволити “з-під московського ярма” всю Україну по обох берегах Дніпра.

В цій складній ситуації гетьман у квітні 1712 р. звернувся з маніфестом до європейських урядів, пояснюючи мотиви свого союзу з Османською імперією. Він зазначив, що продовжує справу Мазепи, який виступив проти Московської держави, оскільки остання, “вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим московським царем...” Всім відомо, писав далі Орлик, що цар Петро I “прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію і порушити наші закони і вольності і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке”. Щоб визволитися з московської неволі, гетьман Мазепа увішов під протекцію шведського короля. Проте після фатальної Полтавської битви козацька нація, як і раніше, перебуває під “тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю”. Далі Орлик говорить про виняткові обставини, що спонукали його разом із генеральною старшиною звернутися до шведського короля і турецького султана як до протекторів Гетьманщини. Стосовно останнього гетьман зазначає: “...Ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов’язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна і вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних аналах”. Турецький володар, продовжує далі Орлик, “запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн”. Гетьман пояснює мотиви свого союзу з магометанською Портою: “Таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з’єдналися з турками задля завоювання християн: йдеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років”²⁷.

Маніфест був надісланий урядам держав, які сприяли укладенню миру 1712 р., — Англії та Голландії з додатком тексту угоди гетьмана Орлика з султаном. Одночасно Орлик склав свою “Дедукцію (Вивід)

прав України” — документ, що був підготовлений до початку конгресу європейських держав в Утрехті. В ньому гетьман прагнув нагадати державним діячам Європи про існування української (козацької) нації та обґрунтувати її право на власну державність. Орлик знову пояснює мотиви свого звернення до турецького протекторату, стверджує, що відновлення суверенної Гетьманщини — України необхідне також для того, щоб не посилилася Московія, “яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи...”²⁸.

Нам невідомо, як реагували європейські уряди на звернення Пилипа Орлика. Ймовірно, що ніяк. І до цього докладали великих зусиль російська дипломатія. Цар Петро I та його представники намагалися всіляко дискредитувати особу гетьмана Орлика в очах європейської громадськості. 8 квітня 1712 р. був виданий царський маніфест, у якому гетьман-емігрант трактувався як поплічник Мазепи, “боговідступник і зрадник”, йому оголошувалося прокляття.

Далі події розвивалися трагічно для П. Орлика. В середовищі старшин почалися чвари. Кошовий К. Гордієнко покинув гетьмана й з частиною запорожців подався до Олешківської Січі. Військові сили Орлика танули... А султан і кримський хан вимагали від Орлика повного розриву з шведським королем й вступу в Правобережну Україну, над якою він мав стати гетьманом. Але в ситуації, що склалася, насамперед ворожого ставлення до намірів Орлика з боку Речі Посполитої, за якою стояв цар з військом, зосередженим в Польщі й Лівобережній Україні, годі було думати про утримання влади над спустошеним і безлюдним Правобережжям, маючи при собі лише кілька тисяч, до того ж зле озброєних козаків. З свого боку, Карл XII чинив тиск на гетьмана, маючи власні претензії на розпорядження козацьким військом. В такому складному становищі гетьман Орлик не наважився порвати стосунки з шведським королем. В той же час Карл XII вважав першочерговим завданням детронізувати Августа II і знову поставити польським королем Станіслава Лещинського. З цією метою весною—літом 1712 р. відбулися два походи поляків—“станіславців” і козаків Орлика під командуванням Мировича й Бистрицького вглиб Польщі. Проте підняти польську шляхту на повстання проти Августа не вдалося. Під Познанню козаки й “станіславці” зазнали поразки від російських військ й змушені були відступити.

В листопаді 1712 р. Туреччина знову оголосила війну Росії. Знову з’явилася надія серед української еміграції на визволення України... Частина козацького війська на чолі з полковником Горленком рушила на Правобережжя. Проте 4 грудня 1712 р. під Уманню козаки зазнали поразки від польських військ під командуванням М. Любомирського.

Тим часом Порта очікувала виступу з Померанії шведської армії генерала М. Стенбока, але той не наважився розпочати активні дії проти польських і російських військ й згодом капітулював; Станіслав Лещинський відмовився від польської корони... Туреччина втратила будь-яке бажання підтримувати дії Карла XII. В січні 1713 р. султан наказав бендерівському паші видворити короля за межі Турецької імперії. Проте Карл XII 11—12 лютого вчинив збройний опір (відбувся так званий “калабалик”). Це стало справжньою трагедією для Орлика. Короля і гетьмана Орлика перевели до Деміютики під Андріанополем.

...У квітні 1713 р. в Андріанополі відновилися російсько-турецькі мирні переговори. Знову в хід пішли московське золото й хутра: брали хабарі не лише турецькі можновладці, але й чиновники ряду іноземних посольств, які за відповідну плату постачали Шафірову потрібну інформацію. Зрештою 13(24) червня 1713 р. був укладений Андріанопольський мир терміном на 25 років. Згідно з договором російські війська мали покинути межі Польщі, Росія відмовлялася й від східного Запорожжя

(правда, запорожцям не дозволялося селитися на берегах Самари); мало бути проведено нове розмежування кордонів між Туреччиною й Росією²⁹. Невдовзі Порта розпочала переговори з Польщею. 22 квітня 1714 р. Туреччина й Польща підписали мирну угоду, за якою перша фактично відмовлялася від Правобережжя. У травні 1714 р. польські війська коронного гетьмана А. Сенявського, завдавши поразки нечисленним загонам запорожців, повністю оволоділи Правобережною Україною. Було убито й замордовано понад 1,6 тис. козаків. Це означало крах всіх планів гетьмана Орлика.

3 жовтня 1714 р. король Карл XII покинув Туреччину й вирушив до Швеції. 23 жовтня того ж року гетьман Орлик з сім'єю й групою вірних старшин відправився за своїм протектором — королем. Так зазнала невдачі остання спроба визволення України з-під влади Москви й відновлення об'єднаної Гетьманщини під булавою Пилипа Орлика.

- ¹ Пештич С. Л. Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 377.
- ² Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 11. — Вып. 1. — М., 1962, док. № 4564—4572.
- ³ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). — М., 1990. — С. 175.
- ⁴ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 93.
- ⁵ Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Сост. Юзефович Т. — СПб., 1889. — С. 13; Орешкова О. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 107—119.
- ⁶ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 174.
- ⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — К., 1991. — С. 31.
- ⁸ Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його жите й діяльність. — К., 1918. — С. 17.
- ⁹ Rostkowski E. Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku // Polska w erze Oświecenia. — Warszawa, 1972. — S. 367.
- ¹⁰ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 90.
- ¹¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 11. — Вып. 2. — С. 353.
- ¹² Чтения в имп. Обществе истории и древностей Российских при Московском университете (далі — Чтения ОИДР). — Кн. 1. — С. 61—66.
- ¹³ Український Археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 307—312.
- ¹⁴ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 178.
- ¹⁵ Фельдмаршал Б. П. Шереметьев. Военно-походный журнал 1711—1712 гг. — СПб., 1898. — С. 104—107.
- ¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 11. — Вып. 1. — С. 216; вып. 2. — С. 56, 235.
- ¹⁷ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 180.
- ¹⁸ Чтения ОИДР. — М., 1859. — Кн. 2. — С. 267—270.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 178.
- ²¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1962. — Т. 16. — Кн. 8. — С. 397.
- ²² Соловьев С. М. История России... — С. 398.
- ²³ Договоры России с Востоком. Политические и торговые. — С. 28—30.
- ²⁴ Артамонов В. А. Назв. праця. — С. 179.
- ²⁵ Український Археографічний щорічник. — Вип. 1. — С. 307—308.
- ²⁶ Чтения ОИДР. — Т. 1. — С. 67—70; Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1905. — С. 74—77.
- ²⁷ Борщак І. Орликіяна // Хліборобська Україна. 1922—1923. — Кн. VII—VIII; Битинський М. Мазепинці по Полтаві. — Варш., 1938. — С. 27—29.
- ²⁸ Борщак І. Вивід прав України // Хліборобська Україна. 1920—1921. — Кн. II—IV.
- ²⁹ Договоры России с Востоком. Политические и торговые. — С. 31—37.

* * *

Ю. М. БАРАБАНОВ (Київ), О. Б. ДЬОМІН (Одеса)

До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст.

Історія міжнародних відносин кінця XVI — початку XVII ст. знаходиться в тіні більш значних подій середини XVI ст. та середини XVII ст. Тим часом саме на рубежі століть рельєфно стали накреслюватися контури нової Європи та яскраво проявилися тенденції, що формувалися впродовж майже п'ятидесяти попередніх років. Передумови ледь не всіх основних міжнародних протиріч XVII—XVIII ст. знайшли відображення в формуванні англо-голландсько-французького союзу, який остаточно склався під час першого дійсно загальноєвропейського мирного конгресу 1607—1609 рр. Про недостатню увагу істориків до значених подій свідчить вкрай обмежена кількість праць, присвячених зовнішній політиці Англії кінця правління королеви Єлизавети (1558—1603) та початку правління короля Джеймса I (1603—1625)¹.

Як відомо, франко-англійський антагонізм протягом кількох століть визначав стосунки між цими країнами. Але на початку 70-х років XVI ст. проіспанська орієнтація зовнішньої політики королеви Єлизавети змінилася на профранцузьку. Наслідки цього були настільки значними, що дана подія в англійській літературі отримала назву “дипломатична революція”². Експедиція графа Лестера в Нідерланди в 1585 р. та похід іспанської “Непереможної Армади” в 1588 р. до берегів Англії — найбільш яскраві прикмети цієї політики.

З початку 90-х років інтереси європейських монархів та політиків переміщуються з Нідерландів до Франції. За короткий час там відбулися такі значні події: вбивство за розпорядженням короля Франції Генріха III керівників Католицької ліги братів Гізів (грудень 1588 р.), розгром військ короля лігерами, спілка Генріха III з вождем гугенотської конфедерації Генріхом Наваррським, вбивство Генріха III (1 серпня 1589 р.), перехід корони до гугенота Генріха IV Бурбона (фактично отримав її у 1594 р.), початок боротьби за престол з претендентом від Католицької ліги герцогом Майєнським — одним з Гізів. Все це суттєво вплинуло на розстановку політичних та конфесійних сил як у самій Франції, так і в цілому в Європі. Іспанський король Філіпп II підтримував католицькі кола Франції, і головнокомандуючий іспанськими частинами у Нідерландах герцог Пармський (Александр Фарнезе) в 1590 р. вдерся до Франції, змусив Генріха Наваррського зняти облогу Парижа, і в 1591 р. в ньому розташувався іспанський гарнізон.

Це спричинило зміни у військовому становищі Нідерландів. Бойові дії іспанців обмежилися оборонними операціями, бо сильні гарнізони дислокувалися тільки у великих містах. Спроба герцога Пармського досягти компромісу з повсталими провінціями, надавши їм свободу віросповідання під владою короля Іспанії, була відхилена Філіппом. Водночас король різко скоротив витрати на утримання військ у Нідерландах: якщо в 1590 р. вони становили 18 млн. флоринів, 1591 р. — 14 млн., то в 1592 р. — тільки 4,4 млн. флоринів³. Тому не дивно, що іспанська армія була приречена на поразки. І це зрозуміли в Нідерландах. Державна рада, що займалася тільки військовими справами, вказувала Генеральним Штатам: “Чудовий привід та зручний випадок, який надається нам для завдання ворогу втрат та успішного здійснення планів, можливі у зв'язку з відведенням збройних сил ворога”⁴. Дійсно, вже перша компанія принесла значний успіх — у лютому 1590 р. головнокомандуючий голландськими морськими і сухопутними військами Моріц Оранський

(Нассауський) здобув місто Бреда, а в наступному році — Девентер, Зютфен, Нейменген, в 1592 р. — Стейнвек і Куфорден.

Для англійської зовнішньої політики початок 90-х років також став визначальним. У 1588—1589 рр. померли прихильники активної наступальної політики граф Лестер і сер Уолсінгем, і перевагу в Таємній раді отримали прибічники “партії миру”. Але обставини змушували її балансувати між миром та війною. На перший план виступило “французьке питання” — війна між католиками і протестантами та намагання Іспанії утвердитись у Франції. Поява у непосредній близькості від Англії іспанських контингентів налякала королеву Єлизавету. Тому з 1589 до 1596 р. з Лондона на французький театр воєнних дій було направлено 5 військових експедицій чисельністю близько 20 тис. чол.⁵

У середині 90-х років становище Англії стало ще складнішим у зв'язку з посиленням “іспанської загрози”. В Ірландії у 1595 р. спалахнуло повстання під керівництвом Тірона та Тірконнеля (тривало до 1603 р.), яке активно підтримував Філіпп II; французьке узбережжя Ла-Манша контролювали іспанці; в іспанському порту Кадіс готувалася нова армада. Для Іспанії створилися більш сприятливі умови для вторгнення в Англію, ніж у період “Непереможної Армади” 1588 р. Не дивно, що Філіпп II надіслав проти Англії ще дві армади. Перша з них відпливла в жовтні 1596 р. Але з 100 її кораблів 20 (не рахуючи дрібних) затонуло під час шторму в Біскайській затоці. Через рік спроба вторгнення повторилася. Цього разу 136 кораблів рушили до Англії, сподіваючись скористатися тим, що її флот перебував біля Азорських островів, чекаючи там на іспанський “срібний флот”. Але шторм розсіяв і цю ескадру неподалік від англійських берегів незадовго до того, як повернулися навантажені здобиччю англійські кораблі. Остання іспанська армада в 1601 р. рушила не до англійських берегів, а до Ірландії, але також зазнала краху.

В цей же час у Франції новий король Генріх IV добився перелому у боротьбі з союзником Філіппа II — Католицькою лігою. Париж у 1594 р. відкрив ворота перед королем, а в січні 1595 р. звернувся до Єлизавети з пропозицією укласти наступальний і оборонний союз, до якого могли б приєднатися Сполучені Провінції та інші протестантські країни.

Для стратегії Єлизавети з 70-х років XVI ст. характерним було намагання втягнути Францію у війну з Іспанією, щоб відволікти увагу Філіппа II від Англії. Досягнувши цієї мети, Єлизавета не поспішала приєднатися до союзу з Францією. Однак посилення при дворі впливу графа Есекса, політичного спадкоємця графа Лестера, та сера Уолсінгема, який підтримував вимоги рішучіше діяти проти іспанців і побоювався, що в разі відмови Генріх IV укладе союз з Іспанією, спонукали королеву підписати 24 травня 1596 р. договір з французькими представниками в Грінвічі.

Це був наступальний і оборонний союз, що передбачав формування сил для вторгнення в іспанські володіння. Його економічні статті зводилися до визнання свободи торгівлі та захисту інтересів купецтва обох сторін⁶. 31 жовтня 1596 р. Сполучені Провінції приєдналися до франко-англійського союзу. Вперше Голландія нарівні з іншими європейськими державами підписала угоду і була визнана суб'єктом міжнародних відносин⁷. Внаслідок цього військово-морські та сухопутні сили Голландії брали участь в операціях у Франції проти іспанців та їх союзників, а також у рейді до м. Кадіс в Іспанії. У 1597 р. за умовами Троїстого альянсу ескадру голландського адмірала Дейфенфоорде включили до складу експедиції графа Есекса до Азорських островів⁸.

Таким чином, основу союзу визначали політичні інтереси католицької Франції та протестантських країн — Англії і Сполучених

Провінцій, пов'язані з боротьбою проти Іспанії. Експедиційні сили Англії та Північних Нідерландів воювали на французькому театрі воєнних дій, а спільні англо-нідерландські флоти активно діяли на морських комунікаціях Іспанії.

Але спілка Франції, Англії та Сполучених Провінцій проіснувала недовго. Франція після хаосу релігійних війн потребувала громадянського миру. До того ж відносини між союзниками не завжди були безконфліктними. Коли з різних причин Генріх не виконав свою обіцянку розпочати осаду Руана, він отримав листа від англійської королеви, в якому, зокрема, зазначалося: "...Може це Вам не сподобається, але я скажу прямо, що коли Ви так ведете себе з друзями..., то вони потім залишать Вас у величезній нужді. Я б негайно відізвала свої війська, якби не думала, що результат буде смертельний для Вас, коли інші, наслідуючи мій приклад та бачачи подібне ставлення, також залишать Вас..."⁹.

Проте розуміння необхідності мирного перепочинку взяло гору, і Генріх IV, незважаючи на протидію голландців і явне небажання Англії, уклав 2 травня 1598 р. у Вервені мир з Філіппом II¹⁰. За умовами договору, до нього могли приєднатись інші країни, але тільки герцог Савойський скористався цією можливістю. Аналіз тексту документа показує, що автори вважали його продовженням Като-Камбрезійського договору 1559 р. між тими ж країнами. Фактично ж іспанська сторона зажадала повернення до політичної ситуації у Європі кінця 50-х років, в якій не було місця повсталим нідерландським провінціям. Згідно з договором франко-іспанські кордони (за невеликим винятком) відновлювались у тому вигляді, в якому вони існували до релігійних війн. Для цього Філіпп II обіцяв повернути всі захоплені ним землі та міста Франції. Більше того, іспанський монарх погодився офіційно визнати Генріха IV законним спадкоємцем французького трону, а не лише беарнським принцем. Неабияке значення мав той факт, що в тексті основного акту ім'я французького короля було винесено на перше місце згідно з дипломатичними нормами того часу. Це вважалося визнанням легітимності Генріха IV і його переваги перед королем Іспанії. Отже, дипломатична та воєнна інтервенція, розпочата Іспанією проти Франції понад півтора десятиліття тому, закінчилася повним крахом.

Зі свого боку, французький король підтвердив кордони Іспанії 1559 р., тобто сімнадцять нідерландських провінцій визнавались невід'ємною частиною іспанської корони. Формальним наслідком угоди стало припинення надання допомоги Францією Сполученим Провінціям для їх боротьби з Іспанією. Генріх IV зобов'язувався лише виплачувати борги нідерландським провінціям. Без сумніву, це був деякою мірою дипломатичний успіх Іспанії — Нідерланди втратили одного з найбільш могутніх і надійних союзників. Досягнення було значне, коли згадати, що Іспанія переживала тяжкі часи і виявилася неспроможною воєнним шляхом розв'язати нідерландське питання.

У травні 1598 р. Філіпп II передав південнонідерландські володіння своїй доньці Ізабелі за умови її шлюбу з ерцгерцогом Альбертом Австрійським. Нове державне утворення, залишаючись фактично в колі іспанської політики, формально відкривало можливість північним провінціям для возз'єднання. Вживались і практичні заходи в цьому напрямку, але умови виявились непридатними для Сполучених Провінцій¹¹. Іспанія прагнула підписати мирну угоду і з Англією. За договором, укладеним у Вервені, Англії надавалося право приєднатись до мирних ініціатив: протягом шести місяців вона могла розпочати переговори з Іспанією. Цього побоювались в Сполучених Провінціях, і в травні 1598 р. в Лондон на шляху з Франції завітав великий пенсіонарій Голландії Олденбарнефелт (Олденбаршевелт). Цей візит поклав початок переговорам між Англією та Сполученими Провінціями.

16 серпня 1598 р. у Вестмінстері було підписано наступальний і оборонний союз між Англією та Сполученими Провінціями¹², який в основному підтверджував положення договору 1585 р. між цими країнами. Він засвідчив посилення політичного значення Сполучених Провінцій. Так, представництво англійців у їх Державній раді зменшилося до одного чоловіка. Історик — спеціаліст з англійської зовнішньої політики Р. Уернхам вважав, що “еґоїстична” політика Олденбарнефелта перешкодила Англії вже тоді укласти мир з Іспанією¹³. З цим твердженням неможливо погодитися, оскільки багато фактів свідчать про протилежне. Як і раніше, при дворі Єлизавети розгорнулася гостра боротьба з “нідерландського питання”. Відродилось, хоч і з участю інших осіб, суперництво між двома угрупованнями або “партіями” у Таємній раді. В 1597 р. в Англії перебував посол французького короля Генріх IV де Масс. У своєму щоденнику він писав про суперництво між рішуче настроєним графом Ессексом та його прибічниками і групою більш поміркованих на чолі з лордом Берлі та його сином, а також бажання королеви та лорда Берлі добиватись миру з Іспанією і протидію цьому графа Ессекса¹⁴.

Зрештою, гору взяла орієнтація графа Ессекса, хоча лорд Берлі з 1572 р. був лордом казначейства, а фактично — главою королівського уряду і мав значний вплив на королеву Єлизавету. Цьому, на нашу думку, сприяла загальна зацікавленість обох партій і особисто королеви Єлизавети в розширенні колоніальної експансії та колоніальної торгівлі. В англійській історичній літературі про це написано багато. Підкреслимо тільки, що за умовами англо-голландського договору планувалися спільні дії проти Іспанії на Азорських островах та в Ост-Індії (під цим терміном розумілись країни Південної Азії) і в Вест-Індії (американські володіння Іспанії).

Кінець XVI — початок XVII ст. характеризувався розгортанням воєнних операцій на морі, де англо-голландська ескадра діяла проти “срібних флотів” Іспанії, та на суші — в Нідерландах та Ірландії. В свою чергу, іспанські власті докладали всіх зусиль для придушення Нідерландського повстання. В 1600 р. іспанський намісник наказав страчувати всіх полонених, включаючи й тих, які капітулювали після даної ним обіцянки помилувати їх, а також вішати всіх членів команди захоплених торговельних кораблів ворога, у тому числі поранених та хворих. Коли полонених було занадто багато, їх топили в морі або спалювали живцем на вогнищах. Такі методи були поширені, бо в той час “зброя і вогонь були головними аргументами у всьому світі”.

Проте помітних успіхів іспанці не досягли. Більш того, заколоти серед іспанських військ полегшували завдання голландської армії. Так, у 1600 р. гарнізони фортів Сант-Андре і Гревенкур здалися через несплату їм жалування¹⁵. Того ж літа Моріц Оранський переміг у битві при Ньюпорті; протягом 1601—1604 рр. англо-голландський гарнізон вперто захищав Остенде. Невдачею закінчилась і спроба іспанців протиставити Англії та “нідерландському питанню” “ірландське питання”. Не дала результату й висадка 4,5 тис. іспанських солдатів на південне узбережжя Ірландії в 1601 р. і захоплення ними м. Кінсейл. Англійці оточили з моря Кінсейл, а в грудні розбили поблизу міста ірландську повстанську армію Тірона, не давши можливості іспанцям з'єднатися з нею. В результаті в 1602 р. іспанці були змушені евакуюватися¹⁶.

В той же час голландські війська з ініціативи Олденбарнефелта і під гаслом визволення південних провінцій вторглися на атлантичне узбережжя іспанських Нідерландів. На думку А. Рауза і Ч. Ульсона, Сполучені Провінції розраховували на боекдатність англійських військ і народне піднесення¹⁷. Навряд чи це так. Напевне, у Олденбарнефелта були більш прозаїчні цілі: перешкодити можливому англо-іспанському

зближенню та, блокувавши вихід у море, перервати торгівлю південних Нідерландів з Іспанією. Міркування Олденбарнефелта уявлялись цілком слушними: серед деякої частини англійського суспільства наростало невдоволення політикою королеви. Війна з Іспанією призвела до того, що прямі податки стали регулярними та щорічними. Витрати зростали, і в 1589 р. парламент виділив подвійну субсидію, в 1593 та 1597 рр. — потрійні, а в 1609 р. — навіть чотириразову субсидію¹⁸.

Після смерті королеви Єлизавети на англійський престол вступив король Шотландії, який правив у Англії під ім'ям Джеймса I. Оскільки він був відомий проіспанськими настроями, це активізувало французьку та голландську дипломатію. В травні 1603 р. до Лондона прибуло голландське посольство. Однак намагання послів довести необхідність укладення союзу та спільних дій як запоруки перемоги над Іспанією не мали успіху: Джеймс I вбачав у них заколотників проти законного суверена¹⁹. Певною мірою на його позицію вплинула нова королева, яка виступала за союз з Філіппом III. Довкола королеви згуртувались англійські сановники, що симпатизували католицизму та Іспанії.

На початку червня 1603 р. у Дувр прибув екстраординарний посол короля Франції маркіз Роні (пізніше — герцог Сюллі) у супроводі численного почту (понад 200 чол.)²⁰. Його основне завдання полягало в продовженні строку дії антиіспанського союзу. Він домогся згоди на поновлення франко-шотландського і франко-англійського союзів і утворення оборонного пакту. Згідно з домовленістю передбачалося направлення французьких військ до Нідерландів і двох англійських ескадр для нападу на Індію та іспанське узбережжя. Проект угоди про це був офіційно затверджений у Парижі 19 липня та у Лондоні 19 серпня 1603 р.²¹ Під час перебування в Лондоні французьке посольство витратило на подарунки англійським сановникам близько 60 тис. еку²². Звичайно, це не суперечило дипломатичним нормам того часу, які передбачали обов'язковість вручення подарунків у країні перебування впливовим особам, включаючи монарха.

Та англо-французький альянс виявився нетривалим, його змінив англо-іспанський. Вже в першому виступі в парламенті Джеймс I заявив, що англо-іспанська війна часів Єлизавети виникла внаслідок непорозуміння між двома вінченосними особами, яке закінчилось з смертю Єлизавети. До того ж, король ще в роки перебування в Шотландії став прихильником політичного устрою католицьких монархій, насамперед іспанської, які вважав взірцем для Англії. Тому вже 3 липня 1603 р. була видана прокламація про повернення захоплених англійцями іспанських кораблів та товарів їх власникам. Ставлення англійського суспільства до нового курсу в зовнішній політиці було стриманим.

Чималий прошарок населення був заінтересований у продовженні війни з Іспанією. Їх погляди при королівському дворі відстоював член Таємної ради Єлизавети Уолтер Релі. Та й головний радник короля, його перший міністр лорд Берлі, що був державним секретарем при Єлизаветі і зберіг свій вплив, висловлювався за необхідність, виходячи з державних інтересів, протидіяти Іспанії в Нідерландах, проте водночас вказував і на неможливість таких дій у сучасний момент²³.

29 травня 1603 р. в Лондоні розпочалися англо-іспанські переговори. Джеймса I на них представляв лорд Берлі, а Філіппа III — екстраординарний посол граф Вілла Медіана і депутати ерцгерцога Альберта, номінального суверена Південних Нідерландів. Про атмосферу, що панувала на переговорах, свідчить факт негласної домовленості про виплату Іспанією щорічних пенсій англійським сановникам (наприклад, Роберт Сесіль отримував 1500 фунтів стерлінгів)²⁴.

Найбільш спірними стали два питання: англо-голландські відносини та права англійських купців як у самій Іспанії, так і в її європейських та

заокеанських володіннях. Англійські уповноважені погодилися припинити надавати допомогу повсталим провінціям, але відмовилися припинити торгівлю з Голландією та передати Іспанії міста, де перебували англійські гарнізони. Було вирішено, що коли Генеральні Штати не дійдуть згоди з ерцгерцогом Альбертом, Джеймс I може відмовитись від своїх зобов'язань стосовно Голландії. Відновлювалися англо-іспанські відносини, але питання про торгівлю з Індіями залишилось невизначеним. Англійські представники зобов'язалися не допускати будь-якої участі Голландії в англо-іспанській торгівлі.

28 серпня 1604 р. Джеймс I підписав договір про мир між Англією та Іспанією²⁵. В зв'язку з цим іспанці зробили спробу схилити Голландію до ведення переговорів про укладення миру, запропонувавши визнати ерцгерцога Альберта та Ізабелу тільки як номінальних суверенів, але делегати Сполучених Провінцій, що перебували у Лондоні, відхилили дану пропозицію²⁶. Розрахунки Джеймса на поступливість голландців внаслідок перебування англійських гарнізонів у Брилі і Фліссінгемі не виправдалися²⁷.

Таким чином, на початку XVII ст. в міжнародних відносинах відбулися суттєві зміни. Англо-іспанський договір 1604 р. знаменував крах Троїстого союзу, що сформувався в 90-ті роки XVI ст. Значення цього договору для Англії оцінити однозначно неможливо. Безумовно, англо-іспанські відносини потребували нормалізації, але вбачати в цьому вияв "паціфізму короля", як роблять деякі англійські історики, зокрема Д. Тревельян²⁸, неправомірно. Яскраво виражена антиголландська спрямованість договору²⁹ не відповідала інтересам країни. Тому Джеймс I не міг остаточно відмовитися від політики Єлизавети, а тим більше змусити англійців виконувати умови договору. Про це свідчили й наступні події.

Генріх IV після підписання договору 1604 р. продовжував надавати допомогу Голландії, причому формально завдяки позиції Англії. Адже за франко-англійською угодою 1603 р. Франція платила гроші Сполученим Провінціям у рахунок компенсації боргу Англії. Після підписання мирного договору з Іспанією англійська сторона оголосила про скасування цієї умови, але Франція, дотримуючись іншої точки зору, продовжувала субсидувати Північні Нідерланди. Не дивно, що основним принципом зовнішньої політики Олденбарнефелта стала орієнтація на Францію. Проте Джеймс I і Роберт Сесіль обіцяли голландцям надання таємної допомоги, бо в Англії мир з Іспанією був непопулярний. Так, у 1605 р. король Англії дозволив Сполученим Провінціям провести в своїх володіннях набір до війська, відмовивши в цьому ерцгерцогу Альберту³⁰.

В умовах миру англійські купці прагнули відродити торгівлю з Південними Нідерландами. Однак голландці, блокувавши гирло р. Шельди, затримували англійські кораблі. Англійці не залишались в боргу. Особливо гострий конфлікт спалахнув у травні 1605 р., коли іспанська ескадра зустрілася з голландцями. Частина кораблів іспанців була захоплена, інша зайшла в гавань англійського Дувра, причому гармати фортеці відкрили вогонь по судах голландців. Надалі Джеймс I, відхиливши пропозицію про відконвоювання англійцями іспанських кораблів, наполягав на їх пропуску військовими силами Сполучених Провінцій. Проте останні відмовилися це зробити, і флот іспанців залишався в Англії декілька місяців, аж поки в одну з темних ночей грудня йому поталанило пройти в Дюнкерк і Гравелін³¹.

Військово-політична ситуація, що створилася у Нідерландах на початку XVII ст. після тривалого періоду воєнних дій, не принесла переваги жодній з сторін. Після ряду перемог, здобутих Морицем Оранським, голландці зазнали кілька відчутних поразок. Так, іспанці внаслідок тривалої облоги 1601—1604 рр. захопили Остенде. В 1606 р. головнокомандуючий іспанською армією ерцгерцога Альберта генерал-

фельдцехмейстер Амброзій Спінола здійснив успішний похід в Оверейсел і Зютфен, але голландці розгромили іспанський флот у 1607 р. біля Гібралтару. Знесиленість військ та визнання частиною політиків обох сторін неможливості закінчення конфлікту військовими засобами відкривали шлях до мирних переговорів. Пропозиції про це неодноразово надходили з Брюсселя. У квітні 1607 р. було підписано шестимісячне перемир'я та почалися переговори про укладення миру. Однак у Голландії не було одностайної думки щодо нього. Олденбарнефелту та частині купецької олігархії, які схилились до підписання мирної угоди, протистояли зацікавлені в продовженні війни військові кола на чолі з принцем Моріцем Оранським і деякі групи купців, зв'язаних із заморською торгівлею³².

Такою ж складною була ситуація в Брюсселі. Є підстави вважати, що саме Амброзій Спінола був одним з ініціаторів переговорного процесу. Його похід 1606 р. до кордонів Голландської республіки, захоплення та захист Гроля увійшли до числа найбільш відомих подій початку XVII ст. Однак загальний стан армії, відсутність фінансування та, нарешті, відверте небажання Філіппа III бачити головнокомандуючого у Мадриді, бо король не хотів й слухати прохань про надання грошової допомоги Південним Нідерландам, привели Спінолу до думки про необхідність домовленості з Сполученими Провінціями. Тому за його ініціативою було досягнуто перемир'я. Саме його наполегливість, незважаючи на протидію посла Філіппа III в Брюсселі дон Хуана де Ібарра, змусила розпочати переговори в Гаазі. І коли справи там почали гальмуватися, він поїхав туди, щоб особисто взяти участь у роботі конференції.

Передумовою майбутніх переговорів Голландія висунула вимогу визнання Сполучених Провінцій "вільними та незалежними штатами", фактично суб'єктами міжнародних відносин. У жовтні 1607 р. Філіпп III, хоча із застереженнями, погодився з цим³³. Чи не основною причиною, що спонукала Філіппа III і його міністра герцога Лерма піти на цей крок, було бажання забезпечити захист своїх колоній від зазіхань голландців³⁴. У Гаазі зібралися представники ряду європейських монархій: Франції, Англії, Данії. До них приєдналися послі німецьких протестантських князів: пфальцграфа рейнського, курфюрста бранденбурзького, ландграфа гессенського. Фактично в Гаазі засідав перший загальноєвропейський мирний конгрес нового часу.

Французьку делегацію очолював посол Жаннен. Але визначальну роль у роботі конференції відіграв Генріх IV, який діяв через свого посла. Переговори відкривали шлях до реалізації деяких положень так званого "Великого проекту", ідея якого виникла у Генріха IV ще наприкінці XVI ст. і була пов'язана із створенням політичної системи європейських держав. Не розглядаючи детально проект Генріха IV, значимо, що він принципово відрізнявся від ідеї "всесвітньої християнської монархії" Карла V Габсбурга (1519—1556). Імператорський план передбачав в ідеалі створення монархії, котра об'єднувала б усі країни Західної Європи на чолі з ним. Генріх IV пропонував фактично будівництво нової Європи на федеративних засадах. Зустріч у Гаазі представляли європейських країн розглядалася ним як початок конкретних кроків у цьому напрямку.

Англію на конференції представляли Вінвуд і Спенсер. Роберт Сесіль (з 1605 р. — маркіз Солсбері), що інструктував послів, займав, як завжди, досить невизначену позицію. Його стратегічна мета полягала в подальшому поглибленні європейського конфлікту за мінімальною участю в ньому Англії. Послам наказувалося, не виступаючи відверто проти миру, підтримувати ту частину Генеральних Штатів, котра мріяла про

продовження війни. Генеральні Штати Сполучених Провінцій представляли граф Віллем Нассау, фон Бредероде і уповноважені від кожної провінції. Найбільш впливовою фігурою серед них був Олденбарнефелт, який виступав за мир з Іспанією³⁵.

Конференція відкрилася на початку лютого 1608 р., коли в Гаагу прибули делегати Альберта, уповноважені також виступати від імені короля Іспанії. Фактично ж іспанську делегацію очолював Амброзій Спінола. Обговорювались питання надання незалежності Сполученим Провінціям, свободи віросповідання католицької релігії в цій країні та торгівлі голландців в Індіях. Найбільші розходження виявились з останнього питання³⁶. Лише в квітні делегації виробили взаємоприйнятну точку зору, але в серпні стало відомо, що Філіпп III наполягає на усуненні голландців від іспанської торгівлі і на терпимому ставленні до католицької релігії у Сполучених Провінціях як необхідних умов визнання їх незалежності. Це означало, по суті, безплідність подальших дискусій на конференції.

В цей вирішальний момент всупереч позиції принца Моріса Оранського та зеландців французький та англійський послы виступили як посередники, відкривши в лютому 1609 р. конференцію в Антверпені з делегатами ерцгерцога Альберта. Як і раніше, основною перепорою до згоди стало питання про колоніальну торгівлю. Кінцевий варіант домовленості передбачав надання Голландії в іспанських володіннях тих самих прав на ведення торговельних операцій, що й її союзникам. Поза цими кордонами, тобто в Індіях, вимагався дозвіл короля Іспанії. В районах, не зайнятих іспанцями, досить було рішення тубільців, а іспанська королівська адміністрація не повинна перешкоджати цій торгівлі. Філіпп III, ерцгерцог Альберт та його дружина визнали незалежність Сполучених Провінцій, тобто "вільними державами, штатами і провінціями, до яких у них немає претензій". Крім того, обмежувалася католицька релігія в Сполучених Провінціях, здійснювалося невелике корегування кордонів у Брабанті і Фландрії. Чи не основним досягненням голландців стало визнання їх права збирати мито з суден, що пливли по р. Шельді до Антверпена, а торгівля по р. Шельді з боку моря заборонялася. Це згодом дало змогу голландським купцям позбутися конкуренції Антверпена, а Амстердаму посісти його місце в міжнародній торгівлі та кредитних операціях.

9 квітня 1609 р. представники Генеральних Штатів зустрілися в Антверпені з учасниками конференції і підписали вироблену ними угоду. Особливу наполегливість та значну поступливість виявили фламандські депутати, бо укладення договору стало важливим успіхом для ерцгерцога Альберта: не виключалась можливість, що Південні Нідерланди опиняться між двома вогнями³⁷. Проте англійці сумнівались, чи буде ця угода ратифікована Іспанією. Та через три місяці надійшло повідомлення, що король 7 липня 1609 р. підписав договір³⁸. Цей документ одержав назву Дванадцятилітнє перемир'я, бо термін його дії встановлювався на 12 років. Прямим наслідком підписання угоди стало дипломатичне визнання Сполучених Провінцій європейськими державами. Посланці Генеральних Штатів в Англії, Франції, Венеції отримали статус послів, а в жовтні 1609 р. Джеймс I підвищив свого представника у Гаазі до рангу посла. Незабаром й інші монархи наслідували його приклад. Таким чином, конференції в Гаазі і Антверпені підтвердили, що сорокап'ятирічна боротьба Іспанії проти Нідерландської революції закінчилася повним крахом.

Перебіг подій показав, що під час цих переговорів змінилася позиція Англії — від прихованого несприйняття миру до активної

підтримки виробленої угоди. Це пов'язане з оформленням нового франко-англо-голландського союзу. Ще влітку 1607 р., під час перерви в переговорах, Франція і Англія дали згоду Сполученим Провінціям стати гарантами їх майбутнього миру з Іспанією. Оборонний союз Голландія і Франція уклали 23 січня 1609 р. Король Франції і Генеральні Штати зобов'язувалися на випадок порушення миру надіслати експедиційні сили для спільних дій. Схожий договір 26 червня 1608 р. підписали Англія та Голландія. Тут також йшлося про спорядження сухопутних і морських сил для спільних дій³⁹. Чисельність їх була більшою, ніж передбачалось договором 1585 р. між тими ж країнами⁴⁰. Зміцненню цього союзу сприяло те, що в Англії залишалися міста Брил та Флісінгем, які ще за часів Єлизавети Штати передали як гарантію повернення наданих англійською стороною позик. В них розміщувались англійські гарнізони. Вже потім, у середині другого десятиріччя XVII ст., коли Джеймс I опинився у скрутному фінансовому становищі, він фактично продав їх голландському урядові за ціну в три рази меншу, ніж борг Голландії.

Вже після успішного завершення конференції в Антверпені представники Англії, Франції та Сполучених Провінцій оформили 17 червня 1609 р. спільний договір про гарантії, який базувався на угодах попереднього року⁴¹. В ньому конкретизувалися ситуації, які могли призвести до виникнення спільних воєнних дій проти Іспанії: перешкоди іспанців чи фламандців голландській торгівлі в Індіях або розгортання іспанцями воєнних акцій проти країн "Нового світу", які надали голландцям право торгівлі.

В сучасній історіографії висловлюється точка зору, нібито Англія приєдналася до договору про гарантії, побоюючись, що її відмова змусить Голландію шукати союзника в Парижі⁴². Проте, як було показано вище, такий підхід відповідав політиці Роберта Сесіля — зіштовхнути між собою Францію та Іспанію. Але свою позицію він змінив у 1607 р. Договір про гарантії надав союзникам широкі можливості для вторгнення в колоніальні володіння Іспанії під будь-яким, навіть незначним приводом. Для англійців питання колонізації нових земель і колоніальної торгівлі мало не менше значення, ніж для голландців. Навіть Джеймс I, не бажаючи конфліктувати з Іспанією, видав патент для колонізації Північної Америки ще в 1606 р. Тому маємо всі підстави вважати, що саме зацікавленість англійського суспільства у колоніях спричинила приєднання Англії до франко-голландського альянсу.

* У радянській історіографії, як і в російській, цього короля називали Яковом, що пов'язано з російською традицією знайти іноземним іменам російські аналоги. За сучасними правилами, його ім'я пишеться Джеймс (Р и б а к и н А. И. Словарь английских фамилий. — М., 1986. — С. 252).

¹ F u s s h e r F. S. Tudor History and the Historians. — New York, 1970. — P. 196; К е п у о н J. P. Stuart England. — London, 1978. — P. 360; J o n e s J. R. English attitudes to Europe in the Seventeenth century // Britain and Netherlands in Europe and Asia. — New York, 1968; I s r a e l J. I. The Dutch Republic and the Hispanic world. — Oxford, 1982.

² Про суть цього явища див.: Д е м и н О. Б. Из предьстории становления внешней политики Англии нового времени // Проблемы новой и новейшей истории. — М., 1979. — С. 182—196.

³ G e y l P. The Revolt of the Netherlands. — London, 1932. — P. 218—222; P a r k e r G. The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567—1659. — Cambridge, 1972. — P. 244—247.

⁴ G e y l P. Op. cit. — P. 220.

⁵ R o w s e A. The Expansion of Elizabethan England. — London, 1955. — P. 397.

⁶ A general collection of treaties, manifestes, contractes of marriage, renunciations and other public papers, from the years 1495 to the years 1712. — London, 1732. — Vol. 2. — P. 97—102; В r a u d e l F. La Méditerranée et le Monde méditerranéen a l'époque de Philippe II. — Paris, 1949. — P. 1068—1069.

- ⁷ Motley J. L. The History of the United Netherlands. — London, 1865. — Vol. 3. — P. 460—465; Tex J. den. Oidenbarnevelt. — Cambridge, 1973. — Vol. 1. — P. 210—213.
- ⁸ Calendar of State Papers, Domestic series, Edward IV, Mary, Elizabeth, 1547—1610. — London, 1868. — Vol. III. — P. 437—441.
- ⁹ Strickland A. Lives of the Queens of England. — London, 1854. — Vol. 4. — P. 618.
- ¹⁰ Dumont J. et Rousset de Missy J. Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités d'alliance de paix, de trêve, de neutralité. — Amsterdam, 1728. — T. V, pt. I. — P. 561—573; Calendar of the manuscripts of the most honourable the marquis of Salisbury. — London, 1973. — Vol. 23. — P. 10—74; Motley J. L. Op. cit. — P. 488—498; Graudel F. Op. cit. — P. 1073; Бушмакин М. Д. Международная обстановка в Европе к началу XVII века и основные тенденции внешней политики Франции после заключения Вервенского мира // Ученые записки Казанского педагогического института. — 1956. — Вып. II. — С. 128—129.
- ¹¹ Geyl P. Op. cit. — P. 240—242.
- ¹² Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — P. 589—591; Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of Northern Italy. — London, 1892. — Vol. 9. — P. 356—360.
- ¹³ Wernham R. B. English Policy and the Revolt of the Netherlands // Britain and the Netherlands. — London, 1960. — Vol. 1. — P. 39.
- ¹⁴ Read C. Lord Burghley and Queen Elizabeth. — New York, 1960. — P. 537.
- ¹⁵ Parker G. Op. cit. — P. 247—250.
- ¹⁶ Petrie C. The Great Tyrconnel: a Chapter in Anglo-Irish relations. — Dublin, 1972. — P. 4—19; Silke J. Kinsale: the Spanish intervention in Ireland at the end of the Elizabethan wars. — Liverpool, 1970.
- ¹⁷ Rowse A. Op. cit. — P. 409; Wilson C. Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands. — London, 1970. — P. 113, 119.
- ¹⁸ Kenyon J. P. Op. cit. — P. 39.
- ¹⁹ Gardiner S. R. History of England from the accession of James I to the outbreak of the civil war, 1602—1642. — London, 1893. — Vol. 1. — P. 103, 105; Tex J. den. Op. cit. — Vol. 1. — P. 326—328.
- ²⁰ Sully de, M. de Bethune. Mémoires des sages et royales économies d'estat. — Paris, 1837. — Vol. 1. — P. 423—511; Бушмакин М. Д. Из истории французской дипломатии начала XVII века // Средние века. — 1955. — Вып. 7. — С. 302—312.
- ²¹ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — Pt. 2. — P. 30—31.
- ²² Sully de M. Op. cit. — P. 452—460.
- ²³ Gardiner S. R. Op. cit. — P. 102, 103—104.
- ²⁴ Carter C. H. Gondomar: ambassador to James I // Historical Journal. — 1964. — Vol. 7. — N 22. — P. 194—195.
- ²⁵ A general collection of treaties... — P. 131—146.
- ²⁶ Carter C. H. The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598—1625. — New York, 1964. — P. 13.
- ²⁷ Howat G. Stuart and Cromwellian foreign policy. — London, 1974. — P. 56.
- ²⁸ Тревелъян Дж. М. Социальная история Англии. — М., 1959. — С. 232.
- ²⁹ В радянській історіографії не вказувалася антиголландська спрямованість договору. Див.: Англійська буржуазна революція XVII века. — М., 1954. — Т. 1. — С. 109.
- ³⁰ Gardiner S. R. Op. cit. — P. 217—219; Carter C. H. The Secret Diplomacy... — P. 60; Tex J. den. Op. cit. — Vol. 1. — P. 341, 344—345; Howat G. Op. cit. — P. 15.
- ³¹ Calendar of State Papers, Domestic series... — Vol. 6. — P. 185; Gardiner S. R. Op. cit. — P. 218—219, 342—344.
- ³² Geyl P. Op. cit. — P. 250—254; Tex J. den. Op. cit. — Vol. 1. — P. 359—422.
- ³³ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — Pt. 2. — P. 83—84.
- ³⁴ Iszael J. I. Op. cit. — P. 2.
- ³⁵ The Low Countries in the Early Modern Times. — New York, 1972. — P. 109—112; Gardiner S. R. Op. cit. — Vol. 2. — P. 22; Бушмакин М. Д. Международная обстановка... — С. 135—138.
- ³⁶ Calendar of State Papers, Domestic series... — Vol. 6. — P. 411.
- ³⁷ Steinberg S. H. The "Thirty Years war" and the conflict for European Hegemony, 1600—1660. — London, 1966. — P. 10; Parker G. Europe in Crisis, 1598—1648. — Brighton, 1980. — P. 132.
- ³⁸ Calendar of State Papers, Domestic series... — Vol. 6. — P. 505; Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — Pt. 2. — P. 99—102.
- ³⁹ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — Pt. 2. — P. 89—91, 94—95.
- ⁴⁰ Демин О. Б. Из истории экспедиции графа Лестера в Нидерланды // Вопросы новой и новейшей истории. — К., 1992. — Вып. 38. — С. 136—137.
- ⁴¹ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. — Pt. 2. — P. 110; Calendar of State Papers and Manuscripts... — Vol. 11. — P. 96—102, 260.
- ⁴² Howat G. Op. cit. — P. 57.

В. С. СІДАК (Київ)

Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.)

На зламі XIX—XX століть Україна перебувала в лещатах геополітичних інтересів великих держав Європи. Її землі були по-хижацьки розщипані й поділені.

Для об'єктивного і всебічного вивчення процесу становлення української державності, що почала зароджуватися в ході революційних подій 1917 р., важливо з'ясувати особливості загальнополітичної та оперативної обстановки на українських землях у період з кінця XIX ст. до 20-х рр. XX ст. Це питання не тільки цікаве з точки зору історії спецслужб провідних держав світу нової доби, а й дає змогу краще зрозуміти передумови та об'єктивну необхідність створення органів безпеки Української держави. Адже саме в той час спецслужби Австро-Угорщини, Росії, Німеччини нарощували зусилля в проведенні на терені України масштабної розвідувально-підривної діяльності.

Як відомо, тоді землі України перебували під владою Австро-Угорської (Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) та Російської (Надніпрянська Україна) імперій. В останній третині XIX — на початку XX ст. у відносинах між цими державами-монстрами зав'язався тугий вузол суперечностей, які не раз могли призвести до воєнних конфліктів (досить назвати хоча б кризи 1908, 1912, 1913 рр. навколо проблеми впливу на Балканах). Таке становище давало керівникам силових відомств обох країн цілком обґрунтовані підстави розглядати опонента як ймовірного противника. А в разі вибуху збройного конфлікту саме територія України мала перетворитися на театр воєнних дій. Тому генеральні штаби Австро-Угорщини та Росії докладали чималих зусиль, щоб організувати підготовчу роботу на українських землях для ведення війни. Крім суто військових заходів (налагодження транспорту, системи постачання, фортифікаційних робіт, мобілізаційної підготовки тощо), проводилися підготовка і в оперативному відношенні, тобто здійснювалася організація агентурних мереж для збирання конфіденційної інформації, створювалися осередки підривної роботи, проводилися пропагандистські, диверсійно-терористичні акції, а також заходи контррозвідувальної протидії спецслужбам противника. В цілому вся діяльність спецслужб Австро-Угорщини та Росії була підпорядкована інтересам можливої тотальної війни між ними, а в період першої світової війни — безпосередньому оперативному забезпеченню бойових дій.

На думку одного з керівників австрійської військової розвідки М. Ронге, поштовх до активізації протистояння австрійської й російської спецслужб дала Боснійська міжнародна криза 1878 р. (анексія Австрією Боснії, що викликало обурення Петербурга). З цього часу австрійські спецслужби неухильно нарощують обсяг роботи проти Росії, насамперед розвідувальної, в її українських землях. У 1893 р. ця робота "Інструкцією по веденню розвідки у мирний час" офіційно визначалася як пріоритетна в діяльності австро-угорських спецслужб. Через два роки в структурі центрального апарату австрійської військової розвідки "Кундшафтсштелле" ("КС", або "Розвідувальне бюро" Генерального штабу) створюється спеціалізована група для координації розвідки в Росії. А з 1882 р. австрійські консульські заклади в Росії одержали вказівку енергійно зайнятися розвідувальною діяльністю.

Розглянемо організаційну структуру військової розвідки Австро-Угорщини під кутом зору її роботи на українських землях Росії. За ста-

ном на 1907 р. у складі центрального апарату "КС" існували окремі групи, що спеціалізувалися на вивченні армій Росії, Італії, Німеччини, Великобританії, Франції та балканських країн. В їх особовому складі налічувалося по 14 офіцерів, з яких 9 — з Генштабу. Крім того, військова спецслужба мала окреме агентурне бюро, контррозвідувальну групу, відділення дешифрування. У міру наближення війни з Росією збільшувався і штат центрального апарату "КС". Так, у 1912—1914 рр. лише агентурна група отримала додатково 8 офіцерів, змінилася й організаційна структура цього провідного підрозділу розвідки: він тепер складався з ряду підгруп за територіальними напрямками роботи (російський, італійський, балканський), а також підгруп контррозвідки, шифрування і "спеціальних операцій" (диверсійна робота). У жовтні 1912 р. "КС" була зміцнена артилерійською групою, що, крім питань артилерії, займалася обробкою розвідувальної інформації стосовно автомобільної справи та авіації¹.

При проведенні розвідувальної роботи "КС" спиралася на агентуру, відомості цивільних дипломатів, військового аташату, офіцерів, які подорожували по територіях іноземних держав. Лише в період 1874—1882 рр. таких поїздок щорічно здійснювалося до двадцяти. Міністерство закордонних справ на прохання Генштабу охоче направляло офіцерів для відповідної роботи при австрійських консульствах. Певна інформація надходила і від відділу розвідки військово-морського флоту, який, втім, перебував в ембріональному стані. Важливе місце в структурі розвідувальної служби Австро-Угорщини займали так звані "розвідувальні пункти", які дислокувалися у прикордонних містах імперії. Головними з тих, що вели розвідку проти Росії на її українських землях, були пункти в Кракові, Львові й Перемишлі. Згодом, під час світової війни, мережа таких пунктів зросла, причому вони набули розвідувальної чи контррозвідувальної спеціалізації. Керівництво "КС" намагалося забезпечити стабільність кадрового складу розвідпунктів. Так, йому вдалося не допустити переводу з Чернівців жандармського ротмістра Е. Фішера, котрий вважався "опорою розвідувальної служби" Австро-Угорщини проти східного сусіда².

За керівний документ для роботи територіальних розвідпунктів правила укладена начальником агентурної групи "КС", керівником розвідувального бюро Генштабу в 1913—1918 рр. М. Ронге інструкція "Завдання розвідувальної служби". Він же підготував проект "Інструкції розвідувальної служби мирного часу", ухвалений 10 березня 1911 р. на нараді представників центральних державних інстанцій імперії. Цим документом забезпечувалася юридична основа співробітництва спецслужби з цивільними органами влади. З весни 1910 р. щорічно проводилися наради начальників розвідувальних пунктів. Крім центральних і територіальних підрозділів, австрійська розвідувальна система мала розвідосередки в армійських з'єднаннях і частинах. При штабах армійських корпусів та окремих дивізій працювали уповноважені розвідувального відділення штабу армії, котрі очолювали агентурну роботу. Розвідкою на українських землях Росії займалися розвідувальні відділення штабів 1-го, 2-го та 10-го армійських корпусів, що дислокувалися, відповідно, у Кракові, Львові, Перемишлі.

Разом з тим підготовка військ до польової розвідки у воєнний час відзначалася слабкістю. Розвідувальне бюро Генштабу взагалі не приділяло уваги цим питанням. Підготовка військ, за винятком кінноти, до розвідувальної роботи в бойових умовах не проводилася, хоча й кавалерія під час світової війни виявилася неспроможною у цьому відношенні. У загальновійськових штабах не було офіцерів із спеціальною розвідувальною підготовкою. Цією справою мусили займатися командири батальйонів і полків, а в штабах дивізій та корпусів — за сумісництвом офіцери.

Як уже згадувалося, до складу "КС" входив і керівний орган контррозвідки. Військова спецслужба Австрії починає виконувати контррозвідальні функції вже на початку 70-х рр. XIX ст. у зв'язку з активізацією російського шпигунства в Галичині. При проведенні контррозвідальних заходів "КС" активно співробітничала з поліцейськими органами, прокурорськими структурами, жандармерією і прикордонною сторожею, службами пошти і телеграфу. Протягом кількох десятиліть контррозвідальна робота в Австро-Угорщині велася не вельми ефективно: за період з 1884 до 1903 рр. лише 250 осіб підпали під підозру чи були звинувачені у шпигунській діяльності. Недосконалістю відзначалися й законодавчі підвалини боротьби із шпигунством. Так, найвища міра покарання за нього становила в Австрії 5 років каторжних робіт, а в Угорщині — саме лише ув'язнення. Слабкою була й державна поліція, її органи активно працювали лише у Відні та Кракові.

Поступово робота австрійської контррозвідки значно активізувалася: якщо у 1905 р. розглядалося 300 випадків по підозрі у шпигунстві, то у 1913 р. таких справ велося вже 8000, причому в результаті оперативно-розшукових заходів у 1913 р. було проведено 560 арештів (у 1905 р. — 52). З-поміж заарештованих майже кожен сьомий засуджувався за антидержавну діяльність. Вдалося налагодити співробітництво із спецслужбами Німеччини, котрі в австрійському Генштабі іменувалися як "джерело № 184". Австрійська й німецька спецслужби проводили спільні заходи по боротьбі із шпигунством, особливо з боку Російської імперії³.

До першої світової війни зусилля австрійської контррозвідки зосереджувалися на боротьбі зі шпигунством, виявленні підозрілих і політично неблагонадійних осіб, підготовці до закриття кордонів, нагляди за підготовкою диверсійно-терористичних актів, контролі за поштами і телеграфами, придушенні антидержавних політичних рухів тощо. Щодо останньої з перелічених функцій, то особливу увагу австрійської контррозвідки привертала так званий "москвофільський рух", що інспірувався з-за кордону Росією. Проводилася й антишпигунська пропаганда. Так, у середовищі військовослужбовців, чинів жандармерії й прикордонної охорони було розповсюджено 50 тис. примірників листівки "Бережись шпигунів".

Значних змін зазнали практично всі ланки австро-угорської розвідальної й контррозвідальної служб під час світової війни. Зокрема, відокремилися розвідальні управління Генштабу і верховного головнокомандування ("головної квартири"). До їх складу на початку 1917 р. входило, відповідно, 70 і 30 офіцерів. Крім того, при розвідбюро Генштабу виник "центр внутрішньої розвідки", котрий займався вилученням конфіденційної інформації через економічні та науково-технічні зв'язки Австро-Угорщини з іноземними країнами, протидією економічному шпигунству, а також обробкою закордонної преси. Поступово цей підрозділ створив мережу своїх представників-офіцерів при штабах армійських з'єднань.

Для координації зусиль різних осередків збирання розвідальної інформації проводилися зустрічі військових аташе (12—13 вересня 1917 р.), вищого керівництва з офіцерами військово-морської розвідки та розвідки низових армійських ланок, в яких брали участь представники інших державних органів. Застосовувалися й нові канали збирання розвідальної інформації: радіоперехоплення й авіаційна розвідка, прослуховування телефонних переговорів противника, опитування військовополонених у концтаборах й підслуховування їхніх розмов. Значно збільшувалася агентурна розвідка, зростала й мережа навчальних закладів для підготовки агентури⁴.

Робилися також кроки для вдосконалення армійської розвідки. У штабах батальйонів у 1917 р. було введено посаду офіцера-розвідника, а в штабах дивізій і корпусів ця функція покладалася на одного з офіцерів

оперативного відділу. Тоді ж кожна піхотна дивізія отримала по чотири групи наземних спостерігачів, оснащених біноклями і стереотрубами, кожна кавалерійська дивізія — по три, а кожний армійський корпус — по одній. Посилилася розвідка і за рахунок створення “артилерійських вимірювальних загонів”; з лютого 1917 р. в кожній артилерійській бригаді вводилася посада “артилерійського розвідувального офіцера”.

Великого розмаху набула диверсійна й пропагандистська діяльність проти Росії. Існували спеціальні навчальні заклади для підготовки диверсантів, яких закидали за фронтову смугу. В березні 1917 р. з метою пропаганди при МЗС Австро-Угорщини було створено відповідний центр. Цією ж діяльністю займалися саме розвідувальне бюро Генштабу та управління військової преси. Останній орган здійснював як загальне керівництво пропагандою за кордоном, так і вів боротьбу з подібною діяльністю ворога, спрямованою на розклад австрійських збройних сил. Різно зросло навантаження і на контррозвідувальну службу, яка протидіяла іноземному шпигунству й диверсійним заходам. Новим напрямом в роботі контррозвідки стала боротьба з широкомасштабним промислово-економічним шпигунством.

Восени 1918 р. австро-угорська розвідувальна й контррозвідувальна служби перебували вже у стані занепаду через швидкий розпад самої імперії, зростання процесів національного державотворення у різних її регіонах. Наприкінці жовтня 1918 р. керівництво “КС” зберігало зв'язок лише з розвідорганами в Одесі, Києві й Бухаресті. 31 жовтня відбулася остання нарада голови “КС” з керівниками периферійних розвідувальних пунктів і груп. Було прийнято рішення про скасування осередків розвідки в ряді населених пунктів (в тому числі в Перемишлі), знищення секретних документів щодо агентури та про направлення співробітників розвідки до нових національних держав. Однак остаточний розпад Австро-Угорщини припинив саме існування Розвідувального бюро Генерального штабу імперії.

А тепер кілька слів про деякі практичні заходи спецслужб Австро-Угорської імперії на українських землях Росії. За даними М. Ронге, у 90-ті рр. XIX ст. Австрія мала щонайменше сотню таємних агентів у Росії, на утримання яких асигнувалося щорічно 60 тис. гульденів. Там створювалися численні резидентури. Так, у 1890 р. була викрита шпигунська група у складі 28 осіб, що діяла в районі Київ — Житомир — Волочиск. Необхідно зазначити, що для збирання конфіденційної інформації про Росію та її збройні сили, крім таємної агентури, широко залучалися можливості цивільної й військової дипломатії. Наприклад, важливу інформацію здобув військовий аташе Австрії в Петербурзі Е. Клепш, котрий працював на цій посаді чверть століття (1875—1900 рр.). Його спадкоємець штабс-капітан Е. Мюллер спромігся викрасти плани мобілізаційного розгортання російської армії й секретні топографічні карти⁵.

На початку XX ст. загальне керівництво діяльністю дипломатичної резидентури Австро-Угорщини в Росії здійснював радник посольства Австрії граф О. Чернін, котрий пізніше очолював австрійську делегацію на мирних переговорах з Українською Народною Республікою у Бресті в 1918 р. Роботу розвідувальних груп Австрії на півдні Російської імперії координував консул Герінг. Особливо слід відзначити плідотворну розвідувальну діяльність австрійського віце-консула в Києві О. Альтшуллера. 1872 р. 17-річним юнаком він переїхав жити до Росії, де досяг чималих успіхів у підприємницькій діяльності, став власником машинобудівного заводу і кількох будинків у Києві. Корумпованість російської державної адміністрації створювала сприятливі умови для шпигунської діяльності Альтшуллера (шпигунське прізвисько “Папаша”) та його помічників М. Вемера, Андрієвського, Погорецького та інших. Великим успіхом цього австрійського “суперагента” стало залучення до мережі

своїх інформаторів командуючого Київським військовим округом, генерал-губернатора Київської, Подільської, Волинської губерній генерала В. Сухомлинова, який у 1908 р. став військовим міністром Росії. За шпигунську діяльність В. Сухомлинова було покарано у вересні 1917 р. довічною каторгою, але за допомогою німецької агентури він зміг утекти з Росії (1926 р. помер у Берліні).

Цінним виявилось й вербування Альтшуллером під час військового автопробігу Петербург — Москва — Київ підполковника Генштабу Росії Іванова. Отримавши завдяки протекції своїх нових “господарів” чин полковника і високу посаду, агент регулярно постачав австрійській розвідці інформацію про нові типи озброєння російської армії безпосередньо з Головного артилерійського управління та Артилерійського комітету (у лютому 1915 р. Іванов був заарештований і розстріляний)⁶.

Як уже зазначалося, при проведенні розвідувальної роботи на українських землях Росії австрійська військова спецслужба спиралася на мережу прикордонних розвідувальних пунктів. Завданнями цих осередків були вербування агентів, їх підготовка та інструктаж, матеріальне забезпечення, засилання на ворожу територію та підтримка контактів з ними, вилучення й первинна обробка здобутої інформації. Щоправда, розвідувальні пункти в Галичині тривалий час не фінансувалися урядом і лише з 1908 р. почали одержувати щоквартально 200 крон. Певний час це стримувало кількісне зростання австрійської агентури.

Для успішної організації розвідки й підривної діяльності проти Росії австрійські спецслужби намагалися широко використовувати можливості опозиційних царату політичних і національних рухів та організації, а також національних меншин, які зазнавали національного гноблення. Як зазначає М. Ронге, в 1906 р. В. Іодко та Пілсудський від імені польської соціалістичної партії запропонували штабу військового командування в Перемишлі використати партійну розвідку в обмін на підтримку їх прагнень. За даними російського Департаменту поліції, у січні 1911 р. австрійська спецслужба направила до Росії близько 150 таємних агентів з явками в різних політичних і національно-політичних організаціях антиурядового спрямування. Через членів цих організацій вони мали налагодити збирання розвідінформації про Росію, її обробку та подальшу передачу через Краків австрійським спецслужбам⁷. Землевласники-поляки на Волині й Поділлі охоче приймали на роботу до своїх маєтків практикантів австрійських “лісових шкіл”, яким з 1907 р. під виглядом виробничої практики в Росії “КС” доручала вести топографічну зйомку прикордонної смуги⁸. Широко залучалися для агентурної роботи і євреї, які мешкали на території України і котрих на шлях співробітництва із закордонною спецслужбою часто штовхали злиденність містечкового життя й ненависть до шовіністичного царського режиму.

Для поліпшення умов розвідувальної діяльності на українських землях Росії австрійською розвідкою створювалися різноманітні “товариства за інтересами” (наприклад, “Товариство есперантистів”), під “дахом” яких проводилась агентурна робота. Для легалізації співробітників й агентури австрійської розвідки застосовувалися й підприємницькі заклади — представництва фірм, торгові контори, використовували також комівояжерів. Наприклад, представники австрійських автомобільних фірм у 1912 р. налагодили продаж в Росії своєї продукції за низькими цінами, а натомість пропонували власникам автомобілів брати на службу шоферами австрійських підданих, які були агентами “КС”⁹.

Практикувалося вкорінення австрійських агентів шляхом влаштування їх на роботу до різних державних установ Росії. При цьому, як зазначалося в документах розвідки Київського військового округу, австрійська спецслужба користувалася послугами підданих Австрії, котрі тривалий час мешкали в Росії, або польського населення України. Про

ефективність цього тактичного прийому свідчить, зокрема, такий факт. Понад 40 років у цензурі МВС Росії в Києві служив австрійський агент К. Циверт. Завдяки своєму високому службовому становищу він міг перлюструвати листування начальника російського Генштабу М. Алексеева, командуючого Південно-Західним фронтом генерала Брусилова, військового міністра В. Сухомлинова, російського губернатора окупованої під час світової війни Галичини графа Бобринського. К. Циверт був викритий і засуджений разом зі своїми помічниками М. Шульцем, Е. Хардаком і К. Гузандером¹⁰.

Цілком природно, що в центрі уваги австрійської розвідки були землі Наддніпрянської України, які вивчалися з метою підготовки до ведення там бойових дій. Уже з кінця XIX ст. австрійська спецслужба проводить топографічні зйомки цього регіону. Як правило, цим займалися кваліфіковані австрійські офіцери-генштабісти, які конспіративно перебували на території Росії. Наприклад, як йшлося в агентурній записці контррозвідального відділення штабу Київського військового округу від 5 травня 1911 р., в с. Антонини Волинської губернії при кінному заводі графа Потоцького служив ротмістр австрійського Генштабу Г. Лефлер, нагороджений за активну шпигунську діяльність орденом. Під виглядом закупівлі коней він роз'їжджав по навколишній місцевості й фотографував ділянки прикордонної смуги, а здобутий матеріал передавав до Відня через зв'язківців-офіцерів, котрі регулярно його відвідували¹¹.

Австрійська агентура докладала чималих зусиль і для розвідування стратегічних об'єктів на території Наддніпрянської України. Так, у вересні 1912 р. в Києві було заарештовано австрійського підданого Б. Оцетковича, який прибув до міста з Подільської губернії під виглядом бухгалтера. За ним було встановлено зовнішній таємний нагляд і виявлено, що Б. Оцеткович, проводячи багато часу в прогулянках по місту, цікавиться переправами через Дніпро. При затриманні в австрійського емісара було вилучено оригінальний шифр і збірку польських народних пісень, яка також використовувалася для шифрування зібраних відомостей¹².

В ніч з 13 на 14 листопада 1912 р. в Києві був затриманий австрійський підданий З. Степек-Селецький. Оскільки він викликав підозру в російській контррозвідки, за ним було встановлено нагляд і проведено перлюстрацію листів, що надходили на його ім'я. У двох перехоплених листах серед інших завдань містилися вказівки стежити за ходом мобілізації російських військ. На допитах Степек-Селецький зізнався, що мав доручення розвідувального характеру від австрійського й німецького генштабів. Зокрема, він показав, що провів виміри параметрів ланцюгового Русанівського мосту через Дніпро. В австрійського агента вилучили адреси явок і шифри для зносин з начальником австрійського розвідпункту у Львові капітаном Фрідманом, котрий сплачував йому 300 марок щомісячно, та начальником таємного політичного розшуку Німеччини д-ром Месснером, який зобов'язувався оплачувати кожен інформатор агента за окремою таксою¹³.

Чималий інтерес з боку розвідки західного сусіда Росії викликала й організація роботи її контррозвідки. У 1912—1913 рр. Київське губернське жандармське управління вело оперативно-розшукову справу по підозрі в шпигунстві на користь Австро-Угорщини колишнього агента контррозвідки Київського військового округу С. Постникова. Агентурним шляхом до військової контррозвідки округу надійшла інформація про те, що звільнений із служби за подання сфальсифікованих розвідданих С. Постников передав виконуючому обов'язки консула Австро-Угорщини в Києві Г. Динтеру інформацію, що становила службову таємницю й могла "бути вельми корисною для сусідньої держави".

Ці відомості підтвердив свідок Будзиш (вірогідно, інформатор російської контррозвідки серед персоналу консульства), котрий показав,

що С. Постников приходив до в. о. консула двічі й передавав шифровані записки. Оскільки зрадник знав про характер роботи військової контррозвідки, мав інформацію про осіб, які перебували під таємним наглядом за підозрою у шпигунстві на користь Австро-Угорщини в Україні, було прийнято рішення припинити його незаконну діяльність. Постановою МВС Росії С. Постников був висланий за межі Південно-Західного краю із заборонаю протягом п'яти років проживати в прикордонних губерніях і столичних містах та губерніях¹⁴.

Австрійські спецслужби постійно спостерігали за прикордонною з Росією смугою, що зумовлювалося рядом обставин. По-перше, необхідністю збирання військової інформації про прикордонні райони на випадок збройного конфлікту між державами. По-друге, вивчалася система правоохоронних органів Росії в прикордонній зоні з метою підготовки каналів для засилання агентури нелегальним шляхом. Нарешті, встановлювався нагляд за потенційними російськими шпигунами, які мали намір проникнути на територію Австро-Угорщини або вже діяли в прикордонні. Система австрійського спостереження за прикордонною смугою була охарактеризована в узагальнюючому документі розвідувального відділу штабу КВО від лютого 1910 р.

Під прикордонною смугою австро-угорські спецслужби розуміли територію, що простягалася на 60—75 верст з обох боків державного кордону. Всі особи, які прибували в цю смугу й цікавили австрійську спецслужбу, потрапляли під нагляд агентури із середовища місцевого єврейського населення, чия робота оплачувалася з розрахунку “1,5 крб. за людину”. Прикордонні міста з населенням до 10 тис. чол. обслуговувалися двома такими агентами, губернські центри — трьома, а кожний район з радіусом у 10 км — одним. Кожний агент зовнішнього нагляду працював у чітко визначеному районі. Він повинен був знати в обличчя співробітників російського таємного розшуку, їхні чини та прізвища. Всі відомості про прибулих російських громадян передавалися до Австро-Угорщини “по ланцюжку”, що дуже ускладнювало викриття шпигунів російською контррозвідкою. Роботі австрійської агентури сприяла й корумпованість чималої частини російських поліцейських чинів. За громадянами Росії (особливо військовослужбовцями), котрі прибували у прикордонну смугу, негайно встановлювався нагляд двох агентів, які ні на хвилину не припиняли спостереження аж до від'їзду “об'єкта” в Росію.

Проте пріоритетним для австро-угорської розвідки напрямом роботи проти Росії було збирання інформації про дислокацію, бойову та мобілізаційну готовність, штати й озброєння російських військ Київського, Одеського і Варшавського військових округів. Такі відомості здобувалися, крім агентурного шляху, через комівояжерів, покупців антикваріату й мандрівників, а також російських дезертирів, що перейшли австрійський кордон (нерідко їх потім закидали до центральних регіонів Росії, де вони безконтрольно пересувалися й вели шпигунську діяльність). Вдавалася австрійська розвідка й до вербування слухачів Волинського військового географічного інституту, котрі регулярно проходили стажування в частинах і штабах КВО, і до послуг повій, які здобували необхідну інформацію у співробітників штабу і частин КВО. “КС” виявляла особливий інтерес до складу, бойових можливостей, мобілізаційних планів таких військових частин, як піхотний полк, артилерійська бригада, понтонний батальйон, телеграфна рота¹⁵.

Розглянемо кілька прикладів шпигунської діяльності Австро-Угорщини проти збройних формувань Росії на землях України, оскільки вони дають можливість скласти уявлення про конкретні форми й методи агентурної роботи “КС”.

У 1910 р. суд Київського військового округу засудив австрійського агента Смерчевського, заарештованого в Києві 3 березня того ж року.

На допитах той розповів, що після смерті свого батька зазнавав значної матеріальної скрути. І саме тому погодився на пропозицію, яку йому зробили в жандармерії Чернівців. Протягом 1,5 місяця Смерчевський проходив спеціальну підготовку при розвідпункті в цьому місті, а потім приїхав до штабу армійського корпусу у Львові, де підписав контракт на чотирирічну службу в розвідці і отримав конкретні завдання. У вересні 1909 р. агент прибув до Києва. На підставі агентурних даних російська контррозвідка одразу ж встановила за Смерчевським негласний нагляд і перлюструвала його листи. Так було з'ясовано, що він неодноразово отримував грошові перекази від завідуючого фінансовими справами агентури Австро-Угорщини в Росії Фігнера. В шифрованих листах агента вживалися відомі контррозвідникам умовні слова (наприклад, офіцер іменувався "професором", солдат — "гімназистом", писар — "імпресаріо", мобілізація — "дебют" тощо). На допитах Смерчевський показав, що в штабі II австрійського корпусу у Львові йому дали схему збирання інформації про російські війська в Україні, зокрема, про озброєння 33-ї артилерійської бригади, кількість кулеметів у піхотних і кавалерійських частинах тощо¹⁶.

В 1912 р. в Києві було викрито шпигунську групу з австрійських і російських підданих. Австрійський розвідник Г. Кюнцер восени 1910 р. разом з російським підданим Х. Халецьким відкрив у Києві торговельну фірму, однак комерцією цікавився мало. Через свою коханку В. Шопську він встановив агентурні відносини з поручником київського Арсеналу М. Ждановичем і капітаном 33-ї артбригади С. Снегуровським. В. Шопська (псевдонім "Льїна") вступала в інтимні стосунки із згаданими офіцерами, щоб одержати від них важливу інформацію про передислокацію артилерійських частин, штати і озброєння мирного й воєнного часів дивізіонів важкої артилерії, авіаційних парків, кавалерійських частин і "мисливських команд" (тобто підрозділів польової розвідки частин російської армії). Від Шопської інформація потрапляла безпосередньо до Г. Кюнцера, а після його від'їзду до Парижа — надсилалася листами¹⁷.

Одним із засобів збирання розвідувальної інформації про стан збройних сил Росії було стеження за ходом маневрів. Так, у вересні 1912 р. на маневрах КВО у Волинській губернії був затриманий австрійський підданий С. Габрикевич, котрий зізнався в шпигунстві на користь Австро-Угорщини¹⁸.

Активну розвідувально-підривну діяльність на українських землях Російської імперії розгорнула й союзниця Австро-Угорщини — кайзерівська Німеччина. Між майбутніми сателітами по Четвертому блоку у першій світовій війні відбувався жвавий обмін розвідувальною інформацією. Ще у 80-х рр. XIX ст. відомий ідеолог пангерманізму О. Гартман висував ідею створення під протекторатом Німеччини "балтійського й українського королівств". Особливо широких масштабів німецька шпигунська діяльність набула на початку XX ст., коли агресивні політичні кола Німеччини почали активно готуватися до грандіозної війни за перерозподіл світу. В Генеральному штабі Німеччини справами розвідки відав III відділ, від якого пізніше відокремився спеціальний орган керівництва розвідкою проти Росії — "Центральне бюро по вищому управлінню розвідкою в Росії"¹⁹.

Роботою німецької дипломатичної резидентури в Росії керував радник посольства в Петербурзі Гельмут фон Люціус. Німецькі розвідувальні осередки на території Наддніпрянської України розташовувалися переважно у великих індустріальних містах — Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську. Це свідчило про пильну увагу спецслужб Німеччини до розвитку промислового й військово-промислового потенціалу майбутнього противника, а також про інтерес до науково-технічної та

комерційної інформації. При цьому на осередки розвідувальної роботи перетворювалися численні представництва німецьких торгово-промислових фірм. Слід зазначити, що в 1902 р. Рейхстаг під тиском німецького генералітету зобов'язав фірми країни, які вели підприємницьку діяльність у Росії, здійснювати освідомчу роботу в інтересах вояччини, включати до свого персоналу офіцерів Генштабу Німеччини. До початку першої світової війни німецька розвідка мала на території України широко розгалужену й добре законспіровану агентурну мережу, котра вела військове, політичне, економічне шпигунство, готувала диверсійні акції в промисловості й на транспорті. Вже до 1905 р. на території Російської імперії існувало щонайменше 15 великих таємних організацій Австро-Угорщини і Німеччини, котрі здійснювали розвідувально-підривну діяльність.

Ця діяльність значно зросла на території українських земель Російської імперії у роки першої світової війни, оскільки саме ці землі стали ареною запеклих бойових дій між Росією, Австро-Угорщиною й Німеччиною. Початок війни викликав мобілізацію всього розвідувального і контррозвідувального апарату Австрії. Після оголошення загальної мобілізації було створено ще один центральний орган управління розвідкою — розвідувальне відділення головнокомандування, котре керувало розвідкою діючої армії. Розвідувальне бюро Генштабу мало вести роботу проти нейтральних держав, а також було кадровим резервом для поповнення армійських розвідувальних відділень.

Головне навантаження розвідувальної роботи припало на відповідні регіональні пункти і відділення при штабах великих армійських з'єднань, підрозділи польової й технічної розвідки, а також розвідпункти при таборах військовополонених. Додаткових заходів було вжито й для приведення у підвищену готовність контррозвідувальних органів. Вони були підпорядковані місцевому військовому командуванню. Функції боротьби з ворожою агентурою взяли на себе і контррозвідувальні пункти армійської етапної служби. Важливою складовою контррозвідувальної системи воєнного часу стали цензурні комісії, створені при поштово-телеграфних станціях усіх великих міст, цензурні пункти при прокуратурах, котрі стежили за змістом періодичних видань. Було заарештовано або вислано з країни всіх осіб, що підозрювалися у шпигунстві за довоєнними даними. Для координації протидії розвідувальній роботі противника з боку державних установ Австро-Угорщини створювалися спеціальні керівні міжвідомчі органи: "Управління військової охорони" в Австрії та "Комісія з військової охорони" в Угорщині²⁰.

Доцільно проаналізувати розвідувально-підривну й контррозвідувальну діяльність Австро-Угорщини на українських землях Російської імперії за їх конкретними напрямками. Безумовно, найефективнішим засобом здобуття секретної інформації в інтересах оперативного забезпечення бойових дій залишалась агентурна розвідка. Поточна робота по організації управління агентурною розвідкою зосереджувалась в окремих розвідувальних пунктах на західноукраїнських землях, а також у Відні. За станом на 1 вересня 1915 р. (за даними контррозвідувального відділення штабу російського Південно-Західного фронту), функціонували такі розвідпункти: у Відні над засилкою резидентів працювало бюро під проводом підполковника Дзинковського (2 офіцери); у Кракові агентуру готувало й закидало до Росії бюро на чолі з капітаном С. Моравським (2 офіцери); у Мукачевому дислокувалося одне з найбільших таких бюро полковника Круліша; у Стрию — бюро обер-лейтенанта Фелькеля; у Жовкві — розвідбюро ротмістра Штингеля; у Львові — бюро капітана Ведеріна, яке спеціалізувалося виключно на підготовці агентів-жінок, котрих потім закидали на ворожу територію за маршрутом Луцьк — Дубно — Рівне — Київ. Ці агенти мали входити у довіру до компаній

російських офіцерів, які перебували на відпочинку, а також вербувати військовослужбовців штабів і станцій зв'язку; у Чернівцях дислокувалося розвідбюро полковника Фішера, який здійснював загальне керівництво австрійською військовою розвідкою агентурним шляхом на території України. Звіди ж за фронтову смугу засилали диверсантів для виконання підривних акцій на особливо важливих об'єктах і на залізницях²¹.

Контингент агентури був найрізноманітнішим. З цього приводу доречно навести уривок з інформаційного матеріалу для офіцерів, підготовленого Ставкою Верховного Головнокомандування Росії: "Професії, якими займаються шпигуни, дивують своєю різноманітністю. Тут зустрічаються артисти та артистки кафе-шантанів, повії, злодії і злочинці, шулери, продавці товарів, фокусники, хлопчики-підлітки, жебраки-каліки, фабричні робітники та інженери... Особливо охоче користуються наші вороги для розвідки кафе-шантанними артистками й повіями. З цією метою підбираються жінки красиві, елегантні й цікаві"²².

Для професійної підготовки агентури створювалася мережа спеціальних навчальних закладів. Ще з 1 березня 1914 р. у Відні почала працювати розвідшкола для підготовки "особливо обдарованих людей, які призначалися для серйозних завдань". У період війни мережа спецшкіл розвідувальної агентури зросла і дислокувалася в основному поблизу від фронтової смуги. Як правило, термін навчання агента не перевищував 2—3 тижні, оскільки наголос робився на масовості підготовки агентури. У Відні для підготовки агентів з числа проавстрійськи настроєних українців відкрилося "Центральне відділення Імператорської Української добровільної стрілецької школи", куди направлялися особи, підібрані вербувальником Научуком²³.

Під час відступу австрійської армії з Галичини у 1914—1915 рр. на території, що тимчасово опинилися під російською окупацією, було залишено багато агентів з місцевого єврейського населення, управляючих маєтками (німців, поляків, чехів). Чимало агентів було й з числа священиків. Для зв'язку з командуванням австро-угорських частин і керівництвом розвідки для послуг агентури створювалася мережа замаскованих у житлових будинках, господарських будівлях, церквах і тайниках телефонних апаратів²⁴.

У межах дослідження процесу підбору агентури й залучення до розвідувально-підривної роботи опозиційних Росії національно-патріотичних організацій України слід торкнутися питання щодо співробітництва з австрійськими спецслужбами Союзу Визволення України (СВУ). Як відомо, цей Союз був створений 4 серпня 1914 р. у Відні групою українських політичних емігрантів з Наддніпрянської України на чолі з видатними ідеологами національно-визвольного руху Д. Донцовим і В. Дорошенком. Метою СВУ, на думку його фундаторів, мала бути пропаганда за кордоном ідеї державної самостійності України. Союз Визволення України звернувся до "культурних народів Європи" із закликом зі зброєю в руках допомогти розгрому царської Росії й визволенню українських земель від царату, котрий піддавав національному гнобленню українське населення. Поряд з цим, діячі Союзу мусили постійно підкреслювати свою політичну лояльність австрійському цісарю та обмежувати вимоги лише створенням українського автономного "Коронного Краю" на західноукраїнських землях під владою австро-угорського монарха²⁵.

Вже після падіння династії Романових, у жовтні 1917 р. російський Генштаб оприлюднив заяву, де СВУ звинувачувався у шпигунській діяльності на користь Австрії та Німеччини й характеризувався як "відділ Генштабу Австро-Угорщини". Ці відомості лідери Союзу Визволення України спростували як наклепницькі, наголошуючи на суто пропагандистському характері своєї діяльності²⁶. Проте, як зазначав шеф

“КС” М. Ронге у цитованих вище мемуарах, СВУ та “Закордонна група українців” доктора М. Залізняка “мали великі плани” щодо розвідки. З цього приводу є свідчення російської контррозвідки, які не мали пропагандистсько-декларативного характеру й були призначені для суто службового користування. У зведенні начальника контррозвідувального відділення штабу Південно-Західного фронту підполковника Іванова зазначалося, що Союз Визволення України перебуває на фінансовому утриманні австрійського уряду, а його функціонери Д. Донцов, М. Гаврилко, І. Єднакій направлялись австрійцями зі спеціальними завданнями до України. Крім того, за твердженням російської контррозвідки, Союз допомагав вербувати курсантів до вже згаданої віденської спецішколи розвідників і диверсантів з числа австрійських громадян української національності²⁷.

Як відомо, світова історія знає досить багато прикладів, коли організації національно-визвольної спрямованості, не маючи достатніх можливостей для досягнення своєї мети, зверталися за допомогою до країн, що ворогували з державами їх перебування, хоча і самі не завжди були зразком миролюбного й поважного ставлення до прав національних меншин. Очевидно, і співробітництво СВУ з австрійськими спецслужбами було вимушеним заходом задля реалізації планів національно-визвольної боротьби.

Безумовно, не можна не замислитися над питанням про джерела валютних коштів, завдяки яким Союз Визволення України міг відкривати й утримувати свої представництва в Німеччині, Туреччині, Болгарії, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Італії, видавати літературу одинадцятьма мовами, часописи німецькою і французькою. З іншого боку, залучення австрійськими спецслужбами СВУ до розвідувально-підривної діяльності проти Росії було логічним з огляду на потенційну можливість використати ненависть свідомого українства до царської “в’язниці народів”, яку тільки посилили масові репресії російської військової влади після окупації Галичини — розстріли, припинення діяльності місцевого самоврядування, релігійних і культурних установ, насильницька депортація населення до Росії. Наприклад, тільки через київські в’язниці до Сибіру було направлено 12 тис. осіб²⁸.

Думається, що порушена проблема і сьогодні є дискусійною. Для її остаточного розв’язання необхідно провести спеціальне вивчення архівних матеріалів самого Союзу Визволення України і спецслужб Австро-Угорщини, неупереджено оцінюючи позиції сторін, враховуючи складність того становища, в якому опинилися поділені між імперіями українські землі. Разом з тим було б неправомірно розглядати історію СВУ лише під кутом зору його імовірного співробітництва зі спецслужбами, адже ця організація справді зробила чималий внесок у справу пропаганди перед європейською спільнотою ідеї відродження суверенної української держави.

У перші місяці війни агентурна розвідка Австро-Угорщини діяла, за визнанням її керівника М. Ронге, недостатньо ефективно. Це було викликано як знешкодженням значної частини агентури російською стороною, так і закриттям у военний період кордонів Росії з іноземними державами. Австрійська 3-я армія, до компетенції якої входило проведення військової розвідки всього Київського військового округу, не мала необхідної інформації про сили противника, внаслідок чого здійснила наступ на війська, що переважали її чисельно, й зазнала поразки. Австрійська розвідка виявилася неспроможною попередити власні війська про передислокацію 3-ї російської армії з району Рівного та 8-ї армії з-під Проскурова, що також мало серйозні стратегічні наслідки не на користь Австро-Угорщини. Порівняно вагому розвідувальну інформацію отримав лише один з “розвідувальних підрозділів” у Чернівцях. Проте і вона потребувала перевірки.

З розгортанням військових операцій збільшувався й обсяг розвідувальної інформації. Агентура отримала більшу свободу дій, її робота стала ще енергійнішою під час тимчасового послаблення бойових дій на землях Галичини у січні 1915 р. Загальна кількість агентурної мережі досягла 1000 осіб (утім, до кінця 1916 р. серед них було виявлено 88 непридатних до роботи агентів і 62 аферисти). Під час відступу австрійської армії з Галичини на територіях, що потрапляли під окупацію російських військ, залишалися офіцери для організації агентурної розвідки. Так, обер-лейтенант М. фон Тюлленберг разом з 20 особами був залишений у районі між Ржешувом і Саном й зібрав чимало розвідувальної інформації. Поліцейському комісару Хорвату було доручено організувати таємну розвідку в зайнятому росіянами Львові.

Важливим засобом здобуття військової інформації стала радіорозвідка. Вже у вересні 1914 р. офіцерами австрійського Генштабу був розкритий шифр радіопереговорів російських військ. Щодня розшифровувалося до 30 радіограм від різних російських частин і з'єднань, встановлювалася їх дислокація, плани дій і напрямки пересування. Траплялися випадки, коли силами агентури на місці і навіть у Петербурзі не вдавалося встановити дислокацію конкретних з'єднань російської армії, але завдяки можливостям радіорозвідки такі завдання виконувались. У 1916 р. у ході бойових дій на західноукраїнських землях був застосований новий метод пеленгації радіостанцій противника з кількох пунктів. Перше його випробування відбулося за участю станцій пеленгації у Бродах, Коломиї та Чернівцях. У березні 1916 р. фронтова служба радіоперехоплення уже для роботи мала чітку організаційну структуру, причому кожна станція отримала свою ділянку фронту. В Україні дислокувалися австрійські групи радіоперехоплення у Бродах, Коломиї, Чернівцях²⁹.

В ембріональному стані перебувала авіаційна розвідка. Не вистачало, особливо на початковому етапі війни, авіаційного парку. З повітря можна було помітити лише пересування похідних колон противника, що за умов вмілого маскуванню з російського боку лише дезінформувало командування. Часто помилялися пілоти-спостерігачі. Так, у серпні 1914 р. направлений на авіарозвідку пілот не помітив значного скупчення російських військ у районі Проскурів — Тернопіль, що призвело до неправильного висновку головнокомандування щодо напрямку удару противника.

З метою дезорганізації ворожого тилу, системи комунікацій та військової промисловості Росії австрійська спецслужба вдавалася до організації диверсійної роботи на території противника. Створювалися школи для підготовки диверсантів з терміном навчання 8—10 днів. Так, готувався вибух залізниця, що вела на Чернівці. Однак план акції залишився не реалізованим через арешт її виконавця румунськими правоохоронними органами. Групи військовослужбовців залишалися для проведення диверсій на окупованій Росією території³⁰.

Активну розвідувально-диверсійну діяльність на землях України проводили і спецслужби Німеччини. Підготовка агентури велася з великим розмахом. На території України потрапляли, як правило, вихованці Варшавської розвідувальної спецшколи для дітей, де одночасно навчалися мистецтву ведення таємної роботи 72 хлопчики і 300 дівчаток за програмою, розрахованою на 2—3 тижні. Подібна ж школа існувала у с. Березинське Волинської губернії (на 30 дітей), дитяча "топографічна школа" розташовувалась у с. Дубовець на Волині³¹.

У червні 1916 р. на вузловій станції Здолбунів було заарештовано 12-річного німецького агента С. Радонезького, який на допиті зізнався, що у складі групи з 28 підлітків з Дубовецької школи через Румунію був закинутий на територію України і довгий час працював у Києві, зніма-

ючи кишеньковим фотоапаратом мости й інші важливі об'єкти. Існували і "дорослі" розвідувальні школи (вони розташовувалися поблизу фронтової смуги), котрі готували розвідників і диверсантів. Курсанти шкіл вивчали підривному та стрілецьку справи, методи збирання й передачі інформації, організацію російської армії³².

Одночасно з розгортанням розвідувально-підривної роботи на українських землях Росії спецслужби Австро-Угорщини вживали заходів до контррозвідувального забезпечення військ і фронтового тилу. Головними осередками організації оперативно-розшукової діяльності були контррозвідувальні пункти в центрах західноукраїнських земель: у Львові (на чолі з ротмістром Сабастіаном), Мукачевому (капітан Фрідман), Ужгороді (доктор Барецький), Станіславі (поліцай-комісар Беккер). У кінці жовтня 1914 р. на всіх залізничних вузлових станціях були запроваджені контррозвідувальні пункти. Обсяг оперативно-розшукової діяльності збільшився у зв'язку з напливом біженців після втрати Австрією значної частини Галичини. Серед них зустрічалося чимало російських агентів або осіб, направлених для зв'язку з ними. Було також багато агентів, котрі вели подвійну гру³³.

Таким чином, основні зусилля австро-угорська розвідка (при підтримці німецької) спрямовувала проти Росії, її військово-промислового потенціалу, збройних сил, органів контррозвідки і правопорядку. Ще задовго до першої світової війни були створені шпигунські центри в усіх стратегічних пунктах уздовж західних кордонів. На території України агенти укорінювалися на військових об'єктах, здійснювали диверсійні акції. Головним засобом здобуття секретної інформації в інтересах оперативного забезпечення бойових дій залишалася агентурна розвідка. Здійснювалися також радіорозвідка, контроль телефонних переговорів, підслуховування розмов полонених. Вдосконалювалися з цією ж метою авіаційна та польова розвідка. Природно, що головним завданням контррозвідувальних органів Австро-Угорщини стала протидія розвідувально-підривній діяльності спецслужб Російської імперії на землях України, які з початком війни стали театром бойових дій...

¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. — М., 1939. — С. 11, 43; Я р м ы ш А. Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895—1917 гг.): Дис... д-ра ист. наук. — Харьков, 1991. — С. 138—139; Р о у а н Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. — СПб., 1992. — С. 225, 373.

² Ронге М. Указ. соч. — С. 11, 20, 21, 34.

³ Там же. — С. 12, 13, 49.

⁴ Там же. — С. 176—178, 181.

⁵ Там же. — С. 11—13.

⁶ Сейдаметов Д., Шляпников Н. Германо-австрийская разведка в царской России. — М., 1939. — С. 14, 37; Никитинский М., Софинов Н. Немецкий шпионаж в России во время войны 1914—1918 гг. — М., 1942. — С. 11, 16.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві), ф. 274, оп. 1, спр. 2789, арк. 12.

⁸ Материалы о деятельности иностранных разведок // Бюллетень НКВД СССР. — 1940. — № 4. — С. 95.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 3102, арк. 167; Р о у а н Р. Указ. соч. — С. 344—345.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 1226, арк. 973; ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 2789, арк. 9.

¹² ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 3101, арк. 170.

¹³ Там же, спр. 3100, арк. 30.

¹⁴ Там же, спр. 3106, арк. 5, 15.

¹⁵ Там же, спр. 2789, арк. 1—3.

¹⁶ Там же, арк. 4; спр. 2933, арк. 90—91.

¹⁷ Там же, арк. 149.

¹⁸ Там же, спр. 3102, арк. 156.

¹⁹ Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам. Воспоминания. — М., 1958. — С. 57; Никитинский М., Софинов Н. Указ. соч. — С. 15; Я р м ы ш А. Н. Указ. соч. — С. 138—139.

²⁰ Ронге М. Указ. соч. — С. 68—69, 72—73.

- ²¹ Сводка № 1 агентурных сведений об организации шпионажа в Австрии против России (далі — Сводка № 1 агентурных сведений...) — Б. м., 1915. — С. 1—5.
- ²² Краткие сведения о способах ведения шпионажа в России германскими и австрийскими агентами. — Могилев, 1916. — С. 1.
- ²³ Ронге М. Указ. соч. — С. 63; Сводка № 1 агентурных сведений... — С. 19.
- ²⁴ Бонч-Бруевич М. Д. Указ. соч. — С. 59; Резанов А. С. Немецкое шпионство. — Пг., 1915. — С. 86.
- ²⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 64—67.
- ²⁶ Дорошенко В. У відповідь напасникам: Дві статті з приводу різних “революцій” про Союз визволення України. — Відень, 1917. — С. 30.
- ²⁷ Ронге М. Указ. соч. — С. 71; Сводка № 1 агентурных сведений... — С. 19, 29—30.
- ²⁸ Меленевский М., Скоропис А. Что же такое “Союз Освобождения Украины”? — Стокгольм, 1917. — С. 4; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — К., 1992. — Т. 2. — Від середини ХVІІ ст. до 1923 р. — С. 445.
- ²⁹ Ронге М. Указ. соч. — С. 78—97, 137.
- ³⁰ Сводка № 1 агентурных сведений... — С. 5—6; Ронге М. Указ. соч. — С. 84.
- ³¹ Никитинский М., Софинов Н. Указ. соч. — С. 13.
- ³² Там же. — С. 13, 23.
- ³³ Сводка № 1 агентурных сведений... — С. 17—18; Ронге М. Указ. соч. — С. 90, 95.

О. В. КРЕСІН (Київ)

Національна концепція Миколи Хвильового

Сучасний державотворчий процес в Україні викликав посилений інтерес учених та публіцистів до проблем еволюції української державної ідеї. Проте, на жаль, сучасні теоретики страждають схильністю до поверхових, спрощених конструкцій і не розглядають складні історичні феномени цієї ідеї, одним з яких є український націонал-комунізм.

В ідейному плані цей політичний напрям є підстави вважати одним з прогресивних, що вдало поєднав у собі національні та соціальні гасла свого часу.

Безперечно, між силами, що стали виразниками ідей українського націонал-комунізму (а це й самостійні партії — боротьбистів та УКП, і течії в інших партіях — УСДРП, КП(б)У, КПЗУ, і окремі діячі, далекі від партійних посад, такі, як М. Волобуєв, М. Хвильовий та інші), не було ні організаційної єдності, ні програмової тотожності. Однак чітко вирізняється спільне політичне підґрунтя їх ідей, що дає змогу виділяти націонал-комунізм як окрему течію української державницької думки.

Виникнення цієї течії можна датувати 1917 р., коли бурхливе відродження в Україні примусило більшовиків звернути увагу на формування формально окремих української радянської державності та компартії¹. Це, по-перше, сприяло еволюції світогляду частини українців, які були членами РКП(б), по-друге, викликало симпатії у представників українських партій лівого спектра, по-третє, сприяло припливу до лав КП(б)У національно свідомих кадрів лівої орієнтації. Ідеологічно це було реалізацією гасла В. Леніна про право націй на самовизначення.

Те, що допускалося з тактичних міркувань, було зустрінуте національно орієнтованими комуністами як стратегічний напрям, що виводився із самої марксистської теорії. На цій базі почалося ідейне відгалуження частини КП(б)У, що, втім, не набуло певних організаційних форм. Незважаючи на широкий націонал-комуністичний спектр того часу, саме внутрішні процеси в КП(б)У, на нашу думку, були найважливішими, хоча б з огляду на те, що вона незабаром стала акумулятором націонал-комуністичних кадрів та єдиною легальною трибуною для них в СРСР.

Одним з перших маніфестів націонал-комунізму стала книга С. Мазлаха та В. Шахрая “До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)”². Вже в ній виразився головний ідейний зміст націонал-комунізму — “поєднання ідеї комуністичної перебудови суспільства і повного національного визволення України та створення суверенної української держави”³.

Пізнніше значного поширення набули націонал-комуністичні ідеї, виразники яких, критикуючи партійні підходи до вирішення національно-державного, економічного, культурного та інших питань, впритул підходили до заперечення більшовицької доктрини. Внутрішня логіка ідей націонал-комуністів сягнула далі, ніж свідомі наміри останніх. Ідеологічна одноманітність не дозволяла творити окремі організації, змушувала їх вкладати свої національні прагнення в партійне русло, не давала рішуче відділитися від “генеральної лінії”, що, врешті, призводило їх до систематичного самозаперечення і робило всю течію приреченою.

Саме завдяки націонал-комуністам “комунізм став українською політичною течією, а не просто зняряддям російського імперіалізму”⁴.

Націонал-комунізм ніколи не був повністю знищений, хоча після сталінських репресій його вияви значно послабилися. Він не був виключно українським явищем, розвивався і в інших республіках СРСР, а після другої світової війни із зрозумілих причин поширився також у “країнах народної демократії”. Певною мірою можна визнати націонал-комуністичні ідеї актуальними і в сучасній Україні.

Одним з чільних представників націонал-комунізму був Микола Хвильовий. Свої культурні і політичні ідеї він виклав у ході так званої “літературної дискусії” 1920-х років. Його погляди мають особливу цінність для пізнання суті цієї політичної течії. М. Хвильовий піднявся над практичними питаннями українського державного будівництва на тогочасному етапі й почав моделювати національну концепцію з деякими рисами універсальності.

Проблема адекватного наукового аналізу національних поглядів М. Хвильового ще не вирішена. Поки що вона була предметом переважно публіцистичних, політично заангажованих розвідок. Навіть питання про політичний зміст “літературної дискусії”, як самостійний та невід’ємний, залишається відкритим. Показова, наприклад, стаття Я. Верменич “Літературна дискусія 1925—1928 рр.”, в якій розглядається політичний бік останньої як певне збочення: “Уроки літературної дискусії полягають у неприпустимості переведення літературної полеміки у площину політичних звинувачень”⁵. На наш погляд, це є принциповим звуженням змісту дискусії, біля витоків якої стояв глибокий конфлікт між ідеологіями ортодоксального більшовізму та українського націонал-комунізму.

* * *

Микола Григорович Хвильовий (Фітільов) — відомий український публіцист, прозаїк і поет — народився 1 (13 за новим стилем) грудня 1893 р. в селі Тростянці Охтирського повіту на Харківщині (нині місто Тростянець Сумської області) в сім’ї сільських учителів — Григорія Олексійовича Фітільова і Єлизавети Іванівни Тарасенко. Закінчивши початкову та вищепочаткову школу, Микола Хвильовий вступив до Богодухівської гімназії, звідки після п’ятого класу був виключений за зв’язки з есерами. Працював писарем волосної управи, брав участь у культурно-освітніх гуртках молоді. 1916 р. склав екстерном іспити і отримав атестат про закінчення гімназії. Добровольцем пішов до армії.

Повернувшись 1917 р. з армії, він займався культурно-освітньою роботою, брав участь в організації “Просвіт”.

За часів гетьманату Хвильовий працював у канцелярії повітової управи, брав активну участь в антигетьманському повстанні. За Директо-

рії він влаштувався на роботу до місцевого відділу народної освіти. 1919 р. став членом КП(б)У, очолював позашкільну мережу народної освіти Богодухівського повіту.

Навесні 1921 р. М. Хвильовий виїхав до Харкова, де випустив свої поетичні збірки, а згодом — прозові твори.

1925 р. Г. Яковенко у статті “Про критику і критиків в літературі” звинуватив М. Хвильового в чиненні перешкод молодим робітничо-селянським письменникам, вимагав протегування ідеологічно витриманим авторам тощо. У відповідь на цю статтю Хвильовий розпочав літературну дискусію. Спочатку вона охоплювала теми нової естетики, форм організації літературного процесу, масовості та елітарності в літературі, соціальної бази нової української культури. Однак уже з перших памфлетів у ній проривалися елементи політико-ідеологічні, які поступово набували самостійного значення.

З 1927 р. М. Хвильовий починає зазнавати утисків цензури. Того року було заборонено видання його памфлету “Україна чи Малоросія”, наступного — другої частини роману “Вальдшнепи”. З’явилася стаття А. Хвилі “Від ухилу у прірву” з численними звинуваченнями письменника в націоналізмі та контрреволюційності. Позиції Хвильового “розбиралися” на засіданні ЦК КП(б)У, а його дітище — “Вільна Академія Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ)” — змушене було саморозпуститися.

У цей час Микола Хвильовий перебував закордоном — у Німеччині, Австрії, Франції, де зустрічався з діячами української еміграції. Повернувшись навесні 1928 р. додому, він покаявся в усіх приписуваних йому “гріхах”. Його памфлети відтоді стають значно обережнішими, їх тематика знову звужується до питань суто літературних.

Відсутність будь-якої можливості для відкритого виявлення своїх поглядів, страшні картини штучно організованого голоду, усунення з керівництва республіки національно орієнтованих діячів, політичні арешти (зокрема, друга Хвильового М. Ялового) — все це не залишало у письменника сумнівів щодо суті сталінського режиму.

13 травня 1933 р. Микола Хвильовий покінчив життя самогубством, залишивши лист до ЦК КП(б)У — звинувачення в організації голоду, репресій проти селянства та інтелігенції, в нищенні культури української нації.

Микола Хвильовий залишив нам низку прозових творів: “Повість про санаторійну зону”, “Вальдшнепи”, “Я. Романтика” та інші. Особливо слід відзначити його публіцистику: памфлети-цикли “Камо грядеши” (1925), “Думки проти течії” (1925), “Апологети писаризму” (1926), окремі статті: “Україна чи Малоросія” (1926?), “Одвертий лист до Володимира Коряка” (1927) та інші.

І до сьогодні складним для розуміння залишається бачення М. Хвильовим теоретичних та практичних проблем розвитку української нації, державності, культури. На жаль, він не залишив праці, де комплексно було б викладено його нетрадиційні за формою концепції. Невідомими залишаються їх джерела. Теоретиків Донцова, Данилевського та Шпенглера Микола Хвильовий критикує, проте запозичує чимало конструктивних елементів з їх концепцій. Перспективи ж дослідження його теорій пов’язані, на нашу думку, з введенням останніх у контекст спадщини “націонал-комуністів” (Шумського, Волобуєва), інших сучасних йому теорій (“боротьби двох культур” тощо), загальних етнополітичних концепцій.

Тема шляхів розвитку української нації, держави, культури є однією з провідних у творчості Миколи Хвильового. В усіх його памфлетах чітко проводяться ідеї націоналізму. Хвильовий стверджував, що нації, об’єднані в географічні, насамперед культурні масиви — цивілізації, є

основним суб'єктом історії та міжнародної політики, а також природною й найвищою людською спільнотою, колективним носієм культурного типу та державницької ідеї. На його думку, кожна нація проходить у своєму розвитку три етапи: дитинство, культурний та цивілізаційний. Цивілізаційний етап завершує культурний цикл розвитку нації⁶. Нації та цивілізації (як культурні явища) творять культурно заряджений біологічний (людський) матеріал. Протягом згаданих трьох етапів розвитку нації людський матеріал розвиває і вичерпує свою ідею, "знесилюється", розпадається (чи перероджується?) і стає біологічною базою для формування нових націй та цивілізацій⁷.

У період свого розквіту нація утворює особливий суперенергетичний тип психологічно цілісної особи — "конкістадора", що об'єктивно спрямований на поширення здобутків своєї нації на інші нації, культури (в тому числі шляхом імперського завоювання). На цьому етапі нація здатна зайняти домінуючі позиції в цілому регіоні — цивілізації та утворити новий тип культури ("час")⁸. На думку М. Хвильового, сучасним ідеологічним виявом такого явища є націоналізм⁹ та фашизм¹⁰. Мусимо підкреслити, що в творах Хвильового ця схема-теза, як і багато інших, не дефініюється окремо, а має прикладний щодо української нації характер. Тому сприймати її доцільно у зіставленні з іншими аналогічними вченнями.

Як уже зазначалося, Микола Хвильовий обґрунтовував у своїх творах націоцентричний світогляд: "Досить фільствовать — дайш свій власний розум"¹¹. Крім того, він виступав як послідовний державник, вважаючи, що бажання державності в нації непоборне¹². Ідея державності у нього є первинною щодо ідей соціального визволення (національне відродження — необхідний етап на шляху до соціалізму)¹³ та культурного піднесення (нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку)¹⁴.

В Україні, "спустошеній у війні з царатом", у XIX ст. почався непоборний національний рух¹⁵. У рідше української визвольної ідеї влився марксизм¹⁶. Сформувався такий тип ідеї, який Микола Хвильовий називає "комуністичною самостійністю"¹⁷. За цією ідеєю, Україна — самостійна держава, об'єднана союзом з іншими самостійними радянськими державами¹⁸. Отже, Микола Хвильовий виступав за наповнення формальної незалежності республіки реальним змістом. Він доводив, що самостійність України неминуча й доцільна як з національного, так і з економічного та культурного боку. По-перше, українська нація в пригнобленому стані не сприйме соціально-визвольних (пролетарських) ідей, не змириться з російським гегемоном на своїй землі, й неминучим стане національний конфлікт. По-друге, стверджував Микола Хвильовий, близькість економічних систем України і Росії не більша, ніж між іншими країнами. Крім того, українська культура, базуючись на економіці, водночас впливає на останню, і вона набуває специфічного характеру. В результаті відмінності між економічними системами України і Росії будуть зростати.

Микола Хвильовий не один раз повторював тезу про те, що Україна має свій шлях до соціалізму¹⁹. Водночас він наголошував, що в ідеї української самостійності немає нічого антирадянського, хоч її й підтримують націоналісти²⁰.

Взагалі у Хвильового було своє бачення революції. Він вважав, що вона розбухує суспільство, яке, в свою чергу, народжує нові гасла. Комуністи ж мають опановувати ці гасла, або це зроблять їх опоненти²¹. Отже, гасло національної державності є запитом суспільства, і комуністи мають цей запит виконати або поступитися владою опонентам.

Політичні сили можуть впливати на національно-культурний процес, надаючи йому власної ідеології. Складність цього розкриває теза Миколи Хвильового про збройну, але не ідеологічну перемогу комуністів

в Україні. Він пише, що українське суспільство є “червоним” лише в лапках. Некомуністична інтелігенція залишається інтелектуально сильнішою за комуністичну і може опанувати останню²².

Микола Хвильовий також розвивав проблеми, порушувани теорією “боротьби двох культур” Д. Лебеда, даючи їм власне тлумачення. Він наголошував на тому, що українська нація є культурно відсталою внаслідок її колоніального становища в Російській імперії. Відповідно до цього Хвильовий ставить питання: чи залишати українську культуру вічно другорядною, чи підіймати її до світового рівня?²³ І сам обирає другу позицію. Він стверджує, що пролетаріат, відчужений від української культури, не буде відігравати провідної ролі в республіці, бо його соціальний ґрунт не є базою ідеологічних факторів для культури великого народу²⁴. Русифікований пролетаріат не здатний об’єднати українську націю. Лише через українізацію його можна влити до українського культурного й політичного процесу. Що ж до російської культури, то в Україні, писав Хвильовий, вона не має майбутнього. Розвивати її — ідея контрреволюційна²⁵. Так можна протиставити ідею комунізму ідеї національного відродження, створити центр великодержавного шовінізму²⁶.

Між українською та російською націями, як між революційними факторами, відбувається гостре суперництво. У цій “боротьбі двох культур” партія і уряд не можуть стояти осторонь, а повинні всебічно підтримати українську культуру як таку, що має ґрунт та перспективи в Україні.

Відоме гасло Миколи Хвильового “Геть від Москви!” є проголошенням культурної емансипації української нації від російської. Натомість ним пропонується орієнтація на “психологічну Європу” — не заради наслідування, а для освіти та вироблення власного шляху в культурі. У Хвильового було своє бачення цивілізаційного розвитку людства: нації або належать до тієї чи іншої цивілізації (письменник розглядає спеціально європейську та азіатську цивілізації), або лежать на кордонах останніх і можуть мати під їх впливом різні психологічні та інші риси. Нації в межах цивілізацій розвиваються відносно синхронно, що дає можливість розглядати останні як цілісність.

Людство, за Хвильовим, у своєму розвитку пройшло три типи культур (“часи”) — патріархальний, феодальний та буржуазний. Тепер воно народжує четвертий “час” — пролетарський. Кожний цей тип культури своєрідний, але між ними є спадкоємність²⁷.

Як уже зазначалося, Хвильовий стверджував, що нація в часи піднесення опановує своєю енергією цивілізацію (є “авангардом” цивілізації). Остання, в свою чергу, формує новий тип культури у всесвітньому масштабі²⁸. Так, на його думку, патріархальну культуру (первіснообщинна та рабовласницька формації) творили народи Азії або народи, які проживали на її кордоні. Європейський матеріал при цьому не відігравав великої ролі. Енергія азіатів вичерпалася, і вони поступилися європейським народам. Феодальний та буржуазний типи культури формувалися вже європейцями, що перебували у стані енергетичного піднесення. Так само вичерпалася й європейська енергія. Європейський робітничий клас, здійснивши революції, не здатний створити культуру пролетарського типу. Цей “час” принесуть у Європу нові “азіатські конкістадори”²⁹. Ця теза Миколи Хвильового відома під назвою “Азіатський ренесанс”.

Він писав, що азіатські нації не мають достатньої економічної бази, але вони опанують Європу і скористаються з її економіки (та культурних надбань). Проте найбільший енергетичний заряд мають неросійські республіки СРСР — молоді нації. Очевидно, Хвильовий мав на увазі те, що ці нації тільки-но осягли державність. Вони мають більше шансів, ніж “пасивна міщанська Росія”, сприйняти ідею пролетарської революції і понести її в світ, в Європу. Але навіть серед них виділяється Україна,

“яка завжди була ареною горожанських (громадянських. — О. К.) воєн” і виробила якраз той активний романтичний та цілісний тип конкістадора. Вона, “наша Євразія”, до того ж знаходиться на межі “двох великих енергій” (цивілізацій) — європейської та азійської, що, на думку Хвильового, визначає її особливу роль: “...авангардом четвертого (пролетарського) ... типу виступаємо ми”³⁰.

Національна концепція Миколи Хвильового цілком оригінальна. Він фактично відкидає примат соціально-економічних факторів та марксистську схему соціального прогресу.

Можна визнати, що для Миколи Хвильового “комуністична самостійність” була лише однією з можливих форм реалізації української державницької (“визвольної”) ідеї. Ці висновки, звичайно, можна вважати лише попередніми. Осмислення ідейної спадщини Миколи Хвильового ще чекає належного місця в історії української етнополітологічної думки.

¹ Лисяк - Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 73.

² Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов, 1919. Перевидання — Нью-Йорк, 1967.

³ Юренко О. Націонал-комунізм український // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 725.

⁴ Лисяк - Рудницький І. Назв. праця. — С. 75.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 313.

⁶ Україна чи Малоросія // Хвильовий М. Новели, оповідання... — К., 1995. — С. 745.

⁷ Там же. — С. 746—747.

⁸ Там же. — С. 749 та ін.

⁹ Вальшніпи. — Ч. 2 (уривки) // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах /далі— Твори/. — Т. 4. — Нью-Йорк, 1983. — С. 424.

¹⁰ Україна чи Малоросія. — С. 733.

¹¹ Апологети писаризму. — Твори. — Т. 4. — С. 317.

¹² Україна чи Малоросія. — С. 727.

¹³ Там же. — С. 732.

¹⁴ Думки проти течії. — Твори. — Т. 4. — С. 176.

¹⁵ Україна чи Малоросія. — С. 753.

¹⁶ Там же. — С. 752.

¹⁷ Апологети писаризму. — С. 315.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Україна чи Малоросія. — С. 735 та ін.

²⁰ Думки проти течії. — С. 176.

²¹ Україна чи Малоросія. — С. 729.

²² Апологети писаризму. — С. 309.

²³ Думки проти течії. — С. 176.

²⁴ Апологети писаризму. — С. 300.

²⁵ Україна чи Малоросія. — С. 728.

²⁶ Одвертий лист до Володимира Коряка. — Твори. — Т. 4. — С. 407.

²⁷ Україна чи Малоросія. — С. 745.

²⁸ Там же. — С. 749.

²⁹ Там же. — С. 747.

³⁰ Там же. — С. 749.

В. М. КРИВЦОВА (Ізмаїл)

Етнокультурні процеси в сучасному Подунав'ї

Серед основних напрямів державної політики у сфері міжетнічних взаємин важливе місце належить захисту прав національних меншин. Зусилля багатьох держав, міжнародних організацій, прогресивних діячів впродовж віків спрямовувалися на пошук дійових шляхів, які б запобігали виникненню конфліктів на міжнаціональній основі, створювали необхідні умови для гармонійного співіснування громадян різних націо-

нальностей. Нині світова практика має багатий і цінний досвід, на користь якого говорять вироблені міжнародні стандарти захисту національних меншин.

Своє відображення вони дістали, зокрема, у ряді міжнародно-правових документів, які стосуються захисту меншин, прийнятих у системі ООН, наприклад, Декларації про права осіб, що належать до національних, релігійних та мовних меншин, прийнятої резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї від 18 грудня 1992 р.; численних документах, схвалених Радою Європи, серед яких найбільш значним є "Рамочна угода про захист національних меншин" (листопад 1994 р.) та ін.

Саме із широким використанням позитивного міжнародного досвіду в Україні формуються основні засади політико-правової бази міжнародних відносин як в цілому, так і безпосередньо у сфері етнокультурного розвитку народів. Зокрема, було прийнято низку законів: "Про мови в Україні", "Про громадянство України", "Про національні меншини в Україні", "Про освіту", якими громадянам країни гарантуються рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, свобода розвитку всіх національних мов і культур, підтримка розвитку й формування етнічної свідомості та самовизначення у формах, що не створюють загрози територіальній цілісності нашої держави.

Важливою подією у справі захисту прав національних меншин стало підписання в жовтні 1994 р. у Москві десятима країнами — членами СНД, у тому числі Україною, "Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин". Це допоможе Україні, з одного боку, налагодити діалог з державами, меншини яких проживають на її території, з іншого — використати нові можливості щодо захисту прав етнічних українців поза Україною. Насамперед мова йде про сприяння розвитку національно-культурної свідомості етнічних груп. Згідно з зазначеною Конвенцією, особи, що добровільно визнали свою належність до національної меншини, мають право вільно брати участь в культурному житті спільноти, яка утворюється представниками даного етносу.

Законодавство, котре створюється в Україні у сфері міжнародної політики, переконливо свідчить, що державою обрано шлях побудови висококультурного суспільства. Більш детально зупинимося на розкритті цих процесів в українському Подунав'ї, де питання міжетнічних відносин постає особливо актуально. Територію останнього становить пониззя міжріччя Дністра і Дунаю, в межах Білгород-Дністровського, Саратського, Татарбунарського, Арцизького, Кілійського, Ізмайльського, Болградського та Ренійського районів Одеської області. В історичній літературі цей край відомий під різними назвами: Буджак, Південна Бессарабія, Придунайський край, українські придунайські землі тощо.

Історія освоєння цього регіону досить складна. "Навряд чи ми помилимося, сказавши, що з усіх околиць Європейської Росії найменше відома нашому освіченому товариству саме Бессарабія... А проте, навряд чи який край заслуговує з будь-якої точки зору такої уваги, як Бессарабія... дивовижна та низка народів, яку на театрі Бессарабії показує нам історія" — сказане це було ще в 1923 р. видатним вченим-енциклопедистом академіком Л. С. Бергом. На наш погляд, цей вислів справедливий і в наш час, південно-західний кут України і на сьогодні є малодослідженим з історико-етнічного погляду, оскільки вивчався побіжно, у зв'язку з постановкою інших проблем.

В етнічному розвитку цього регіону процеси культурної і мовної адаптації, етнічної асиміляції і консолідації сплелися в єдиний клубок. Тривала русифікаторська політика царизму, згодом румунізація та тоталітаризм радянської системи позбавили більшість етносів краю рідної мови, загальмували їх етнокультурний розвиток і піднесення національної самосвідомості.

Поліетнічний склад населення Подунав'я був і залишається важливою його ознакою. Переписи населення 1979 і 1989 р. засвідчують, що докорінних змін в етнічному складі мешканців українського Подунав'я за цей час практично не сталося. На сьогодні тут живуть представники понад сорока етнічних груп, найчисленнішими з яких залишаються українці, росіяни, болгари і молдавани. Уявлення про їх кількість, питому вагу та розселення дає таблиця.

Розподіл населення українського Подунав'я за національністю

Місто, район	Всього населення		В тому числі (в %)*				
	1979 р.	1989 р.	українці	росіяни	болгари	молдавани	гагаузи
Ізмаїл (місто)	82485	92499	29,9	54,8	7,7	3,6	0,5
			31,6	51,5	9,1	4,2	0,7
Б.-Дністровський (місто)	45902	55590	49,1	40,3	3,3	2,2	0,3
			52,6	37,0	3,9	2,1	0,4
Арцизький район	60825	65344	23,4	23,2	43,1	7,3	1,2
			24,6	24,7	39,9	6,7	1,6
Б.-Дністровський район	66781	65344	79,7	10,9	0,7	7,3	0,1
			53,2	35,3	3,7	3,2	0,4
Болградський район	80142	78857	4,4	9,8	62,9	1,4	1,7
			5,8	10,3	61,1	1,7	1,6
Ізмаїльський район	57861	56410	28,9	16,2	27,5	26,3	0,3
			28,6	16,1	26,9	26,7	0,4
Кілійський район	66570	65611	39,8	33,3	4,2	16,7	4,4
			40,4	34,2	4,1	15,6	4,0
Ренійський район	42416	44115	15,0	18,0	9,6	47,8	7,4
			16,4	18,2	8,8	46,9	7,6
Саратський район	53551	50008	46,4	19,7	20,8	12,3	0,1
			46,8	18,4	20,9	12,2	0,3
Тарутинський район	55991	51639	21,9	15,6	35,7	20,3	5,2
			22,7	15,0	34,1	21,0	5,6
Татарбунарський район	47668	44494	71,7	7,2	10,2	9,7	0,1
			67,9	7,7	11,3	11,2	0,2

* Верхня цифра — дані перепису 1979 р., нижня — 1989 р. Тут і далі наведені офіційні статистичні дані Одеського статуправління при обласній держадміністрації.

Як видно з таблиці, основні етнічні групи розселені на території краю дисперсно. Українці найбільш компактно проживають у Білгород-Дністровському, Татарбунарському, Саратському районах та місті Білгороді-Дністровському; болгари — у Болградському, Арцизькому та Тарутинському районах; молдавани — у Ренійському; гагаузи — у Болградському районі. Загалом на Одещині вони становлять майже п'яту частину всіх гагаузів (більшість мешкає у сусідній Молдові — 77,4 %). Число українців коливається від 6—16 % у Болградському та Ренійському районах до 50—70 % — у Татарбунарському та Білгород-Дністровському. У Саратському та Кілійському районах вони становлять майже половину населення, тоді як в інших районах — понад 20 %.

Росіян серед мешканців міста Ізмаїла понад 50 %, Білгород-Дністровського, Кілійського районів та міста Білгорода-Дністровського — більш як 30 %. Найменше росіян в Татарбунарському та Болградському районах (7—10 %). В решті районів вони становлять від 10 до 20 %. У Болградському районі проживає понад 60 % болгар, Ізмаїльському та Арцизькому — відповідно 34 і 21 %. В решті районів, містах Ізмаїлі, Білгороді-Дністровському чисельність болгар коливається від 3 до 12 %.

Молдаван найбільше мешкає у Ренійському (47 %), Тарутинському (21 %) та Ізмаїльському (26 %) районах. В інших їх частка становить від 2 до 16 % населення. Крім того, в Подунав'ї проживають білоруси, вірмени, поляки, азербайджанці, німці, цигани, татари, греки, албанці, чехи, корейці та ін.

Ініціатором багатьох започаткованих заходів, спрямованих на активний розвиток духовно-культурної сфери етнічних груп, виступають національно-культурні товариства. Після утворення в 1989 р. Народного Руху в Україні його районні та місцеві осередки з'явилися і в Одеській області. Незважаючи на те, що за своїми завданнями і складом учасників Рух є масовою суспільно-політичною організацією, а не національним об'єднанням, в районах Подунав'я він був сприйнятий переважно більшістю населення як організація, що відображає насамперед інтереси українців.

Всупереч опору партійних та владних структур, ці організації пропагували ідею незалежності України, проводили збори, дискусії, бесіди, розповсюджували листівки, плакати. Проте негаразди в постсоціалістичній економіці, зниження життєвого рівня населення, ігнорування мовно-культурних потреб інших етнічних груп краю різко звузили соціальну базу діяльності організацій Руху. Фактично припинила діяльність Арцизька організація Руху, відсутні організації у Саратському, Тарутинському, Болградському та Ренійському районах. Решта їх малочисельна, не має необхідної матеріальної бази, не здобула масової підтримки інтелігенції і продовжує існувати на ентузіазмі окремих осіб. Діяльність осередків звузилася до культурницьких справ, окремих виступів по радіо, телебаченню та публікацій в місцевій пресі. Тому сьогодні вплив організацій Руху на політичне життя Подунав'я, а тим більше на міжетнічні взаємини незначний.

Неабияке значення для відродження в краї української національної освіти, української мови, українських народних традицій могла б мати діяльність "Просвіти". Осередки цього товариства відновлюють свою діяльність в Подунав'ї. У червні 1993 р. було зареєстроване товариство "Просвіта ім. Т. Шевченка" в Ізмаїлі. Ініціатором цього утворення був талановитий поет, композитор, пропагандист української культури М. Василюк. Нині товариство здійснює перші кроки у справі відродження української мови, популяризації серед населення культурної спадщини українського народу. Його члени відвідують школи, навчальні заклади, трудові колективи, періодично виступають на сторінках газет, друкують добірки статей, організують виставки місцевих художників. Певну роботу проводять Ренійське та Білгород-Дністровське відділення товариства.

Багато ініціативи і наполегливості у діяльності національно-культурних об'єднань виявляють молоді представники болгарської інтелігенції. На початку 1991 р. у Болграді відбулася конференція радянських болгар, скликана болгарським національно-культурним товариством ім. Кирила і Мефодія. Конференція прийняла рішення провести Всесоюзний з'їзд радянських болгар. 19—20 травня 1991 р. у місті відбувся установчий з'їзд Асоціації болгар СРСР, на який прибуло 300 делегатів з України, Молдови і Росії. З'їзд затвердив Програму та Статут Асоціації, обрав її Центральну раду. Асоціація є добровільною культурно-просвітницькою організацією, яка серед національних вимог на перше місце ставить права людини.

Конференція і з'їзд проходили в складних умовах, особливої гостроти набули суперечки з приводу того, хто має очолити Асоціацію радянських болгар — національно-культурне товариство болгар Мол-

дови чи національно-культурне товариство болгар Одеської області. Мала місце також конфронтація між ініціаторами проведення з'їзду та місцевими владними структурами з питань вивчення в школах болгарської мови, історії і культури болгарського народу. Все це значною мірою зумовило радикалізм і амбітність окремих представників болгарської інтелігенції. У перший варіант програми Асоціації було навіть внесено вимогу утворення Буджацької республіки, яка б об'єднала болгар Молдови і півдня України. Проте у другій і третій редакціях програми цей пункт було вилучено як недоцільний. Тому загалом рішення з'їзду, мета і завдання створеної Асоціації були достатньо демократичними і збігалися з потребами етнокультурного розвитку болгарського населення.

Ці рішення справили позитивний вплив на визначення програмних завдань зареєстрованих у липні 1993 р. товариства бессарабських болгар ім. Кирила і Мефодія та Болгарського культурного товариства ім. академіка Олександра Теодорова-Балана. Перше із них своїм завданням вважає забезпечення політичних та соціально-економічних умов дотримання національних прав бессарабських болгар як єдиного етносу. Друге товариство домагається задоволення потреб болгарського населення в розвитку культури та розширенні зв'язків з болгарами, які живуть за межами України.

Інтереси молдаван в Україні представляють такі товариства, як обласна національно-культурна асоціація молдаван (Одеса), обласний християнсько-демократичний альянс молдаван (Ізмаїл). Були також наміри створити в українському Подунав'ї молдавське національно-культурне товариство "Дунай-море", започатковане у 1991 р. в Кишиневі, яке у вересні 1993 р. провело в Ізмаїлі збори представників молдавського населення Ізмаїльського, Ренійського, Татарбунарського, Арцизького, Кілійського і Болградського районів та Одеського товариства молдавської культури. Розглядалося питання перенесення місцезнаходження товариства "Дунай — море" в Ізмаїл, обговорювалися питання статуту та виборів його виконавчого комітету. Проте організаційно ці заходи не були підкріплені. Ізмаїльський філіал, який мав діяти до перенесення сюди центру товариства, своєї роботи так і не розпочав.

Події, що відбулися серед гагаузів сусідньої Молдови (утворення у 1994 р. республіки Гагаузії (Гагауз Ері) та ін.) по-різному були сприйняті гагаузами Одещини. Наші дослідження показали, що більшість їх в основному ідентифікує себе з Україною і з нею пов'язує своє майбутнє. Разом з тим вони засвідчили досить високий рівень етнічної самосвідомості гагаузів і, одночасно, толерантні стосунки з іншими етносами регіону.

Організовані і діють у Подунав'ї культурницькі та релігійні організації інших етносів. Наприклад, у Білгороді-Дністровському діє товариство єврейської культури "Шолом". Але переважна більшість згаданих вище товариств та об'єднань знаходиться в стадії зародження і здійснює лише перші кроки в своїй діяльності. Вони не мають приміщень, джерел фінансування, кваліфікованих кадрів. До їх вимог байдужі державні установи.

Сьогодні позитивні перспективи широкого розвитку національного шкільництва забезпечені, насамперед, законами про освіту та про мови в Україні. Українській мові надано статус державної, закріплено правові гарантії для вільного функціонування мов усіх національностей, що проживають в країні. В Подунав'ї працює 11 шкіл з молдавською мовою навчання, 7 змішаних російсько-молдавських, котрі відвідувало 3146 учнів; 180 — змішаних шкіл, в яких вивчається кілька мов, переважно українська і російська*.

З метою більш повного задоволення культурно-освітніх потреб етносів Подунав'я було організовано факультативні групи з вивченням бол-

гарської (913 учнів) і гагаузької (148 учнів) мов. Здійснюється поступовий перехід від факультативного вивчення молоддю рідної мови до введення її у програму як провідної дисципліни, вирішується питання про реорганізацію Болградської гімназії в учбовий заклад з болгарською мовою навчання.

Складовою частиною створення необхідних умов для культурно-освітнього розвитку різних етносів є підготовка національних педагогічних кадрів. При Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова створені групи по підготовці фахівців з українсько-болгарської, гагаузької та німецької філології. В Ізмаїльському педінституті готують вчителів української та болгарської мов і літератури, молдавської та української мов і літератури. Вчителів початкових класів з болгарською мовою викладання навчають у Білгород-Дністровському педучилищі.

Поряд з цим, на основі угод з міністерствами освіти Болгарії, Румунії, Молдови викладачі шкіл, вищих навчальних закладів, вихователі дошкільних установ підвищують свій професійний рівень в зазначених країнах. За даними відділу в справах національностей та міграції Одеської облдержадміністрації, за останні 3 роки в Болгарії пройшли перепідготовку і підвищили кваліфікацію 525 вчителів різних категорій та керівників навчальних закладів. З цією ж метою в 1995 р. туди направлено ще 280 чоловік. Крім того, в цій країні навчається понад 500 студентів з числа українських болгар. У 1995 р. 60 вчителів Подунав'я підвищували кваліфікацію в Румунії.

Нині в Україні розроблена Державна програма відродження та розвитку освіти етносів, що проживають на її території. Програма передбачає до 2000 р. вирішення таких наболілих проблем, як відтворення освітніх закладів національних меншин в республіці з рідною мовою навчання; оновлення змісту освіти та виховання дітей, що належать до етнічних груп; запровадження науково-педагогічних досліджень з широкого кола проблем, пов'язаних із розбудовою національної освіти; здійснення заходів щодо організаційного, науково-методичного, кадрового, матеріально-технічного забезпечення освітніх установ етнічних меншин тощо.

За багатомісячне співжиття в українському середовищі етнічні групи зуміли створити й зберегти свою самобутню культуру, яка передавалася від одного покоління до іншого і, зрештою, стала основою їхньої національної самоідентифікації, джерелом пробудження національної самосвідомості. Культура виступає критерієм історичної зрілості народу, показником його здатності розв'язувати найскладніші завдання суспільного прогресу. В Подунав'ї утворюються національно-культурні та фольклорно-етнографічні центри болгарської, гагаузької і молдавської спільнот. За даними одеського обласного відділу в справах національностей та міграції, нині тут функціонує 106 болгарських, 25 російських, 23 молдавських, 6 гагаузьких, 1 албанський центр. У міжнародних та всеукраїнських фестивалях брали участь колективи болгарської народної творчості "Българка", "Изворче", колектив молдавської народної творчості "Извораш", гагаузької — "Зомбюль" та "Кадинжа". Традиційними в регіоні стали фестивалі та свята національних культур. Серед них "Мерцишор", "Болгарско лято".

Багатоетнічний склад населення краю зумовлює універсальність репертуарів майже всіх колективів художньої самодіяльності. Єднання в цій сфері духовної діяльності має неабияке значення для консолідації усіх народностей краю, для подолання етнічної відокремленості та егоїзму. Соціологічні дослідження, проведені відділом проблем етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України у Подунав'ї, засвідчили, що, з одного боку, справжнє відродження та функціонування національного життя

етнічної групи неможливе без збереження самобутності її культури, з іншого, — цей процес може дати максимальний ефект не на шляху самоізоляції та консервативного традиціоналізму, а насамперед за рахунок взаємозбагачення культур. На запитання, що саме ви більш за все цінуєте в культурі людей іншої національності, з якими спілкуєтеся, респонденти (українці, росіяни, болгар, молдавани) зазначали, що на першому місці стоять народні звичаї, обряди, традиції, на другому — народні пісні, фольклор.

Важливим кроком на шляху до створення сприятливих умов для етнокультурного розвитку національних меншин є поліпшення видавничої справи. Хоча об'єктивно слід зазначити, що цей напрям культурницької роботи в умовах переходу до ринку став кон'юнктурним і практично слабо контролюється державою. Саме тому Кабінетом Міністрів України виділені ресурси, кошти і поліграфічні потужності для випуску друкованої продукції мовами національних меншин. Одеським видавництвом "Маяк" видано "Болгарсько-український розмовник", "Болгарські народні приказки", поетичні збірки сучасних єврейських поетів. У видавництві "Україна" засновано головну спеціалізовану редакцію, яка виконує замовлення національних культурно-просвітницьких товариств.

Поліпшується ситуація і з поширенням інформації серед населення краю про життєдіяльність національних меншин, їх історію та культуру. В регіоні виходять болгарський щотижневик "Роден край" (додаток до "Голосу України"). У 1989 р. п'ять районних газет Подунав'я друкували щомісяця сторінки болгарською, молдавською та гагаузькою мовами. Але в умовах економічних негараздів, нестачі кваліфікованих національних кадрів ця робота поступово занепала.

Загальний обсяг телепередач мовами етнічних меншин на рік становить понад 48 годин, а радіопередач — 96 годин **.

Дійовим інструментом розширення знань про історію, культуру, народний побут, традиції як українського, так й іншого етнічного населення, є музеї. В селі Каменці Ізмаїльського району створено унікальний народний музей історії подунайських болгар. В цілому в Одеській області функціонує понад 60 громадських музеїв історії та побуту болгарського і гагаузького народів.

З метою вивчення ситуації в міжнаціональній сфері та прогнозування її впливу на суспільно-політичні процеси при Одеському держуніверситеті створено центр регіональних етнополітичних досліджень "Стабільність і добросусідство". Розпочато підготовку наукового збірника "Одещина в етнополітичному та геополітичному ракурсах".

Науковці Одещини, які розробляють проблеми міжнаціональних стосунків, встановили ділові контакти з відповідними закладами Болгарії, Румунії, Молдови, Росії, Німеччини. На базі Ізмаїльського державного педагогічного інституту проведено наукові конференції "Міжетнічні відносини у південних районах Одеської області: минуле і сучасне" (1994), "Українське Подунав'я: історія, етнографія, мова" (1995). У 1992 р. при сприянні та за участю молдавських і українських вчених на території Буджака незалежним соціологічним центром України разом з незалежною інформаційно-соціологічною службою "Оріпа" Республіки Молдова згідно з замовленням болгарського філіалу британської служби ГЕЛАПа було проведено соціологічне дослідження "Актуальні соціальні проблеми болгарської діаспори в Україні і Молдові".

Огляд результатів опитування дає підстави зробити висновок, що серед бессарабських болгар є й такі проблеми, які необхідно вирішувати на міждержавному рівні. Складність цих проблем полягає в тому, що компактність розселення бессарабських болгар, яка склалася в період заснування болгарських колоній в південній Бессарабії в першу третину

XIX століття, була втрачена, тому сьогодні основна частина бессарабських болгарських сіл входить до складу суверенної держави України, менша ж їх частина та більшість гагаузьких сіл опинилися в Молдові. Кордон між Україною і Молдовою, який до недавнього часу був адміністративно-територіальним, формальним, тепер набув статусу державного з відповідними службами, що інколи негативно впливає на становище, зв'язки споріднених груп болгар, гагаузів, молдаван та інших народів, які живуть по різні сторони кордону.

Разом з тим, при наявності доброї волі, можливе вирішення проблем буджацьких болгар, гагаузів і молдаван на міждержавному, міжурядовому рівні. Це полегшить розв'язання ряду питань, які прямо можуть впливати на збереження їхньої національної ідентичності і громадські відносини.

Навіть за цих умов в регіоні проведена певна робота по гармонізації міжнаціональних відносин та підвищенню освітнього і культурного рівня національних спільнот. Тому дуже важливо подолати й ті перешкоди, які ще реально існують. Зокрема, гостро стоять питання відкриття недільних шкіл, дошкільних закладів для національних меншин. Бракує підручників, науково-методичної, довідкової та іншої літератури. Не завжди належним чином аналізується і добирається навчальна та методична література історико-гуманітарного змісту, яка надходить цільовим призначенням із сусідніх держав.

Органи влади недостатньо аналізують і враховують зміст і тематичну спрямованість тих матеріалів з питань національних відносин, які друкуються на сторінках періодичної преси або висвітлюються на радіо та телебаченні.

Сьогодні завдання полягає в тому, щоб повернути народам усі духовні цінності, ту спадщину, яка була сфальсифікована або занедбана. Тим більше, що для цього ще збереглися певні умови. Всупереч ідеологічним, політичним та соціальним утискам, які спіткали етнічні групи Подунав'я на їх історичному шляху, ці етноси вижили, зберегли притаманну їм специфіку в мові, обрядовості, сімейно-шлюбних стосунках, віруваннях, усній народній творчості.

Збереження народностями краю своєї самобутності — велике надбання, яке слід використати в розбудові Української держави. Етнокультурні досягнення завжди оригінальні, а тому вони мають стати складовими української національної культури. Адже духовний розвиток є не лише першоосновою національної консолідації і взаємозбагачення культур, а й важливим чинником господарського розвитку.

* Статистичні дані до засідання Колегії Міністерства освіти України. — К., 1996. — С. 78.

** Інформаційний бюлетень. — 1995. — № 3. Міністерство у справах національностей, міграції та культур. — К., 1996. — С. 30.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

Яків Острянин

У ході широкого народного руху 20—30-х рр. XVII ст. зросла ціла плеяда талановитих козацьких ватажків з багатим військовим досвідом і зрілим політичним мисленням. У козацькому середовищі визріває ідея автономії в складі Речі Посполитої, яку успішно використав у майбутньому Богдан Хмельницький. Палким її прихильником був також запорозький ватажок Яків Острянин.

Виходець з остерського боярства, яке з посиленням польського гніту в Україні масово вступало до лав козацтва, Яків Острянин під іменами Яцько, Степан, Стефан часто згадується в літературі. Перше повідомлення про нього відноситься до 1621 р. Посланець московського царя боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі: “Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и казаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков больше: черкашени Сулим, да Шило, да Ятцкой”¹. Якщо про Шила інших свідчень не збереглося, то достеменно відомо, що козацький гетьман Іван Сулима часто здійснював походи разом з донцями до Азова, Керчі, Кафи, Кілії та Ізмаїла і навіть інколи зимував на Дону². Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців допомогла йому здобути не лише військового досвіду, а й авторитету серед січового товариства.

Посилаючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни намагалося розширити свої права і привілеї, а також підтримувало прагнення добитися офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким. Ці питання становили основу козацької інструкції на сейм 1625 р. Послами до Варшави було обрано Якова Острянина, Ілляша Федоровича і Дацька Гордієнка³. Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на невизначене майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу повстання становило реєстрове козацтво. Збільшення реєстру до 6 тис. чол. за Куруківською угодою не викликало напруги в козацькому середовищі. Навпаки, з кінця 20-х рр. нереєстрові обирають власного старшого, або гетьмана, і стають грізною силою для колоніального режиму в Україні. Очевидно, не обминули Якова Острянина й бурхливі події 1630 р., коли вперше гетьману Тарасу Федоричу вдалося об'єднати всі козацькі сили і успішно протистояти кварцяному війську. Згідно з Переяславською угодою (1630 р.) козацький реєстр збільшувався на дві тисячі чоловік. Один з полків, що несли королівську службу, очолював досвідчений Яків Острянин.

Під час Смоленської війни (1632—1634 рр.) полк Якова Острянина вступив на територію Московської держави в районі Севська. У відписці Івана Колошинського до Розрядного приказу від 15 березня 1633 р. зазначалося: “Марта в 1-й день пришли литовские люди под Севск: пан Вишневецкий, да пан Жолковский Лукаш да с запорожскими казаки гетман Ильяш, да полковник Гришка Черкасский, да полковник ка-

невський Данила, да полковник Острянин Яцко, да полковник Юрко чигиринський латыш, да полковник Филоненко корсунський, да полковник Билецкий и город Севск осадили”⁴. Влітку того ж року чернець Микільського монастиря Валушок у чолобитній московському царю скаржився на великі спустошення від “литовських людей”⁵. Подальший шлях Якова Острянина проліг через Білгород. Воєвода Михайло Волинський сповіщав до Розрядного приказу, що 22 липня полк Острянина розпочав осаду міста. Козакам не вдалося штурмом здобути замок, тому вони спалили передмістя і відійшли до Путивля. Як згадує сучасник тих подій, поляки разом із запорожцями “нагнали багато страху ворогові”⁶. З початку 1634 р. головна увага уряду Речі Посполитої зосереджується на стягуванні сил до Смоленська, але звістки про участь у цій кампанії Якова Острянина відсутні. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали незгоди з фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ Яремою Вишневецьким — наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Підтвердженням цієї гіпотези є факт козацьких виступів проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634—1635 рр., де один з повстанських загонів очолював Яків Острянин.

Очевидно, після Смоленської війни Острянин остаточно осідає поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель у березні 1678 р., зробив запис у Полтавському уряді: “Дед мой, славной памяти небожчик Янко Острянин полецил (передав. — В.Ш.) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, з сенажатми, з плесами”⁷. Вартість маєтку оцінювалася в 400 польських злотих. Якову Острянину належало й урочище Соколинй Байрак поблизу Ковжижа. Права на володіння його частиною добивалася в полтавському суді (1668 р.) дочка Якова Марія⁸. В сім’ї Острянина зростали два сини — старший Іван і молодший Йосип. Однак спокійного життя їм не судилося.

Влітку 1637 р. на Подніпров’ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, більше відомого в народі як Павлюк. Головні його сили зосереджувалися поблизу Черкас, а універсали із закликами до боротьби проти польсько-шляхетського панування розходилися по багатьох селах, містах і містечках України. Особливу надію Павлюк покладав на Лівобережжя, де проживала значна частина непокріпаченого селянства і козаків. Чернець домініканського ордену Шимон Окольський, який в чині військового капелана супроводжував коронне військо в 1637—1638 рр. в Україні, писав: “Зрадивши такій оказії, чернь і піддані-випишки, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися в загоны, најджали шляхетські домівки, міста, замки та українські маєтності князя Іеремії Вишневецького, бунтували підданих проти власних панів, забороняючи їм відбувати повинності на користь останніх, зневажали уряди”⁹. На Чернігівщині активно діяли повстанські загоны Івана Коростеля, Пирога, Носка, на Київщині — Богдана Кизима, на Полтавщині — Кизименка та Якова Острянина. Проте Павлюку не вдалося зібрати чисельні козацькі загоны, що стало однією з причин поразки повстання. Присягу на вірність королю від імені реєстрових поблизу Боровиці 14 грудня 1637 р. підписав писар Богдан Хмельницький. Відразу ж після цієї акції частини кварцяного війська були направлені на Лівобережжя для розправи над загонами народних месників. Після одного з боїв під Полтавою Яків Острянин відійшов на Запорозжя. За участь у козацько-селянському повстанні його родинні маєтності поблизу Києва привілеєм Владислава IV від 22 березня 1638 р. передавалися у володіння жовніра корогви Самуїла Лаща шляхтича Мацея Доманського¹⁰.

На Запорозькій Січі Острянин застав уже кілька тисяч козаків, у тому числі й соратників Павлюка — Дмитра Гуню і Карпа Скидана, які

готувалися до нового виступу на волості. Водночас у лютому 1638 р. власті за королівським наказом організували каральну експедицію для остаточної розправи над "бунтівниками". Її очолив старший комісар Казимир Мелецький. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський вручив йому спеціальну інструкцію, за якою всіх не вписаних до реєстру козаків наказувалося повернути їхнім панам, а козацькі чайки спалити. В разі опору Січ на Базавлуці підлягала знищенню. До походу, крім кварцяного війська, були залучені й 4 тис. реєстрових козаків, очолюваних Глишом Караїмовичем.

Шляхетське посольство, яке намагалося домовитися із Січчю про повернення виписаних з реєстру на волості, успіху не мало. Спроба штурмом оволодіти козацькою твердиною також не принесла результатів. А завдяки добре організованій Яковом Острянином агітації значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. У листі до С. Потоцького Казимир Мелецький пояснював свою невдачу небажаням козаків вести міжусобну різню: "З допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати"¹¹.

Після того, як карателів було відбито, запорожці зібралися на козацьку раду і обрали гетьманом Якова Острянина. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Матвієм Незнанським та іншими сподвижниками він провів велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання. Їх листи, універсали і грамоти розповсюджувалися майже на всіх українських землях, доходили навіть до віддалених міст і сіл Поділля, Волині та Покуття¹². Нерідко місію розповсюджувачів, а разом з тим і розвідників, виконували священики, ченці, жебраки й бандуристи. З проханням про допомогу в боротьбі проти шляхти направилося посольство на Дон. Незабаром звідти прибули запорожці, які брали участь у штурмі Азова, і загін донських козаків.

10 березня 1638 р. Яків Острянин видав універсал, в якому, наголошуючи на посиленні соціального і національного визиску народних мас України з боку шляхти та магнатів, так визначав мету виступу повстанського війська із Запорожжя: "Скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти"¹³. А оскільки повстанню загрожувала небезпека з боку реєстрової старшини, підготовку до виступу рекомендувалося вести таємно, читати листи і грамоти під присягою "між своїми людьми".

У другій половині березня козацьке військо виступило із Запорожжя. Як відзначав у своєму щоденнику Ш. Окольський, "Початок повені на Дніпрі та інших річках надав козакам скільки відваги, що вони задумали воскресити загиблу і похоронену під Кумейками славу"¹⁴. Повстанці планували відрізати розташовані на Лівобережній Україні шляхетські загоони від Правобережжя і, не давши їм об'єднатися, розгромити. З цією метою вони розділилися на три частини. Головні сили на чолі з Яковом Острянином рушили лівим берегом Дніпра. В напрямку Чигирини на Правобережжі просувалися загоони Карпа Скидана, які мали завдання охороняти підступи до Дніпра із заходу, звідки могли з'явитися шляхетські підкріплення. Кілька сотень повстанців під керівництвом Дмитра Гуні піднімалися вгору по річці на човнах, щоб захопити головні переправи. За свідченням сучасників, у повстанському війську налічувалося близько 16 тис. чол. Якщо ця цифра і перебільшена, то, очевидно, не набагато, оскільки похід Якова Острянина на волості викликав велику тривогу в місцевих властях. Окольський зафіксував, що, за чутками, в Україні "Острянин виступив із Запорожжя з великим і непереможним військом, з доброю артилерією, з розрахунком на обіцяну допомогу і прихильність населення, здатного зрадити Речі Посполитій: одні готували порох, інші поставляли людей, гроші і провіант, влаштували

шпиталь у Трахтемирові, Межигірський монастир шле їм благословіння і Печерський віддає честь, на водах уже готові переправи; самі річки Псел, Сула, Стариця і Дніпро несуть Острянина: *veni, vide, vince*"¹⁵.

Полковник Стефан Потоцький, який заміщав на той час польного гетьмана, одержав звістку про початок повстання від реєстрових. Він мав намір зустріти Острянина до того, як козаки ввійдуть у густонаселені райони Подніпров'я. Проте повстанці швидко підійшли до Кременчука, Максимівки, Пиви, Чигирин-Діброви, при підтримці місцевого населення розгромили шляхетські гарнізони і зайняли переправи через Дніпро. Впевнившись у міцності тилів, Я. Острянин рушив у глиб Лівобережжя — на Хорол, а потім зайняв Омельник. Незважаючи на перші успіхи, повстанці вирішили зупинитися в Говтві, щоб дочекатися підкріплення. Місто розташовувалось у межиріччі Псла і Говтви і було оточене лісами та болотами, що сприяло організації оборони. Повстанці укріпили міський замок, насипали високий земляний вал між берегами річок. У щоденнику Окозького містяться досить цікаві подробиці щодо організації оборони: "На валах розставили тисячі людей, декілька сот було розміщено для охорони воріт та веж, а у передовому шанці артилерію, крім того на височинах розмістили чаклунів і чарівниць, щоб вони мали змогу здійснювати заклинання над порохом, гарматами, повітрям і вогнем"¹⁶.

У другій половині квітня коронне військо на чолі з С. Потоцьким вирушило з Лубен через Хорол до Говтви. Звівши земляний вал проти окопів повстанців, карателі зробили спробу силами німецької піхоти і реєстрових козаків оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені шквальним артилерійським вогнем. У цей час загін запорожців зайшов до них у тил, перегородивши завалами з колод шлях до відступу. Кавалерія С. Потоцького, опинившись у пастці, не могла атакувати, тому піхота відійшла від замкових стін і розпочала зводити укріплення з протилежного боку. Наступного дня перевага козаків стала очевидною і коронне військо, втративши близько 3 тис. чол., почало панічну втечу в напрямку Лубен. Однією з причин невдалого початку експедиції Потоцького Ш. Окозький назвав недооцінку сил повстанців, на яких дивилися як на пастухів і робітників, хоча, як відзначав військовий капелан, "серед них знайшлися б достойні називатися рівними по хоробрості Цінцінату, який від плуга був закликаний в диктатори, чи Фемістоклу"¹⁷.

Перемога Якова Острянина змусила противника змінити тактику. Потоцький зосередив загони, що відступали, на лівому березі річки Сули проти Лубен та послав гінців до Бару і на Покуття по допомогу до С. Конєцпольського та М. Потоцького. Вибір місця для табору в центрі володінь магната Яреми Вишневецького виявився невинуватим. У Лубнах знаходилися склади зброї і боєприпасів, а саме місто стояло на стику важливих шляхів Лівобережної України і могло стати зручним оборонним пунктом.

У той же час ряди повстанців поповнювалися сотнями селян та міщан з Полтавщини і Чернігівщини. З боку Києва до Острянина просувалися загони повстанців під керівництвом Солами, Мурка, Сави. У козацькому таборі панувало бойове піднесення. За словами Окозького, "козаки були впевнені в своєму успіху і вже розподіляли Україну між своїми ватажками: одному віддавали Переяслав, іншому Київ, третьому Волинь"¹⁸. Отже, в ході боротьби з польсько-шляхетським військом у свідомості повстанців поступово утверджувалася ідея автономного устрою козацької України в складі Речі Посполитої, а також визначалися способи досягнення такої мети.

Яків Острянин мав намір провести вирішальний бій проти коронного війська під Лубнами до підходу туди полків Я. Вишневецького і

М. Потоцького з Правобережжя. Швидким наступом він намагався перешкодити противнику укріпитися на новому місці. В той же час військо С. Потоцького встигло зайняти вигідні позиції між річками Сулою і Солоницею, одержало підкріплення — кілька шляхетських загонів — і приготувалося до оборони.

Вранці 6 травня після артилерійського обстрілу противника козаки розпочали штурм його табору. Однак, як повідомляв реєстровий козак Володимир Лавров, повстанцям, яких налічувалося близько 12 тис. (проти 6 тис. жовнірів), не вдалося використати перевагу в живій силі. Шляхетська кіннота глибоко врзалася в наступальну хвилю повстанців, відволікаючи їх сили від головної твердині С. Потоцького. Окольський зазначав: "Все це відбувалося не без втрат для нашого війська, загинуло багато людей та коней. Поле вже сильно зросилося кров'ю, час перейшов за полудень, вже минула вечірня, а битва все продовжувалася, залишаючись невіршеною"¹⁹. Ніч і численні втрати з обох боків змусили воюючих припинити побоюще. Залишки шляхетського війська перейшли по мосту через Сулу і заховалися за міськими мурами.

Продовжувати облогу Лубен після виснажливої битви повстанці не мали сил. До того ж, гостро відчувалася відсутність боеприпасів та свіжих підкріплень. Враховуючи ці обставини, Острянин почав відводити своє військо до Миргорода, де знаходилися селітряні варниці і склади пороху. Стефан Потоцький з розвідувальною метою послав за відступаючими кілька сотень кінноти, очолюваних полковником Яном Гжицьким. Проте в кількох верстах від Лубен шляхтичі зустрілися з повстанським ополченням на чолі з Путивльцем та Ріпкою, до якого входило й 500 донських козаків. Жовніри виманили противника на відкриту місцевість і оточили, а з прибуттям С. Потоцького зав'язався нерівний бій, який тривав до настання сутінок. Цікаво, що завдяки вмільм діям козацьких стрільців шляхті довго не вдавалося підійти до табору Путивльця. Однак наступного дня жовніри все ж таки зламали опір повстанців. Потоцький оголосив про помилування за умови видачі Путивльця, але не стримав слова, і озвіріла шляхта вчинила жорстоку різанину серед козаків²⁰.

Поповнивши своє військо в Миргороді, Я. Острянин просувався через Лукім'я до р. Сліпорід. Зупинившись на правому її березі між Яблуновим і Лубнами, він знову відправив закличні листи й універсали на Подніпров'я. Під їх впливом у боротьбу включалися і жителі Правобережжя. Так, у районі Києва діяв великий загін народних месників під керівництвом Сави. Близько 5 тис. повстанців, очолюваних запорожцем Нестором Бардаченком, здійснили бойовий рейд з Трахтемирова через Ржищів, Стайки, Трипілля — до Києва. Шляхта, міська адміністрація і гарнізони жовнірів заховалися за міськими стінами. Польному гетьману М. Потоцькому для протидії повстанцям довелося послати полк коронного стражника Самуїла Лаща, але ті відійшли на Труханів острів, а потім робили спроби з'єднатися з Острянином.

Розмах повстання непокоїв уряд Речі Посполитої. 25 квітня Владислав IV видав спеціальний універсал про негайну виплату грошей коронному війську, а Миколі Потоцькому було дано наказ відбутися на Подніпров'я для придушення народного руху. Крім того, в середині травня з Бара виступив з 5 тис. карателів магнат Я. Вишневецький.

Дізнавшись про наближення нових шляхетських сил, Яків Острянин розіслав сторожові загоны, щоб перекрити шлях від Бикова, Пирятина і Переяслава до Лубен. Цим відразу ж скористався С. Потоцький, до якого 19 травня підійшов Я. Вишневецький. Об'єднане військо раптово напало на табір Острянина. Оборона тривала до настання сутінок, після чого повстанці відійшли до Лукім'я і далі в Жовнин. На допомогу козакам до табору вранці прибув загін на чолі з полковником Сокирявим,

але застав там уже шляхту. Окольський так характеризує його: “То був старий козак, знайомий з морем і відомий керівник бунтів, знав він багато хитрощів і чар, заклинань на рушниці, на хвороби, справжній запорозький характерник”²¹. Козаки влаштували засіку в лісі на болотистій місцевості і два дні тримали оборону, завдаючи втрат коронному війську. Під час бою Сокирявий потрапив до полону. Лише невелика частина загону через болота пробилася до основних сил повстанців.

Переслідуючи відступаючих по правому берегу р. Сули, кіннота С. Потоцького з ходу атакувала нові позиції повстанців під Жовнином. Відчайдушна оборона козаків зупинила наступальні дії шляхти, але перевага коронного війська стала очевидною. Втративши надію на успіх, Яків Острянин на чолі загону, до якого входили полковники Василь Богговцов і Онуфрій Попов, осавул Іван Гордєєв, писар Філон Юр’єв, сотники Михайло Переяславець, Мартин Розсоха, Богдан Матюшенко, Дем’ян Бут та кілька сотень рядових повстанців, залишили табір під Жовнином. У ніч на 31 травня вони переправилися через Сулу і почали рухатися у напрямку до Московської держави. Поблизу Миргорода до них приєднався ще один загін учасників повстання — селян і міщан, які прагнули знайти порянуток від шляхетського терору. Всього на чолі з Острянином за московський кордон перейшли близько 3 тис. чол.

Прибувши до Білгорода, Яків Острянин у розмові з місцевим воєводою Петром Пожарським висловив бажання служити московському царю. У грамоті Розрядного приказу, зокрема, говорилося: “Били челом государю гетман Яцко Острянин и они, полковники, и черкасы, и мещане, и пашенные люди с литовской стороны пошли на наше имя на постоянную службу от жестоких гонений и от смертельного убийства папезжан польских людей, не желая быть в папезской вере”²². Невдовзі клопотання козаків було задоволене. Їм виплачувалося царське жалування за охорону південного прикордоння Московської держави, а для постійного проживання призначалося Чугуївське урочище. Цікаво, що прибулі селяни зараховувалися до розряду державних, а міщані й козаки порівнювалися в правах до російського козацтва. Крім того, козакам надавалася земля у розмірах, відповідних службовому чину. В царському указі, зокрема, вказувалося: “Дати на пашню земель гетману 120 чети, сыну его 40 чети, войсковому есаулу 50 чети, войсковому дьячку 40 чети, сотникам 10-ти человекам по 30-ти и по 5-ти чети, пятидесятиникам 9-ти человекам по 30-ти чети, рядовым 887-ми человекам по 20-ти чети”²³.

Вже в лютому 1639 р. білгородський воєвода доповідав у Москву про те, що українські переселенці завершили введення Чугуївського городища. Там, поряд з ремеслом, розвивалися й традиційні для степової зони промисли. Жителям Чугуєва нерідко доводилося вступати в бій з кочовиками. Про один з них йшлося у відписці чугуївського воєводи Петра Щетиніна в Розрядний приказ від 1 липня 1640 р. Він вказував, що російські служилі люди на чолі з Наумом Ізвізцовим та українські козаки під проводом Якова Острянина “с татары билися и побили на приступе татар многих людей и переранили”²⁴. Однак через деякий час серед козаків виник розлад. Цілком можливо, що це сталося через бюрократію російського воєводи. В результаті міжособної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув.

За повідомленням путивльського воєводи Петра Волковинського, на початку липня син гетьмана Іван їздив в Україну просити у властей дозволу повернутися. В той час уряд Речі Посполитої вів переговори з царськими воєводами з того ж приводу, оскільки кількість переселенців до Московського царства сягала більше 20 тис. чол. Майже всі козаки з Чугуєва повернулися в Україну. Іван Острянин оселився поблизу Полтави на батьківщині, заснувавши слободу Іскрівку. Його дочка Євдокія

вийшла заміж за пасинка Богдана Хмельницького Данила, а сини Іван та Захарій зайнялися лицарським ремеслом. У Реєстрі Війська Запорозького за 1649 р. Іван Остриянин записаний полтавським сотником, згідно з традицією під прізвиськом Іскренко²⁵. В ході Визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. він продовжив справу батька — славного козацького гетьмана.

¹ Воссоєдинення України с Росією: Документи и матеріали: в 3-х т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 24.

² Там же. — С. 159.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 528.

⁴ Акты Московского государства. — СПб., 1890. — Т. 1. — С. 586—587.

⁵ Там же. — С. 641.

⁶ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633—1634 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. 28. — С. 11.

⁷ Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII—XVIII в. // Русский архив. — 1875. — Кн. 3. — С. 302.

⁸ Там же.

⁹ Diaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporoskim... przez X Szymona Okolskiego. — Kraków, 1858. — S. 15 (далі — Diaryusz...).

¹⁰ Воссоєдинення України с Росією... — Т. 1. — С. 202.

¹¹ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 98.

¹² Diaryusz... — S. 90.

¹³ Самійло Величко. Літопис. — К., 1991. — К. 1. — С. 294.

¹⁴ Diaryusz... — S. 90.

¹⁵ Ibid. — S. 91.

¹⁶ Ibid. — S. 95.

¹⁷ Ibid. — S. 101.

¹⁸ Ibid. — S. 106.

¹⁹ Ibid. — S. 110.

²⁰ Ibid. — S. 135.

²¹ Ibid.

²² Воссоєдинення України с Росією... — Т. 1. — С. 262.

²³ Там же. — С. 263.

²⁴ Центральний державний архів давніх актів Росії, ф. 210, Помістний стіл, стовп. 21, арк. 255.

²⁵ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 407.

В. Я. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ (Харків), В. І. ГОЛОВЧЕНКО (Харків)

Іван Стешенко — подвижник на ниві українського національного відродження

Відновлення державної самостійності України прискорило процес повернення з історичного небуття імен славних її синів, які віддали своє життя в боротьбі за визволення Батьківщини. Одним із них був Іван Матвійович Стешенко — активний учасник національного відродження кінця XIX—початку XX ст., перший генеральний секретар, згодом народний міністр освіти Української Народної Республіки, організатор (спільно з Лесею Українкою) першого українського соціал-демократичного гуртка.

Про І. М. Стешенка мовчать енциклопедії й довідники, солідні монографії й популярні видання, вузівські та шкільні підручники, видані в Україні за радянських часів. Через раптову, трагічну смерть Іван Матвійович уникнув образливих і зневажливих ярликів “буржуазного націоналіста” тощо, але разом з тим він зник з історії України, не полишивши в ній жодного сліду. Прийшов час відтворити історичну правду і повернути ім’я Івана Стешенка українському народові. Тож хай ця невеличка стаття стане скромним внеском у виконання постанови Президії Вер-

ховної Ради України “Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917—1918 рр.”.

Щодо походження І. М. Стешенка ми не маємо певних відомостей. В. Поточний в неопублікованому некролозі з приводу загибелі Стешенка, що зберігається в Рукописному відділі ЦНБ АН України ім. В. І. Вернадського, зазначає, що “дід його був кріпаком”¹. Дмитро Дорошенко у своїй “Історії України. 1917—1923 рр.” свідчить, що Стешенко — “син козака на Полтавщині”². І. М. Стешенко справді народився у передмісті Полтави 31 серпня 1873 р., закінчив Полтавську гімназію й у 1892 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

Кінець XIX ст. був часом значних змін у суспільно-політичному житті України. В умовах тяжкого гніту царизму, який ламав, душив українську націю, залякував репресіями громадських діячів, наростав процес національного відродження. Щоб краще уявити той час, звернемося до спогадів Дмитра Антонівича (1877—1946 рр.), одного із засновників і активних діячів Революційної Української партії, а згодом — Української Народної Республіки: “Сама молодіж 90-х рр. в цілій Росії уже значно відрізняється від молодіжі попереднього десятиліття. Як для тої характерною була психічна пригніченість, брак життєвої здібності і творчої сили, так для молодіжі 90-х рр. являється характеристичним накоплення певної життєвої енергії, потреби жити і боротися. Вона уже здібна знайти собі новий шлях до громадської акції”³. Трохи пізніше Д. Антонівич оцінив 90-і роки XIX ст. як, можливо, найцікавіший час в історії українського суспільного руху, коли були закладені початки громадського ренесансу, що привів до виникнення на початку XX ст. українських політичних партій⁴.

Навчаючись у Київському університеті, Іван Стешенко познайомився з учасниками “наймолодшого гуртка драгоманівців”, заснованого в 1888 р. дочкою відомого члена Старої Громади Миколи Ковалевського Галею Ковалевською. До його складу входили Леся Українка, Павло Тучапський (1869—1922 рр.), у майбутньому співзасновник РСДРП і активний діяч Української соціал-демократичної спілки, Кость Арабажин та ін. Вони підтримували тісний зв’язок з утвореною 4 жовтня 1890 р. у Львові під впливом Михайла Драгоманова Русько-Українською радикальною партією, поширювали її орган—журнал “Народ” і надсилали до нього кореспонденції⁵.

Зв’язок київської молоді з галицькими радикалами, за свідченням П. Тучапського, сприяв знайомству з марксизмом⁶, що спричинило сформування на початку 1896 р. навколо Івана Стешенка першої української соціал-демократичної організації — “Групи українських соціал-демократів” (УСД), до якої увійшли Михайло Коцюбинський, Леся Українка, її мати Ольга Косач, Павло Тучапський, Михайло Кривинюк, Борис Ратнер та Петро Канівець⁷. Того ж року І. Стешенко закінчив навчання в університеті й почав працювати в одній з гімназій Києва.

На той час уже існувала тривка традиція участі українських революціонерів у російському визвольному русі (досить згадати імена народників М. Кибальчича, А. Желябова, С. Перовської, Д. Лизогуба). Проте І. Стешенко і більшість його однодумців не приєдналися ні до існуючої ще з 1891 р. в університеті Російської соціал-демократичної групи Я. Ляховського і Б. Ейдельмана, ні до створеного в березні 1897 р. київського “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”. Очевидно, вже тоді вони розуміли необхідність створення національної української робітничої партії, здатної провадити революційну пропаганду серед сільської бідноти, робітників дрібної та кустарної промисловості, оскільки російська соціал-демократія орієнтувалася на роботу з міським пролетаріатом на великих підприємствах, на той час значною мірою зрусифікованих.

В 1897—1898 рр. група УСД видала й нелегально розповсюдила дві брошури: “Програма групи” та “Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства”. Тоді ж студент Варшавського університету, в майбутньому відомий діяч українського визвольного руху Мар’ян Меленевський (1879—1938 рр.) організував на Київщині “Групу сільських робітників соціал-демократів”. Між останньою та групою УСД зав’язалися відносини, але арешт Стешенка, якого після 4 місяців ув’язнення було вислано з Києва без права вчителювання та проживання в університетських містах, припинив їх⁸. До Києва Стешенко повернувся лише через 5 років.

Завдяки умійкій конспірації, група УСД проіснувала до початку 1906 р., коли більшість її членів, у тому числі й І. Стешенко, приєдналися до Української соціал-демократичної робітничої партії⁹. За цей час остаточно сформувалися суспільно-політичні й культурно-освітнянські погляди І. Стешенка, які в 1917 р. привели його в ряди будівників Української Народної Республіки і яким він залишився вірний до кінця свого життя. Про них ми можемо судити з власних статей Івана Матвійовича і тих матеріалів, до написання яких він був причетний.

На початку ХХ ст. українське національне відродження вступило в політичну фазу свого розвитку, що вимагало від діячів визвольного руху глибокого теоретичного аналізу суспільних процесів і відповіді на численні питання, поставлені життям, у першу чергу відносно самовизначення України і ролі української інтелігенції в цьому. Але значна частина політичних груп і партій, що виникли в той час в Україні, з різних причин не виробила чітких і далекосяжних орієнтирів у національному русі. Крапцями були справи групи УСД, яка в 1901 р. видала у Львові “Оцінку “Нарису програми української партії соціалістичної””. Тоді ж її передрукував двотижневик Української соціал-демократичної партії Галичини “Воля”. В цій брошурі, написаній у зв’язку з появою проекту програми маловідомої нині Української соціалістичної партії Богдана Ярошевського, було дано оцінку перспектив українського визвольного руху.

По-перше, добре знаючи про централістські й часом великодержавно-шовіністичні погляди російських і польських соціал-демократів на українське питання, група Стешенка висловила сумнів щодо можливості безперешкодного створення незалежної української держави після повалення самодержавства та приходу до влади демократичних сил Росії. “В історії є приклади, — застерігалось в “Оцінці”, — що не тільки від царату тяжко буває відокремитись незвиклим до державної самостійності народам. Коли Україні прийдеться ждати сепарації аж до того часу, поки всі соціалістичні партії Польщі і Росії погодяться, то, можливо, що вільна, незалежна, республіканська українська держава настане не хутко”¹⁰. На жаль, події Української демократичної революції 1917—1918 рр. повністю підтвердили цей прогноз.

В свою чергу, група УСД запропонувала українським соціалістам взяти на озброєння федеративну програму з національного питання, “а сепаратичну полишити на розмисл тим, що діждуть години визволення, — воно тоді видніше буде, чи слід залишатись і далі в федерації..., чи варто заложити свою “хату з краю”, покинувши “братерський союз”, якщо він покаже себе не дуже братерським”¹¹. Ці міркування, безперечно, вплинули на розробку власної програми з національного питання попередницею УСДРП — Революційною Українською партією весною 1903 р.¹²

З огляду на те, що Україна — переважно хліборобська країна, група УСД радила провадити революційну пропаганду “головно серед робітників по економіях, сільських наймитів та дрібних селян”, і в той же час зауважувала, що серед зрусифікованих міських робітників на-

йбільш потрібна... дуже нелегка пропаганда національної свідомості, аби вони не стали чужинцями в рідній стороні”¹³.

Глибока суспільна криза Російської імперії, яка була прискорена поразкою у війні з Японією і вилилася в революцію 1905—1907 рр., перенесла національне питання з площини теоретичних дискусій на порядок денний загальнодемократичної боротьби з самодержавством. На початку 1905 р. Комітет Міністрів імперії звернувся до Академії Наук, Київського та Харківського університетів і київського генерал-губернатора із запитом відносно скасування заборон 1863 і 1876 рр. на українське слово. І. Стещенко відгукнувся на цю подію статтею “Украинофилы”, опублікованою в одеському земському часописі “Южные записки”, де він разом з М. Славинським вів український відділ. Стаття дістала високу оцінку провідної львівської газети “Діло”, яка назвала її “першим зрілим політичним українським виступом” у Російській імперії¹⁴.

Виходячи з того, що національна форма духовного життя є єдино можливою в роботі серед народу, І. Стещенко вбачав завдання української інтелігенції в націоналізації всіх закладів, що знаходяться на території України, перш за все, середньої й вищої школи, суду, театру, церкви. Що ж до представників інших національностей в Україні, то для них, на його думку, повинна бути забезпечена свобода національного розвитку і водночас надана можливість знайомства з мовою, культурою й звичаями народу, серед якого вони живуть¹⁵.

Здійснення цих прагнень, вважав І. Стещенко, можливе тільки в разі перетворення “тюрми народів” на федерацію національних одиниць з широкими автономними правами. Ступінь федеративних зв’язків України з Росією він пов’язував з мірою сприятливості й доброзичливості російської політики щодо України, не виключаючи, в разі відсутності цього, проголошення Україною незалежності¹⁶.

Влітку 1905 р. І. Стещенко було вдруге заарештовано. Тільки наступного року йому вдалося відновити свою педагогічну діяльність, яку він цінував вище, ніж будь-яку іншу, — спочатку в м. Слущку на Волині, а потім у Києві в 1-й комерційній школі, де він незмінно працював до 1917 р.¹⁷ В той же час І. Стещенко не полишав активної громадської й культурно-наукової діяльності, користуючись можливостями, що з’явилися внаслідок революції 1905 р. Разом з Борисом Грінченком, Сергієм Шеметом і Володимиром Винниченком він був організатором установчих зборів київського товариства “Просвіта” в червні 1906 р.¹⁸, брав активну участь у заснуванні Українського наукового товариства в Києві, виступав з рефератами і доповідями на його засіданнях і публічних зборах, в чотирьох томах місячника “Україна” за 1907 р. опублікував дослідження “Історія української драми”¹⁹.

У передвоєнні роки І. М. Стещенко зосередився на літературно-критичній роботі, виступав на сторінках “Літературно-Наукового Вістника” і часопису “Сяйво” з рецензіями на твори С. Єфремова та В. Винниченка, був постійним співробітником заснованого Л. Юркевичем (1885—1918 рр.) і Д. Антоновичем соціал-демократичного журналу “Дзвін”.

З перших днів Української національної демократичної революції 1917—1918 рр., завдяки якій було закладено основи української державності, І. Стещенко перебував у центрі бурхливих політичних подій. На жаль, маловідомим залишається той факт, що завдяки зусиллям саме таких громадських діячів, як Іван Стещенко, Центральна Рада від початку свого існування стала керівним органом і центром національного відродження України.

Справа в тому, що Рада Товариства українських поступовців (ТУП) — ліберальної організації на зразок російської партії кадетів — після одержання звістки про повалення самодержавства, за свідченням

Д. Дорошенка, “сама думала стати загальним об’єднуючим органом”²⁰. Неважко уявити, яким чином такий вузькопартійний підхід до справи національного відродження відбився б на перспективах національно-визвольної боротьби, як вплинув би він на взаємовідносини різних політичних сил у ній. Але 4 березня на збори ради ТУП прибули І. Стещенко, Д. Антонівич та О. Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій, і поставили вимогу прийняти до ради представників від цих організацій у кількості, паритетній числу членів тупівської ради. Рада ТУП погодилася з цими вимогами, і таким чином Центральна Рада з перших днів свого існування об’єднала, крім поміркованої частини інтелігенції, представників соціалістичних, військових, кооперативних, студентських, наукових та інших громадських організацій, стала прообразом дійсно загальнонаціонального центру.

Процес формування Української Центральної Ради як органу державного будівництва у масштабі всієї України значною мірою завершився на Національному Конгресі, що відбувся 6—8 квітня 1917 р. На ньому І. Стещенко був обраний до Центральної Ради від просвітних організацій Києва разом з такими відомими діячами українського відродження, як Людмила Старицька-Черняхівська, Софія Русова, Марія Грушевська, Іван Чопівський та ін.

Поряд з активною участю в процесі державного відродження України І. Стещенко багато сил і енергії віддавав створенню національної системи освіти й виховання підростаючого покоління. Коли у квітні-травні 1917 р. для дітей — біженців з Галичини — у Києві було засновано гімназію з українською мовою навчання, І. Стещенко став її першим директором²¹. А перед цим, наприкінці березня, він разом з М. Грушевським, В. Ігнатівичем і Т. Лубенцем увійшов до спеціальної підкомісії київської міської думи, яка мала розробити план запровадження української мови у школах Києва.

Українізація шкільної освіти відразу ж зіткнулася з величезними труднощами — відсутністю досвіду роботи української школи, нестачею педагогічного персоналу та підручників, опором впровадженню української мови викладання з боку шовіністично настроєних росіян у батьківських комітетах гімназій. З метою вироблення конкретних форм і методів українізації школи 24 березня в приміщенні Педагогічного музею відбувся Український Педагогічний з’їзд, на який з’їхалося близько 500 делегатів, в основному вчителів середніх, міських і народних шкіл. Головою з’їзду було обрано приват-доцента Київського університету Т. Сушицького, його заступником — І. Стещенка.

Оскільки на той час розпорядженням міністра народної освіти Тимчасового уряду, професора О. Мануйлова (1861—1929 рр.) вже запроваджувалося навчання українською мовою в початковій школі (при забезпеченні прав національних меншостей), Педагогічний з’їзд зосередився на питаннях створення національної середньої і вищої школи. Для керівництва цим процесом з’їзд запропонував Центральній Раді заснувати Головну українську шкільну раду і зобов’язати повітові та губернські земства створити українські шкільні бібліотеки. З метою підготовки україномовних учительських кадрів пропонувалося з осені 1917 р. українізація учительських семінарій та інститутів, а також введення при Київському університеті і на курсах при шкільних округах кафедр українознавства та української мови.

Що ж до вищої школи, то Педагогічний з’їзд закликав професорів по можливості відразу переходити на українську мову викладання. Крім чотирьох кафедр з українознавства (мови, літератури, історії й права), які Тимчасовий уряд планував відкрити з осені 1917 р., з’їзд вважав за потрібне додати до них ще три: української етнографії, географії та мистецтва. Координувати цю роботу повинен був новостворений відділ

вищої школи при Українському науковому товаристві в Києві, яке тоді ж приступило до організації Української Академії Наук.

В резолюціях Педагогічного з'їзду відносно середньої школи передбачалося, зокрема, там, де більшість населення складають українці, українізувати вже існуючі старі школи, а як перший крок на цьому шляху — зробити обов'язковим у всіх середніх школах України вивчення української мови, літератури й історії; у тих школах, де більшість учнів — українці, в підготовчому і першому класах вести навчання лише українською мовою, в решті класів перейти до навчання українською мовою протягом двох років. У гімназіях, де росіяни становили меншість, пропонувалося утворити російські паралельні класи²².

Таким чином, уже в перший місяць Української демократичної революції було розроблено досить чіткий і реальний план побудови національної системи освіти, який повністю враховував інтереси національних меншостей. Однак службовці Київського шкільного округу та зрусифікована частина учительства, спираючись на допомогу урядовців-росіян у батьківських комітетах, чинили всілякі перешкоди українізації школи, аж до звернень до міністра освіти О. Мануйлова з вимогами, щоб середня школа на Україні зберегла "основний загальноросійський характер". Справа до того ж ускладнювалася нерішучістю й поміркованістю нового куратора шкільного округу М. Василенка і, особливо, його помічника В. Науменка.

Становище змінилося на краще після створення 15 червня Центральною Радою крайового уряду — Генерального секретаріату, до якого входив і Генеральний секретар освіти. Цю посаду від самого початку і до кінця січня 1918 р. займав І. М. Стещенко²³. Програма діяльності Генерального секретаря освіти була розглянута на 2-му Всеукраїнському учительському з'їзді, який відбувся 28—30 липня в Києві. За рішенням з'їзду, Генеральний секретаріат мав призначити в кожен українську губернію, в кожний повіт своїх комісарів, яким підлягали б усі школи, позашкільна і дошкільна освіта; у Києві мала бути заснована Науково-Педагогічна Академія, в губерніях — підготовлено кадри лекторів та інструкторів українознавства, по всіх повітах організовано учительські спілки, а по всіх селах — "Просвіти". Генеральному секретареві освіти з'їзд доручив створити комісії для вироблення програм українознавства і видання відповідних підручників. Великого значення делегати з'їзду надавали відкриттю в Києві восени 1917 р. Українського Народного Університету.

Для реалізації намічених першим і другим педагогічними з'їздами рішень І. М. Стещенко залучив до співпраці в секретаріаті освіти провідних діячів української культури: історика О. Грушевського — брата голови Центральної Ради, філолога й історика культури І. Огієнка, мистецтвознавця К. Широцького, географа Т. Тутковського, психолога В. Зінківського, літератора Т. Сушицького та багатьох інших. Але треба мати на увазі, що керівництво розбудовою національної школи Генеральному секретареві довелося здійснювати вже в ті часи, коли авторитет усякої влади був значно підірваний, і добитися точного виконання наказу було вже не так-то просто. До того ж, практика революційної української влади виробила звичку не наказувати, а закликати, умовляти, радити, тому й циркуляри Генерального секретаря освіти мали скоріше характер відозв і закликів. Фактично на місцях все залежало від того, чи були добре зорганізовані українські національні елементи і чи мали вони досить енергійних керівників.

Українізація шкільної освіти, таким чином, здійснювалася там, де директори і вчителі були свідомими українцями; там же, де їх не було, або де вони не мали впливу, все залишалося по-старому, незважаючи ні на які розпорядження з Києва. Влада Генерального секретаря поширювала-

ся, в основному, тільки на столицю. 25 вересня 1917 р. І. М. Стещенко виступив перед директорами середніх та початкових шкіл Києва і головами батьківських комітетів. Свою промову він виголосив українською мовою, підкресливши, що робить це принципово, бо з появою на Україні крайової влади українська мова стала офіційною. Іван Матвійович зазначив, що український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси національних меншостей будуть взяті до уваги. Однак усі народності, які живуть на території України, повинні знати її мову, літературу, географію та історію. Таким чином, українознавство проголошувалося обов'язковим для всіх шкіл України, що згодом було підтверджене спеціальним розпорядженням Генерального секретаріату²⁴.

Важливими здобутками системи національної освіти у той складний і тривожний час було відкриття Українського Народного Університету (його ректором став професор І. Ганицький) та Української Науково-Педагогічної Академії. Заняття в Українському Народному Університеті почалися 26 вересня в аудиторіях університету св. Володимира на трьох факультетах: історико-філологічному, юридичному і фізико-математичному. 25 жовтня в Педагогічному Музеї в присутності І. М. Стещенко відбулося урочисте відкриття Науково-Педагогічної Академії, до якої відразу записалося понад 90 слухачів на перший однорічний курс.

Творчу мирну працю по розбудові української держави перервала громадянська війна. В її шаленстві 30 липня 1918 р. від рук бандитів загинув славний діяч українського визвольного руху, організатор національної школи Іван Матвійович Стещенко, все життя й громадська діяльність якого становлять яскравий приклад служіння рідному народові.

¹ Центральна наукова бібліотека НАН України (ЦНБУ), рукописний відділ, ф. 207, № 25, арк. 1.

² Д о р о ш е н к о Д. І. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Березіль. — 1991. — № 1. — С. 131.

³ Гасло. — 1903. — № 2. — С. 8.

⁴ Робітнича газета. — 1918. — 4 серпня.

⁵ Див.: Л а в р і н е н к о Ю. Рух Вільної Спілки. — Український історик. — 1976. — № 1—4. — С. 23.

⁶ Т у ч а п с к и й П. Л. Из пережитого. Десяностые годы. — Харьков, 1924. — С. 18.

⁷ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 88.

⁸ Див.: Д о р о ш е н к о В. Революційна Українська Партія (РУП). — Львів, 1921. — С. 5—6.

⁹ С т е щ е н к о І. Український національно-громадський рух і 1905 рік. — Вільна Україна. — 1906. — № 1—2. — С. 96.

¹⁰ Воля. — 1901. — № 11. — С. 3.

¹¹ Т а м ж е. — С. 4.

¹² Див.: Гасло. — 1903. — № 4. — С. 37.

¹³ Воля. — 1901. — № 11. — С. 6.

¹⁴ Діло. — 1905. — 28 квітня.

¹⁵ Див.: Южные записки. — 1905. — № 13. — С. 4.

¹⁶ Т а м ж е. — С. 5.

¹⁷ ЦНБ НАНУ, рукописний відділ, ф. 207, № 25, арк. 2—3.

¹⁸ Громадська Думка. — 1906. — № 12. — 27 вересня.

¹⁹ Див.: Україна. — 1907. — Т. 1. — С. 81—107; Т. 2. — С. 111—134; Т. 3. — С. 186—201; Т. 4. — С. 311—339.

²⁰ Д о р о ш е н к о Д. І. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Прапор. — 1990. — № 12. — С. 95.

²¹ ЦНБ НАНУ, рукописний відділ, ф. 207, № 25, арк. 4.

²² Див.: Д о р о ш е н к о Д. І. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Березіль. — 1992. — № 1. — С. 118—119.

²³ Див.: В и н н и ч е н к о В. К. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 302—303.

²⁴ Робітнича газета. — 1917. — 27 вересня.

О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського *

№ 3

Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року

3—9 квітня 1933 р.

На протязі 1929 р. треба згадати, перш за все, про два факти: приїзд галицької кооперативної делегації і моя поїздка до Москви.

Приїзд гал[ицької] кооперативної делегації

В літі 1928 р. я з дружиною були в Бердянському. Там познайомилися з дружиною Кудрі Данила Євменовича, що був тоді головою Правління Українбанку¹⁰⁵. Вона запрохала нас заходити до них. Ми в осені 1928 і в зимі 1929 р. заходили кілька разів. Це нас дуже радувало, бо це значило наблизитися до місцевих партійних і радянських кол. В Кудрі пару разів застали більше товариство, партійців і не партійців. Раз зустрірів там Полоцького (його я знав з Культзв'язку), пригадую прізвище Певзнера (директора Держбанку). Бачив там з опери Гришка¹⁰⁶, Голинського. Від Кудрі довідався я, що має приїхати галицька кооперативна делегація, що галицьку кооперацію треба зв'язати з Радянською Україною й унезалежити від польського уряду. Я був на вокзалі під час приїзду делегації, на прийняттю делегації в "Діловім клубі" і на обіді в "Спартаку" перед від'їздом делегації. Між делегатами були або мої знакомі або такі, що мене знали. Окремих розмов я з ними не вів, бо вони все були заняті. Під час прийняття в "Діловім клубі" та під час обіду в "Спартаку" велися загальні розмови при столі, я їм розповідав про досягнення на Рад[янській] Україні.

Після від'їзду делегації я поїхав до Москви, потім — на літній відпочинок, а в осені й зимі 1929/30 [р.] товариський зв'язок з Кудрею вже не відновився: я чув, що на чистці йому закидали, що в нього збирається безпартійна публіка, вони нас не запрошували, та й ми не ходили. Іноді зустрілися на вулиці, поздоровилися й тільки.

Скоро після гал[ицької] кооперативної делегації приїздила ще до Харкова делегація інженерів з Галичини. Я її зовсім не бачив, бо був тоді в Москві.

Поїздка до Москви. До Москви ми з дружиною вибралися в перших днях травня 1929 р. і пробули більше місяця. Дружина до того часу в Москві не була, в Москві жила одна її сестра з дітьми, а під Москвою друга, так що її тягнуло побачити й Москву, й своїх близьких. Я хотів переглянути новішу наукову літературу міжнародного права й побачитися з тамошнім науковим світом. Я дістав дозвіл працювати в бібліотеці Наркомзаксправ і працював там. Зате з науковим світом мені не пощастило. Я почав з Комакадемії. Відшукав Стучку¹⁰⁷, та той, почувши, що я міжнародник, відіслав мене до Пашуканіса¹⁰⁸. Пашуканіс сказав, що він властиво у відпустці, і запитав, чим може служити. Я йому сказав, що я готовлю підручник міжнародного права і хотів би його поради, а також хотів би познакомитися з роботою Комакадемії. Щодо підручника він мені порадив прочитати все, що є по міжнарод-

*Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 4, 5.

ньому праву в “Енциклопедии государства и права”, а щодо роботи Комакадемії — написав до канцелярії записку, щоб мені дали якусь брошуру. Ціла розмова тягнулася найбільше п’ять мінут. Це прийняття з боку двох найвизначніших партійних представників науки права мене просто приголомшило. В Німеччині, Франції, Англії я бачив з боку професорського й політичного світу іншу поведінку.

З галичан я відвідав у Москві тільки двох: Конара і Палієва.

Про *Конара* я перший раз почув від Приходька в Празі, що Конар — це та сама людина, яка давніше називалася Федір Палащук¹⁰⁹. Палащук під час війни (мабуть, 1917 та 1918 р.) заходив пару разів до редакції “Діла”, і там я з ним познакомився. Від Приходька, а так само в Харкові почув, що він пішов високо по господарській лінії: в той час був головою правління Бумсиндикату. Він прийняв мене з тією протекційною ввічливістю, з якою звичайно приймає молода людина на високім становищі старшу, яку вона на життєвому шляху перегнала. Розпитував, як живу, показалося, що він знав пок[ійного] брата дружини. Запросив мене й дружину до себе на обід; на обіді була ще якась молода дама; він не сказав, хто це, та й ми не питали.

Один з моїх чергових клопотів була справа приїзду дочки. Дочка остала в Празі докінчувати медфакультет. Тепер вона дуже скучала за нами, а ми, особливо дружина, за нею; дочка просила, щоб їй виробити дозвіл на приїзд, але з тим, щоб вона могла знов повернути до Праги докінчити вчення. Я в цій справі прохав допомоги в Конара. Він казав написати заяву й дати йому, а він уже передасть, куди слід.

Я просив його, може б він постарався, щоб мене прийняв Каганович. Він обіцяв. Та потім сказав, що Каганович дуже зайнятий.

Просив я його ще дістати дозвіл, щоб ми з дружиною могли оглянути Кремль. Він обіцяв, але також не зробив.

Взагалі зробив на мене вражіння людини, що готова все обіцяти, але ці обіцянки — пусті. Крім того, зробив вражіння, що хоче затерти не тільки своє “галичанство”, але й “українство”, що, зрештою, мені не було дуже дивно: такий котел, як Москва, переварює людей по-своєму.

Палієва (Еміліяна Івановича)¹¹⁰ я знав з малого хлопця, його батько був попом у сусідньому селі. Коли він прийшов до гімназії, я був у 7-й класі; я тоді помагав йому вчитися. Пізніше близьких зв’язків у нас не було, але знакомство осталося. Я був у нього один раз, говорили про старі часи, про спільних знайомих, про те, як він себе почуває, як я себе почуваю, словом, про все і про ніщо. Вважав я його людиною *щиро радянською*.

З Москви ми з дружиною поїхали ще до *Ленінграда*, оглядали музеї, околиці. Знайомих у нас там не було ніяких. Наукового світу, навчений досвідом у Москві, я вже й не шукав.

Навчальний рік 1929—30

Восени 1929 р. Бадана вичистили з партії, і він через деякий час пішов з НКО. Треба було шукати інших протекторів. В Упрнауці були *Баран* і *Коник*¹¹¹, і я часом до них звертався, а ще частіше просив *О. Яворсько-го*¹¹², з яким познакомився в той час, щоб він їх просив, якщо мені було чого треба.

В Інґоспі в той час я почував себе трохи ліпше, бо студенти (а це були на конзультським відділі партійці та комсомольці) ставилися до мене гарно. З викладачів-партійців ставився до мене прихильніше, ніж інші, *Трублаєвич Петро Сергієвич*, що був керівником конзультського відділу і переводив редакцію мого підручника.

В Інґоспі я познакомився в той час також з *Романюком*, що був аспірантом (а може й науковим співробітником) н[ауково]-д[ослідної] катедри права й викладав.

В тому часі познакомився я також з *Чеховичем*¹¹³, — тоді, як він почав працювати в Тов[ариств]і культзв'язку. (Від осені 1931 р. я зустрічався з Чеховичем в н[ауково]-д[ослідному] ін[ститу]ті Радбудівництва та права, де він був директором бібліотеки й науковим співробітником, але ближчого знакомства з ним не мав).

Ані Романюка, ані Чеховича я в Празі не знав і тільки тепер з обома познакомився.

Кулик виїхав з Харкова. Редактором "*Червоного шляху*" став *Калюжний*, і я туди написав ще кілька статей, але він потім був більше на хлібозаготівлях, і мій зв'язок з "*Червоним шляхом*" урвався.

На початку 1930 р. мене вибрано членом Харківського бюро секції наукових робітників (пізніше перевибирали щороку), і так я почав входити в профспілкову діяльність.

Мабуть, на початку 1930 р. звернувся я до *Хвилі*, просячи, щоб мене зв'язав з пресою. Я відчував, що я, як публіцист, міг би багато дати, а не мав поля для роботи. *Хвиля* відіслав мене до "*Вістей*". Я запропонував Касяненкові статтю про "Український науковий інститут" у Варшаві (тоді власне закладали його). Отримавши рукопис, він мені подзвонив, що стаття ідеологічно не є витримана. Я його просив зійтися обговорити цю справу, але ніяк не міг з ним зізвонитися.

В тім часі подзвонив мені *Тур* (я його перед тим не знав), щоб я зайшов до нього до Наркомзаксправ¹¹⁴. Коли я зайшов, він показав мені мою статтю для "*Вістей*", сказав, що дістав її на рецензію, просив зробити пару виправок і запевнив, що стаття добра. Одначе в "*Вістях*" вона таки не появлялася. Мені не хотілося більше розпитувати, що з нею, я її поширив і дав *Калюжному* до "*Черв[оного] шляху*", де вона й появилася¹¹⁵.

Так закінчилася моя друга спроба з "*Вістями*", і так я познакомився з *Туром*.

В зимі 1929/30 [р.] найважливішою політичною подією було розкриття *СВУ*. З усього, що в той час діялося в ВУАН, писалося в пресі (між ин[шим], статті Студинського і відповідь Єфремова в "*Ділі*")¹¹⁶, взагалі з того, що — так сказати б — носилося в повітрі, ясні були протирадянські настрої Єфремова і тов[аришів], і тому, як почалися арештування, я зовсім допускав факт організації, яку розкрито. Після того, як появилася повідомлення в пресі, почалися зібрання й демонстрації. Під час зібрання в Інгоспі мені було прикро, що мені ніхто не запропонував виступити. Після зібрання підійшов до мене один з моїх студентів і сказав: "Якби так Ви висловили свою думку!". Я відповів, що радо це зробив би, але ж я знаю, що *основні виступи* на зібраннях є заздалегідь передбачені. Коли ж мені ніхто не запропонував виступити, то я не хотів виступати "на сірому кінці". І додав, щоб він передав і партійній організації і взагалі кому слід, що якщо буде треба, я радо виступлю. Тоді мені запропонували виступити під час демонстрації, — і так я промовляв з балкона ДПУ. Опісля я ще виступав на зборах Юр[идичного] тов[ариств]а і в Будинку вчених. Після процесу я ще виступив у статтях в "*Черв[оному] шляху*" і в "*Зах[ідній] Україні*".

На мою промову на демонстрації покликався на сесії ВУЦВКу *Чубар*.

В травні або червні 1930 р. почали появлятися заяви вчених про вступ до партії. Між ин[шим], в Харкові були в газетах повідомлення про Палладіна та Мірза-Авак'янц¹¹⁷. Я вже перед тим відчував, що якщо хочу розвинути всі свої сили й дати радянській країні максимум того, що я можу дати, то це зможу зробити тільки тоді, коли мене прийме партія в свої лави. Моя дисципліна особливо суто політична. Поза великими науковими працями скільки я міг би дати книжок, брошур, статей на поточні теми (в розмовах я це називав *побічним продук-*

том основної наукової роботи), — а як позапартійний не маю змоги їх писати, бо ніхто до мене не звертається, і навіть не вмів би написати як слід, бо для цього треба зовсім зіллятися з партією. Про це я в той час говорив з *Романюком*, нарікаючи, що мене в найліпшому разі трактують як *старого професора*, здають в архів, а я ще міг би стільки дати! Він часом терпеливо слухав, а часом різко обривав, що не всі мусять бути в партії, партія керує, а інші нехай працюють під її керівництвом. Конкретно виходило, що *Романюк* призначений керувати, а я — працювати під його керівництвом. Солодко від таких думок не було.

Так ось, коли почали появляти відомости про заяви вчених про вступ до партії, я почав думати, чи й мені не зробити такої заяви. Ідеологічно я був готов; практично — думав я — наверстаю недоліки власні при допомозі партії. Крім того, чому мені не заявити голосно, що в мене нема абсолютно іншої думки, іншої лінії, іншої мети, що я хочу бути заодно з партією.

З цією думкою пішов я до *Барана*. Він сказав, що він особисто витає мою постанову і поговорить з ким слід. Одначе скоро він виїхав і вже не вернув до Харкова.

Далі я пішов до *Скрипника*, розказав йому про мій намір. Він сказав, що витає, і порадив зв'язатися з партосередком ін[ститу]ту.

В Інгоспі я говорив з *Брандтом Карлом Карловичем* (тепер завкадрами в міськпарткомі)¹¹⁸, що саме кінчив конзульський відділ і був моїм студентом. Я знав, що він в партосередку займає якусь визначну позицію, але не знав, яку (настільки не було зв'язку між партійними й позапартійними, а може тільки це я був такий відірваний). Поговорив я з ним, розказав коротко про своє минуле, він сказав, що це справа політична, треба її з'ясувати. Далі говорив ще з *Трублаєвичем П. С.*, що (як уже я згадував) був керівником конзульського відділу. Він теж сказав, що партійна організація з'ясує справу і мене повідомить.

Крім вищезазначених партійців (*Баран*, *Коник*, *О. Яворський*, *Тур*, *Трублаєвич П. С.*, *Романюк*, *Брандт*), я на протязі 1930 р. познакомився з *Безинським* (*Біленьким*), а також з *Максимовичем*.

З *Безинським* познакомив мене *О. Яворський*, а зблизила мене до нього потреба літературного заробітку. Саме перед канікулами 1930 р. я йому запропонував видати мій переклад "Синьої фльоти". Пізніше, в 1931 р., він погодився видати в "Руху" мої давніші роботи про *Франка* і *Павлика* (очевидно, перероблені), а також мемуари за перших 30 років (1897—1927) моєї громадсько-політичної роботи.

Максимовича я перший раз побачив в літі 1926 р. в Празі, в Повпредстві в кабінеті *Калюжного*. Він тоді був заступником Уповноваженого Наркомзаксправ; про внутріпартійні справи, що привели до його усунення, я тоді нічого не знав. (Це також ілюстрація, як не дбали про моє радянське перевиховання в Повпредстві). *Максимович* зустрів мене ось як: коли *Калюжний* сказав, що це проф. *Лозинський*, який хоче їхати до СРСР, — *Максимович* з іронічною усмішкою сказав: "А, це *Лозинський*, великий політик, він, певно, захоче свої порядки заводити, *Чубаря* скидати!". Я видивився, здвигнув плечима і сказав: "Пробачте, але в такій площі я взагалі відмовляюся розмовляти". Після цього розмова якось зам'ялася, а потім уже йшла звичайно.

Другий раз я побачив *Максимовича* в Харкові, безпосередньо після мого приїзду, тоді його партія висилала на роботу поза межі України. Побачив я його в Будинку *Блакитного*, в оточенні кількох людей (хто саме, не тямлю). І знов він мене привітав: "Здрастуйте, професор", — і, звертаючися до свого оточення, додав польською фразою: "О, *Лозинський*, то стари п'єс" (цебто стара собака). Я ніяково усмінувся, зробив вид, що приймаю це за жарт, і за хвильку відійшов. Потім я чув, що його вислано на роботу поза межі України, потім читав про те,

що його виключили з партії, потім читав його заяву з проханням повернути його в партію і геть після того зустрів його, мабуть, у Березинському в "Руху". Тепер він почав говорити вже без таких "передмов", як вище наведені, почав розпитувати, як живу, що роблю і т. д. Знаючи, що він покається і подав заяву про повернення в партію, і бачучи його в оточенню партійців, я вважав, що не маю особливої причини сторонити від нього. При цьому він робив вражіння людини енергійної, знающої, з партійними зв'язками; я рахував, що його скоро повернуть у партію, — і тому ближче підійшов до нього.

Мене цікавило його минуле, як він, галичанин, так закліматизувався, відносно скоро пішов так високо по партійній і радянській лінії, і як він — людина з головою — міг допустити, щоб його виключили з партії. Він докладно говорив про діточі роки на селі, про вчення й побут у гімназії (він вчився в тому самому місті Станиславові, що й я, але значно пізніше, так що деякі мої товариші з університету були його вчителі), а далі вже "перескакував": говорив дуже загалом, що поїхав на територію кол[ишньої] Росії під час війни, належав до *боротьбистів* і з ними перейшов в партію, про шумськізм і розлам нічого не хотів говорити. Раз я його запитав: "Як Ви могли допустити до того, щоб Вас виключили з партії?" Він махнув рукою й кинув фразу: "Багато розповідати, а нема чого слухати".

Власне кажучи, мав я з ним тільки одну серйозну політичну розмову, це було під час процесів Промпартії та меншевиків¹¹⁹, а може під час підготовки до тих процесів, добре не тямлю. Він приїхав з Москви, і я його запитав, як це все розуміти. Він сказав таке (передаю, очевидно, зміст, а не слова): це, що Сталін розторожив лівих і правих і торощить тепер цвіт російської старої інтелігенції, свідчить ясно, що політика партії має міцну, несокрушиму базу. Як те, що оце діється в Москві (згадані процеси), не є звернене проти Росії, так те, що б'ють стару українську інтелігенцію, не є звернене проти України. Тут іде новий процес — побудувати в союзному масштабі нове суспільство. Минуть два—три роки і головні труднощі будуть переборені. До цієї розмови ще додаю, що Максимович все висловлювався переді мною *позитивно* про *коллективізацію*. Він сам працював по цій лінії, займав — як казав — відповідальну посаду, їздив на заготівлю і, скільки його було про це питать, все відповідав, що справа йде добре, є труднощі, але вони будуть переборені, нарікав на неорганізованість колгоспів, на лінивість колгоспників та що все це треба перебороти¹²⁰.

Так закінчився для мене навчальний рік 1929/30 (червень 1930) і з надіями і з несупокоем. З *надіями*, бо в мене вже були партійні знакомства (правда, за винятками, галицькі, але я мав надію, що через них дійду й до місцевих і вросту в землю) і, хоч невеличкі, перспективи на влиття в партію. З *несупокоем*, бо Інгосп разом з н[ауково]-д[ослідною] катедрою права ліквідувався і я оставав без заробітку. На базі Інгоспу мало з осені утворитися декілька ін[ститу]тів, в тому [числі] чисто партійний Ін[сти]тут радбудівництва та права; наукова робота повинна бути перенесена в н[ауково]-д[ослідний] Ін[ститу]т радбудівництва та права при ВУЦВКу, що також повинен був бути утворений з осені. Питання полягало в тому, чи мене включать в ті ін[ститу]ти. На навчальний ін[ститу]т були все-таки майже певні вигляди, на наук[ово]-дослідчий — дуже малі.

Ці мої надії й ці мої побоювання й були предметом розмов, які я вів з *Романюком* в серпні 1930 р. під час перебування в будинку відпочинку в Бююрнусі. Він жив тоді в Гурзуфі з сім'єю, і ми зустрічалися на пляжі. В Інгоспі — як я вже згадував — було нас двоє професорів міжнароднього права: Гладстерн і я. Романюк мені говорив, що між партійцями є такі, що стоять за Гладстерна (називав імена: Березів і Софін; зрештою,

я це й сам знав), але ж він, Брандт, Трублаєвич стоять за те, щоб я дали працював, і я, певне, залишуся в ін[ститу]ті. Важча справа з н[ауково]-д[ослідним] ін[ститу]том: тут набиратимуть абсолютно самих партійців, і для мене він буде відкритий аж тоді, як мене приймуть у партію. Цією справою він не займається й не знає, які тут шанси.

В вересні 1930 р. я поїхав до *Москви*, щоби знов розглянутися в новітній літературі закордонній, а, крім того, походити в справі висилки валюти для дочки.

Літературу я вивчав знов у бібліотеці Наркомзаксправ. З науковим світом, навчений гірким досвідом 1929 р., вже не шукав зв'язків; зрештою, в вересні багато ще відпочиває на півдні.

Конара хотів прохати, щоб мені допоміг з валютою. Він тоді працював заступником голови правління в якимсь банку (мабуть, Колгоспнім, на Кузнецьким мосту). Цей раз він мене зустрів гірше, кілька разів я дзвонив, заки нарешті застав його. Бачив його всего два рази в установі, кожний раз він кудись поспішав. В справі валюти нічого мені не допоміг. Словом, я побачив, що йому не вигідно, що я його морочу своїми справами.

Я зайшов також до *Максимовича* (до установи) й розповів йому про мої перші кроки в справі прийняття в партію. Він мені на це відповів, що я повинен зважити два моменти: остаючи поза партією як радянський актив, з моїм громадсько-політичним і науковим стажем, з моєю радянською орієнтацією, я можу рости й по науковій і по громадській (профспілковій) лінії, і може прийти момент, коли моє слово може мати й політичне значіння. (Я це зрозумів так, що він має на увазі майбутній конфлікт з Польщею, коли кругом радвлади творитиметься радянський галицький актив). Коли ж я вступлю в партію, то це своє індивідуальне громадське обличчя я втрачу, я стану одним з багатьох партійців, з найнижчим партстажем, але за це буду мати партійну підтримку в усій моїй роботі, буду почувати себе частиною тієї могутньої цілості, що керує будовою нового життя в Союзі. Ось тут я повинен роздумати, що мені вибрати. Я йому сказав, що не бачу суперечности між цими двома альтернативами і вже вибрав партію, тільки щоби туди дістатися!

Тоді ж я просив його, щоб поміг мені познакомитися з Шумським. Це вже було після того, як Шумський склав заяву про свої помилки і працював у Москві. Я рахував, що мені може придатися знакомство з таким високим партійцем. Максимович обіцяв і потім мені подзвонив, щоб я зайшов до Шумського. Я застав Шумського з дружиною, а також Максимовича, поговорили про те, як мені живеться, випили чай, і я пішов. Така формальна візита, від якої ні холодно, ні гаряче. Зрештою, інакше й не могло бути.

Стільки про мій другий побут у Москві.

7/4 1933

М. Лозинський

9 квітня 1933 р.

Харків

(далі)

Навчальний рік 1930—31 почався для мене дуже важко. Правда, мене прийняли професором в навчальний Ін[ститу]т радбудівництва та права, але *керівником катедри міжнародного права* призначили проф. *Гладстерна*, що зараз же почав проявляти свою владу різними різкостями. Я, як позапартійний, не мав претензії, щоб в партійному виші *саме я* був керівником катедри (хоч і призначено керівниками катедр позапартійних

професорів Палієнка та Слівіцького). Але ж я відчув як особливий удар проти мене призначення Гладстерна, бо коли взяти на увагу мій громадсько-політичний стаж і мої наукові роботи, то, власне кажучи, цього нема з чим порівнювати у проф. Гладстерна, а при тім він і віком значно молодший.

Ще до призначення я хвилювався, ходив до Романюка, до Брандта (його було призначено директором ін[ститу]ту, але він цілий рік хворів, і обов'язки директора виповняв Ємінік), був у Скрипника, у Гірчака*, шукав доріг у партійній справі, рахуючи, що як моя партійна справа повернулася би на добре, то все повернулось би на добре, але ніщо з того не виходило. Тільки в зимі, мабуть, дякуючи Брандтові, справу полагоджено так, що утворено катедру міжнароднього права й політики і зроблено керівником партійця Льва Ісаєвича Величка, а я і Гладстерн були професорами тієї катедри. Такий вихід я сам подавав у розмові з Брандтом. Та конфлікт остався, бо для двох міжнародників не було достаточного навантаження, при тім Гладстерн і в приватних розмовах з професорами та студентами й на лекціях не накладав на себе ніякої стриманости на мою адресу.

В наук[ово]-досл[ідний] Ін[ститу]т радбудівництва та права мене зовсім не включили (з безпартійної професури включили Слівіцького, з викладачів Мельника і Белкота, з осіб, що досі не працювали науково, — Чеховича). Це мене так само хвилювало, і я це відчув як подвійний удар: з одного боку, це було мене матеріально, бо я оставав тільки на одній ставці в навчальному ін[ститу]ті (яку в додатку затверджено аж в січні 1931 р.), а, з другого боку, мене позбавлено науково-дослідчої бази наукової праці.

Я звернувся до Гірчака¹²¹, щоб мене ввести на наукову роботу в ВУАН, написав заяву, і Гірчак доручив Упрнауці цю справу реалізувати¹²². Але справа тяглася рік, і мене призначено старшим науковим співробітником Комісії радбудівництва і права аж в липні 1931 р. З цього приводу я говорив і з Коником, і з Мінкевичем, і з Федчишиним, і з Комишаном, і з Богомольцем. Я прохав, щоб утворити Комісію міжнароднього права і призначити мене керівником, але цього не зроблено, даючи мені посаду, яка дається науковим робітникам зі значно меншим науковим дорібком.

В наук[ово]-досл[ідному] ін[ститу]ті змінилася справа на ліпше також аж в літі 1931 р., і мене призначено з 1 серпня 1931 р. дійсним членом, одначе тільки по сполученню, що означало і менший зв'язок (значить, менший науковий престиж) і половину ставки.

Шукаючи заробітку, я або в жовтні або в листопаді 1930 р. пішов до Приходька. Він сказав, що запитає Коцобинського, чи нема роботи в Держпліані. (Тоді ж я говорив йому і про свою партійну справу, але він просто відмовився вмішуватися в це, а також про введення до ВУАН і до н[ауково]-д[ослідного] ін[ститу]ту, але він також — не відмовився — але нічого не робив).

Я був знакомий з пок[ійним] батьком Коцобинського, і в 1912 р. він був у мене з Юрієм Михайловичем, тоді кільканадцятилітнім гімназистом. Більше я з ним не зустрічався. Під час його побуту в Відні я писав до нього (з Праги), щоб він занявся моїм сином Миколою (що вчився в Відні), син передав у повпредстві мого листа, і на цьому скінчилося. В Харкові перед тим, як Приходько післав мене до Коц[юбинськ]ого, я його всего раз бачив і зовсім з ним не говорив.

Я подзвонив Коцобинському, він казав мені прийти до себе, в нього я застав Пілацьку¹²³, і вона зараз взяла мене в свій сектор і призначила до відділу науки, де обов'язки керівника виконував Коник, що незабаром перед тим перейшов сюди з Упрнауки. З Коником я познакомився в Упрнауці, перед тим ніколи його не знав, тільки у Львові

перед війною чув це прізвище як одного з студентів, що працюють у “Дністрі” (“Дністер” — українське страхове тов[ариств]о, в якому на нижчих, тимчасових посадах працювали студенти, заробляючи на утримання під час вчення).

В Держпліані мені зовсім не повезло. Мені призначили найбільш технічну та бюрократичну роботу, яка була в відділі: *плянуння фінансів*. Я відмовлявся, прохав мені дати організацію наук[ово]-досл[ідної] сітки, але мені сказано, що я повинен працювати над тим, що мені призначають. Зразу я хотів іти до Пілацької та Коцюбинського, але мені Коник і Бойм (Сара Мироновна) дали зрозуміти, що це значить, другого ж дня після приходу викликати конфлікт. При цьому саме тоді Пілацька, мабуть, нездужала, а Коцюбинський був на хлібозаготівлях. Я, що ніколи не працював в апараті, а все займався публіцистикою, наукою, політикою, зовсім не називався до такої роботи. Мені було соромно й важко, що я не справляюсь з роботою. До того, робота забирала весь робочий день, вечером лекції, і для себе не було часу працювати. З цих причин я рішив відмовитися, і Коцюбинський, який, видно, знав уже, що я не справляюся, радо мене відпустив (в половині квітня 1931 [р.]).

В Держпліані я виступав раз на зборах колективу (мабуть, з приводу свята Червоної армії). Як до мене доходило, здобув собі марку “націоналіста” тим, що нарікав, що апарат Держпліану неукраїнізований.

Збираючися йти з Держпліану, я шукав десь заробітку. Так прийшла мені думка звернутися до Березинського, чи я не знайшов би постійної роботи в УРЕ. Він відповів, що для мене було би добре місце заступника редактора відділу радбудівництва та права; він зробить усе, що від нього залежить, але я повинен сам поговорити з Скрипником. Я попрохався до Скрипника, він мене прийняв ввічливо, я мав вражіння, що він уже поінформований, бо говорив, що сподіється від моєї енергії та знання багато користи для УРЕ. Тоді я написав заяву і передав Березинському. Чекав, чекав — і нічого не виходило. Питав Березинського і діставав викрутні відповіді: то засідання не було, то Скрипника не було і т. д. В кінці Березинський сказав, що мені треба ще раз поговорити з Скрипником. Він мене прийняв, але якось так, неначе він про справу перший раз чує, про мою заяву нічого не знає, обіцяв розвідатися. Я побачив, що справа не виходить, Березинський теж робив вражіння, що не хоче про це говорити, і я справу так і облишив. Тим часом мене ввели в ВУАН, і мені стало й матеріально й морально легше.

В цих моїх труднощах я, ясна річ, звертався до всіх, де тільки допускав найменшу можливість підтримки. Я вже згадував, що справу моєї участі в обох ін[ститу]тах я під час відпочинку обговорював з *Романюком*, якого рахував “сходящою зіркою” в обох ін[ститу]тах: в навчальному він мав викладати вчення про радянську державу і далі зайняти кафедру цієї дисципліни, а в науковім — навіть ввійти в склад дирекції. Тому в жовтні 1930 р. я, перш за все, надіодав йому. Спершу він вислухував і обіщовав, потім раз мені порадив, щоб я поставив справу рішуче перед дирекцією (цебто перед Ємініком), цебто загрозив виходом з ін[ститу]ту (чого я, очевидно, не зробив), в кінці дав пізнати, щоб я відчепивсь від нього. Мабуть, у листопаді 1930 р. він виїхав на хлібозаготівлі, і я його *цілий рік не бачив*.

Пробував говорити з *Трублаєвичем П. С.*, але він також так поставився, що мені відпала всяка охота звертатися до нього.

З інститутських кіл тільки один *Брандт* весь цей рік підтримував мене морально. Він увесь час хворів, і я його рідко бачив. Він радив не тратити терпеливості, в ін[ститу]тах все-таки якось справа зладиться, а партійна справа — це справа політична, я повинен це зрозуміти і терпеливо ждати.

Поза ін[ститу]тами, я вже згадував, що ходив до Скрипника, Гірчака і Приходька.

Був у *Порайка*, говорив і про партійну справу, і про ін[ститу]ти та ВУАН, та він дав пізнати, що він у це все не хоче вмішуватися.

Був у Михайла *Левицького*, що тоді (осінь 1930) повернув на працю в ЦК. Розповів йому про всі справи, він обіцяв розвідати й мені подзвонити. Він довго не дзвонив, і я подзвонив до нього. Він відповів незадоволеним голосом, що він же мені говорив, що сам мені подзвонить. Це значило: "Відчепися!". І я більш до нього не звертався. Аж в літі 1931 р. зустрів його раз на вулиці. Він був якийсь прибитий і виглядав дуже зле. Я почав з ним розмову, але він перервав мене фразою: "Ви, очевидно, кудись ідете за своїми справами?" Я, очевидно, сказав: "Бувайте здорові" — і більш його не бачив. Чув, що в нього були якісь неприємности в зв'язку з арештуванням його близького знаомого Стадника і що його переведено на роботу в РСФРР.

На початку 1931 р. прохав я *Тура* поговорити про мою партійну справу з секретарем ЦК партії *Любченком*. Він обіцяв. Коли я раз зайшов до нього й запитав про це, він відповів, що згадував Любченкові, але той тоді не мав часу, треба ще поговорити. А коли я знов пізніше подзвонив, що хочу зайти до нього, він відповів: "Я дуже зайнятий, подзвоніть на днях". Після такої відповіді я вже взагалі йому більше не дзвонив і не зустрічався з ним. Бачив його ще всего раз чи два на вулиці. (Перед тим, в осені 1930 р., він один раз був у мене з дружиною; я знав її батька, депутата австрійського парламенту й галицького сойму Старуха. Тоді, крім нього, був, мабуть, О. Яворський. Більше він у мене не був ні разу. Я в нього також не був ні разу).

Десь на весні 1931 [р.] я зустрівся з *Василем Сірком*¹²⁴ (або в Березинського, або в Максимовича), перед тим я його не знав, але чував про нього. Після цього я рішив також до нього звернутися. Подзвонив йому в ЦК партії, і він призначив час. Я написав записку про всі свої труднощі (й ін[ститу]ти, й ВУАН, і партія, і взагалі майбутнє моєї роботи) і прохав допомогти мені. Він обіцяв усе розвідати, а тоді мені подзвонити і поговорити зі мною. На цьому й закінчилося. Тільки значно пізніше сказав мені Березинський, що Сірко передавав, що за наукову роботу я можу бути спокійний. Це було вже тоді, коли мене введено в наук[ово]-досл[ідний] ін[ститу]т і в ВУАН, і я підозрівав, що Березинський на основі цих фактів просто скомбінував відповідь Сірка, бо я нарікав на таку поведінку, що мене навіть не "удостоюють" хоч би формальної відповіді.

На початку 1931 р. я запропонував видавництву "Пролетар" роботу про події на Західній Україні в зв'язку з пацифікацією та угодовою політикою УНДО. Я хотів висловитися про ці події перед радянською громадськістю. Саме перед тим "Пролетар" видав дві мої роботи: "Поневолені зах[ідньо]укр[аїнські] землі" (там я вспів тільки в передмові згадати про пацифікацію) і "Брехня імперіялістів про роззброєння". Остання робота пройшла рецензію так гладко, що навіть не вимагали від мене ніяких виправок, — і це було мені стимулом до нової роботи. Рецензія на роботу була прихильна; рецензент (невідомий мені) визнав роботу за добру; вказав на деякі недостачі, які треба виправити. Та, коли я виправив, мені сказано, що робота піде ще на одну рецензію. Другий рецензент (теж мені невідомий) справився коротко: назвав роботу "ліберальною" і заявив, що навіть не стоїть тратити часу, щоб виказувати її помилки. Ясна річ, мене така рецензія дуже вразила. Я прохав видавництво звести мене з рецензентом, щоб він мені *конкретно* показав, в чому мої помилки, щоб я міг їх виправити. Та видавництво відповіло, що це не водиться; я повинен *сам* підійти до роботи *самокритично* й виправити її. Я відмовився. Та мені самому було цікаво, як це так, що я думав, що пишу роботу по-марксистському, а мені кажуть, що вона ліберальна. Я прохав Березинського передати роботу Чернякові¹²⁵ (тоді

працював в міськпарткомі в культпропі, я був з ним знакомий, але не зважувався сам підходити до нього) і прохати його, щоб він уважно перечитав і вияснив мені, в чому мої помилки. Десь аж на початку 1932 р. Березинський віддав мені роботу з коротенькою запискою Черняка, що в роботі немає нічого протирадянського, але в ній немає партійності. Від цього я, на жаль, не міг порозумнішати...

Всі ці труднощі мої наблизили мене до О. Яворського, Березинського й Максимовича. В різних справах я кожного з них прохав, щоб мені допомогли. О. Яворського я прохав, коли мав яку справу в НКО, де він довго працював і мав зв'язки. Потім, коли він виїхав до Києва, я його прохав полагоджувати мої справи в ВУАН (листами від ВУАН годі чого добитися, на них звичайно не відповідають). Крім того, коли мені було ніяково йти до Березинського, чи Романюка, чи Максимовича, я прохав О. Яворського, щоб поговорив у моїй справі. Зокрема, через Березинського, як уже зазначено вище, я шукав заробітків. Про Максимовича я знав, що в нього є різні партійні зв'язки ще з того часу, як він був у партії, уважав ті зв'язки доказом, що в партійних колах до нього добре ставляться, і прохав його допомогти мені.

Я не міг зрозуміти, чому я зустрічаю такі труднощі. Не згадуючи вже про молодих партійців, які навіть без одної друкованої праці ставали професорами та дійсними членами н[ауково]-д[ослідницьких] установ (сам Романюк був прикладом цього), я бачив, що тутешні зовсім сірі наукові робітники мають ліпші умови, що люде, які перед революцією в найліпшій разі були ліберальнічаючими обивателями, а то й "істинно-руськими" (Воблій¹²⁶, напр., що похваляв заняття Галичини царською армією), а при тім науковим дорібком не вищі, а то й нижчі за мене, займають визначні наукові та громадські позиції. А я, з моїм громадсько-політичним, більш ніж 30-річним минулим, в якому був усе-таки революційний період, в якому далі був рішучий поворот на радянську лінію, зроблений за кордоном, значить, зовсім добровільно, без ніякого натиску радянських умов, як це бувало з тутешніми науковими робітниками, з моїм усе-таки чималим науковим дорібком — зустрічаю такі труднощі. Чому? І доходив до висновку: тому, що я українець і ще до того галичанин.

Це останнє все мені пригадували тутешні люде, як українці, так і руські, вишукували — аж до неприличности — "галицький акцент" в моїй мові, бачили його навіть там, де були зах[ідньо]європейські елементи, прим[іром], у вимові чужих слів. Це мені особливо остогидло.

Починаючи з студентських часів, я, з одного боку, мав усе зв'язки з Росією, з рос[ійськими] та укр[аїнськими] революційними групами, з укр[аїнським] нац[іональним] рухом, з другого боку, я прожив майже 15 років, останній раз безвиїздно від початку 1919 р., в Західній Європі, знав добре Австрію, Чехословаччину, Швейцарію, Німеччину, Париж, був у Лондоні, був в Італії, бачив зблизька роботу Мірової конференції та Ліги Націй, європейських кабінетів, знав мови, сприйняв побутові й духові елементи культури тих країн, почував себе — так сказати — "громадянином світу", інтернаціоналістом, що був життям зв'язаний, споріднений з різними країнами, народами й культурами, відкинув у своєму минулому все протирадянське, приїхав до СРСР, хотів увесь доробок свого життя віддати на будівництво радянського ладу.

Одначе ніхто того від мене не хотів брати, використовувати, ставити мене в такі умови, щоб я міг дати максимум. Поводилися зі мною так, що коли я маю мінімум існування, то досить з мене. (Так мені майже дослівно сказав раз М. Любченко, коли випитував про умови моєї праці: "Що ж, мінімум існування все-таки в Вас є").

Чому все те? Висновок насувався все той сам[ий]: "Бо ти — українець і ще до того галичанин".

Переходячи від особистого до загального, я був тої думки, що партійна лінія в націпитанню правильна, тільки в виконавців не все є твердість у переводженні цієї лінії.

Розмови йшли про те, що частина партійних кіл проводить цю партійну лінію тільки формально, не довіряє українцям, не пускає їх на роботу, що українці — партійці також терплять від того і не можуть нічого зробити, бо бояться за себе. Хто що саме говорив, годі тепер пригадати.

Я, очевидно, визнаю, що в тих розмовах були відгуки шумськізму.

Однак ніколи я не підозрівав, що ті люди, з якими я розмовляю, мають якусь тайну протидержавну організацію та ще й мене вважають її членом. Я навіть не допускав, що це є якась антипартійна група всередині партії, а просто — близькі знакомі, що стараються один одному помагати.

До *Березинського* я заходив до "Руку". Пізніше, мабуть, з 1931 р., він запрошував до себе, але дуже рідко.

Щодо *Максимовича*, я довідувався в *Березинського*, коли він приїде, й звичайно раз — не більше — заходив до нього.

О. *Яворського* — заки він переїхав у Київ, бачив часто. Це такий "громадський дядько", що його все можна було зустріти.

Наприкінці 1930 р. я їх почав запрошувати до себе. В нас дома майже ніхто не бував, і нам було приємно, що до нас зайдуть люди, та ще й партійці. Та згодом я став помічати, що вони приходять нерадо, неначе даються просити. І мені ставало досадно, що я мушу в цих людей, значно молодших від мене, шукати підтримки, мушу бути задоволений, якщо вони захотять зайти до мене.

Я мав вражіння, що їх відношення до мене таке: трохи пошани, трохи протекційності до людини, яка знаходиться в такому положенні, що потребує від них, значно молодших, підтримки. Це відношення мене в моїх очах упокоряло: на що, мовляв, я зійшов, що мушу дбати про прихильність тих, які в нормальних умовах повинні би дбати про мою прихильність. При цьому я бачив, що зв'язок з ними — це топтання на одному місці, що він нічого не дає. І на протязі 1932-го року я почав від них відходити (про це нижче).

9/IV 1933

М. Лозинський

10 квітня 1933 р.

Харків — далі

Арештування 1930—31. Пізно в осені 1930 р. пішли чутки про перші арештування. Першу чутку я почув про *воєнрука Ингоспу*. Скоро потім довідався від *Мельника* і від *Василя Коссака* про арештування *Грицька Коссака*. Перша моя думка була, що, видно, Г. Коссак впутався в якусь військову історію (він був воєнруком у Дніпропетровському). З *Мельником*, як уже було сказано, я зустрічався в ін[ститу]ті. Він дуже дивувався арештуванню *Коссака*, казав, що піде чи ходив у тій справі до когось у Наркомюсті, що це політично шкідливо з огляду на Зах[ідню] Україну.

З *В. Коссаком*¹²⁷ я перший раз в життю зустрівся на маніфестаційних зборах проти пацифікації, що були восени 1930 р. (не тямлю, чи в "Березіллі", чи в опері). Там він виступав з промовою. Я також виступав з промовою. Потім пару разів бачив його в бібліотеці *Держпляну*, він працював у *держплянівському Ін[ститу]ті економ[ічних] досліджень*, а я тоді працював у *Держпляні* в відділі науки. Він дуже хвилювався, жалівся, що *Затонський* його не прийняв (Г. Коссак усе говорив, що він

заходить до Затонського; після арештування Г. Коссака В. Коссак хотів піти до Затонського), при цій нагоді — тямлю — заявив, що він не має поняття, що Грицько міг зробити, але, коли він щось завинив, то нехай його карають.

Потім почув я про арештування Мельника й Белкота з Ін[ститу]ту радбудівництва і про арештування В. Коссака.

Як я вже згадав, з Г. Коссаком зустрічався я дуже рідко; він усе висував на перший плян свою військову посаду як доказ особливого довіря до нього, і я мав його за щирого радянця. Так само думав я про Мельника і, коли його введено до н[ауково]-д[ослідницького] Ін[ститу]ту радбудівництва та права, я навіть мав жаль, що його вважають ближчим до партії та більш заслуговуючим довіря, ніж мене. Після їх арештування я себе заспокоїв тим, що, видно, все-таки за ними щось було.

З дальших арештувань зробили на мене вражіння арештування В. Мазуренка й Баланина, бо це були люди, що бували в мене і я в них, люди тутешні, яких я вважав за зразок радянських активістів.

Про ці арештування, очевидно, йшли розмови з моїми партійними знакомими і з Максимовичем. Ніхто мені не давав ніяких конкретних пояснень, а всі розмови зводилися до того, що, очевидно, щось мусіло бути.

Раз подзвонили мені з редакції “Зах[ідньої] України” і просили зайти, що мають для мене цікаві відомости. Тут розповіли мені, що в закордонній пресі, також у “Ділі” була відомість про моє арештування. Чи того самого дня чи пізніше (цього не тямлю) показали мені “Силу” з полемікою проти “Діла” і сказали, що було б добре, якби я написав до “Сили” заяву. Тоді я й написав відому заяву (про це вже згадував).

Я особисто вважав себе зовсім чистим перед радвладою і досі в моїй свідомості ця заява не була маскою, а *щирим актом*.

В Києві на сесії ВУАН в липні 1931 р. Після побуту в Києві в осені 1928 р. (про це я писав) я поїхав до Києва аж на липневу сесію ВУАН, бо саме тоді призначили мене старшим науковим співробітником. Жив я в О. Яворського, бував на сесії, знакомився з ВУАН та тими співробітниками, з якими повинен був працювати. Вже перед тим Козоріс листовно запрошував мене працювати в Комісії Зах[ідньої] України, однак я не тямлю, чи тепер з ним бачився. (Сам Козоріс з Калуша, повітового міста, до якого належить Бабин, село, де я народився, про сім'ю Козорісів я чув, ще як учився в міській школі в Калущі 1891/2 [р.], однак самого Козоріса побачив аж при приїзді до Києва 1927 р., та тоді говорив з ним не більше двох слів)¹²⁸. Зате познакомився тепер з О. Павликом, співробітником Комісії Зах[ідньої] України. Він працював тоді в місцевкомі ВУАН, і після сесії я писав до нього кілька разів у справі моєї зарплати. (Потім чув, що [його] арештовано, а під час побуту в Києві в лютому 1932 р. знов зустрів його на волі).

Навчальний рік 1931/32. В осені 1931 р. мої труднощі зводилися до двох питань: 1) робота в н[ауково]-д[ослідницькому] Інституті радбудівництва та права, 2) оцінка мого підручника міжнародного права, що вийшов у літі 1931 р.

В н[ауково]-д[ослідницький] ін[ститу]т мене ввели (як уже сказано) *по сполученню і не включали в ніяку роботу*. Трублаєвич П. С., що виконував обов'язки директора, сказав, що моє основне завдання буде організувати Кабінет Зах[ідньої] України і розгорнути в ньому роботу, але організаційної наради в цій справі не скликав, відкладаючи все “за браком часу” на пізніше. (До речі: потім це питання заглухло і досі).

Я від організації Кабінету Зах[ідньої] України не відмовлявся, однак *заперечував проти цього, щоб це була моя основна робота*. Я вже згадував, що обмежування мене й моєї роботи на зах[ідньо]укр[аїнські]

справи я вважав замиканням мене в якесь зах[ідньо]укр[аїнське] гетто; зокрема, щодо ін[ститу]ту, я казав, що не хочу дати себе замкнути в зах[ідньо]укр[аїнський] архів. Я домагався, щоб мене включено в роботу по загальним міжнародним питанням. В цій справі я говорив і з Трублаєвичем П. С., і з Романюком; вони мене відіслали до Содіна, що тоді був керівником секції вивчення буржуазної держави і міжнародного права.

З Романюком я мав довшу розмову, в якій вичисляв усі мої труднощі; говорив також про оцінку підручника. Річ в тім, що після появи мого підручника в навчальному ін[ститу]ті пішли чутки, що ось тепер мене, певне, угроблять. Проф. Гладстерн на своїх лекціях вишукував на кожній сторінці масу помилок, тямлю, що показував ті помилки директорові Ємінікові, говорив зі студентами. Затривожений тим, я говорив про цей плян “угроблення” з Брандтом, ходив до Уповноваженого Наркомзаксправ Александровського, говорив також з Романюком. І Брандт, і Александровський мене заспокоювали, що підручник буде справедливо оцінений, помилки треба розкрити й виправити, але якщо й будуть бити, то книжку, а не автора. Романюк так само сказав мені, що в відношенню до мого підручника є тенденція поставитися до нього зі строгою большевицькою критикою, але не угроблювати автора.

Мабуть, в цьому часі (осінь 1931 р.) Романюк був *один-одніський раз* у мене дома; тямлю, що разом з ним був О. Яворський і йшла розмова про те, щоб мене в н[ауково]-д[ослідницькому] ін[ститу]ті ввести в склад основних співробітників. Скоро потім Романюк був знов мобілізований, і я його знов майже рік не бачив.

Содін мені сказав, що сам факт, що мене введено в н[ауково]-д[ослідницький] ін[ститу]т, свідчить, що мене хочуть включити в роботу ін[ститу]ту. Моє знання загальновідоме, але в мене нема потрібного методологічного марксо-ленінського вишколення, що недостачу я повинен виправити, і ін[ститу]т мені в цьому допоможе. До поточної роботи в бригаді він не може включити, але я повинен собі вибрати самостійну тему і працювати над нею.

До речі: бригада працювала тоді над низкою проблем міжнародного права й міжнародної політики в розрізі загострення загальної кризи капіталізму (точнішого визначення теми не тямлю). Брала в ній участь Содін, Трублаєвич, Величко і кількох аспірантів, моїх колишніх студентів. Мені, очевидно, заболіло, що в ін[ститу]ті така думка, що я менше здатний до роботи в бригаді, ніж ті мої студенти. Додам, що робота бригади даліше розроблення конспекту не пішла.

З Содіним я домовився про тему: “Економічна політика Ліги Націй”. Для цієї теми треба було закордонних матеріалів, які є тільки в Москві в бібліотеці наркомзаксправ. Тому я дістав від н[ауково]-д[ослідницького] ін[ститу]ту відрядження до Москви і працював там від 18.IV до 20.V.1932 [р.]. (Про побут у Москві пізніше). Саму роботу я закінчував начисто саме перед арештуванням. (Не закінчив скоріше, бо в тому часі зробив для н[ауково]-д[ослідницького] ін[ститу]ту дві чергові роботи: “15 років боротьби за мир в міжнародній політиці СРСР” і “Маркс — Енгельс про польське питання”).

Оцінку мого підручника перевела катедра міжнародного права і політики навчального ін[ститу]ту під час загального перегляду програм і підручників в зв'язку з листом Сталіна про боротьбу за партійність науки. В цій справі я звернувся також до парторганізації ін[ститу]ту, а саме до секретаря Ліє (що теж був моїм студентом). Він мені сказав, що позиція парторганізації така: помилки я сам повинен розкрити, визнати і виправити, але парторганізація візьме мене в оборону перед спробами угроблення і стоїть на тому, що мені треба дати змогу працювати й виробитися на справжнього марксиста-ленінця на науковому фронті.

На засіданні катедри я перший узяв слово і дав загальну критику свого підручника. Я сказав, що я приїхав до СРСР добровільно, з власного переконання, що перед приїздом я відкинув усе протирадянське, ідеологічно переключився і став твердо на радянський ґрунт, а після трьох років праці почав заходи, щоб мені дозволено подати заяву про вступ до партії. Та що інше переключитися ідеологічно, а що інше поглибити своє знання так, щоби цілком опанувати марксо-ленінську методологію. Для цього треба опанувати всі досягнення радянської науки майже за 15 років. Підручник я писав в рр. 1927-9, коли мені неможливо було опанувати цього, крім того, спеціально фронт міжнародного права був у радянській науці дуже занедбаний. Я користувався радянським науковим матеріалом, прийняв усі уваги редактора-партійця. Однак все-таки підручник у методологічному відношенні остав буржуазний, позитивістичний. В викладах я вже багато помилок виправив і постійно стараюся їх виправляти, хочу це зробити також в дальших наукових працях і для цього прохаю підтримки партійної частини наукових робітників обох ін[ститу]тів.

Головний доповідач про підручник *Содін* в основному погодився з моєю самокритикою, дав докладнішу наукову оцінку моєї теоретичної настанови і схарактеризував її як *нормативістичну*, сказав, що вся моя педагогічна, наукова і громадська робота свідчить про те, що я *щиро* хочу переключитися і в цьому мені треба допомогти, але ж я повинен знати, що большевицька допомога — це жорстоке викриття помилок і домагання визнати та виправити їх.

В цьому напрямі йшла вся дискусія, в якій виступали також студенти, що засвідчили моє змагання стати на марксо-ленінський ґрунт у викладанню; в цьому напрямі ухвалено також постанову катедри.

Розмовляючи з *Брандтом* про підручник, я порушив з ним також справи заяви про прийняття в партію. Він сказав, що я повинен поговорити про це з секретарем парторганізації в навчальному ін[ститу]ті Ліє. Цей мене вислухав, сказав, що поговорить з ким слід і мене повідомить. Через деякий час сказав мені, щоб я починав оформляти справу, цебто виповнив анкету, додав до неї докладну автобіографію, написав заяву і підшукав п'ять підписів з великим партстажем.

Під час цього надійшло свято роковин смерті Леніна. На інститутських зборах я виступив з промовою на тему "*Ленін і наука*". Після промови підійшов до мене культпроп парторганізації *Цибулькін* (теж мій студент) і сказав: "Чого Ви спинилися на половині дороги?" Я здивований запитав: "Цебто, як це розуміти?" Він відповів: "Ми думали, що Ви складете заяву, що прохаєте про прийняття в партію". На це я сказав, що я таку заяву готов скласти кожної хвили, а не склав тому, бо не знав, що парторганізація вважає такий мій виступ у даний момент за вказаний. На це *Цибулькін*: "В таким разі беріть ще раз слово і складайте заяву". Я підійшов до Ліє, передав йому коротко розмову з *Цибулькіним* і сказав, що, якщо він вважає таку заяву за вказану, нехай мені дасть слово. Він погодився, дав мені слово, і я склав заяву.

Саме тоді виходила інститутська газета "*За кадри диктатури*", присвячена ювілею *Скрипника*. Мене прохали дати статтю "*Скрипник і Західня Україна*". Містячи статтю, помістили також мою фотографію, під якою зазначено, що я склав заяву про вступ у партію.

Я рахував, що парторганізація ін[ститу]ту вже погодила справу з відповідними парторганами і тільки на цій основі дозволила мені подати заяву. Я зладив автобіографію, написав заяву, знайшов п'ять підписів і подав усе це до партбюро ін[ститу]ту. Крім цього, про цей стан справи я повідомив *Скрипника*, а також говорив про це з *Порайком*.

Мою заяву підписали *Калюжний, Лапчинський, Юрченко, Коник і Березинський*.

Калюжного я знав з Праги. З *Лапчинським* познакомився аж після його приїзду зі Львова. До Львова писав я до нього в 1929 р., коли моя дочка переїздила через Львів до СРСР. Після того, як він приїхав на роботу в Харків (працював у Держпліані), я був раз у нього, а він потім мені “віддав візиту”, цебто був раз у мене. Погоджуючися підписати заяву, він зазначив, що він мене особисто мало знає, але знає моє минуле, мою працю в Галичині, мою працю після переїзду до СРСР і тому підпише заяву.

Юрченка я пізнав у О. Яворського; він перед війною працював як робітник у Перемишлі і тоді чував про мою анархо-комуністичну пропаганду¹²⁹. Раз я зустрів його коло ЦК партії, він на когось ждав, і я сказав щось в роді того, коли я діжду того, що зможу заходити без перепустки в ЦК. Він відповів: “Що ж, подавайте заяву, я Вам готов підписати”. Я з ним зустрічався мало, перед підписанням заяви не бачив його більше року. Коли шукав підписів, пригадав собі цю розмову з ним і зайшов до нього. Він погодився підписати.

Коника я знав з Упрнауки й Держпліану. В той час, як я працював у Держпліані, він мав якісь особисті клопоти з приводу склоки в жилкоопі; тоді він мене прохав, щоб я посвідчив, що я знаю про нього зі Львова (мабуть, ішло про його соцпоходження). Тепер я звернувся до нього з проханням підписати заяву. Він не був цим дуже задоволений, але, почувши, що підписують Калюжний і Лапчинський, погодився. (Пізніше, мабуть, у липні 1932 р., він раз мене запитав, як стоїть моя партійна справа. Я відповів, що не посувається. Тоді він сказав: “Коли так, то це може відбитися на тих, що підписали Вам заяву”. Я з досадою відповів: “Що ж, можете заявити, що берете свій підпис назад”. Після цієї розмови я з ним, мабуть, більше не бачився).

Березинський дав п'ятий підпис.

Не тямлю, чи в 1931 р., чи на початку 1932 р. приїхав до Харкова *Васильків*. Я познакомився з ним через *Березинського*. Довідався, що повинен приїхати також *Турянський*, з яким познакомився опісля в травні 1932 р. в Москві (про це пізніше). За кордоном я справами КПЗУ *зовсім не цікавився*. Знав, що партія існує і працює, бачив пару разів її орган “Правду” (якщо не помиляюся щодо назви)¹³⁰, але ближче до цих справ не підходив. Моя головна робота була — протипольська пропаганда і поза нею інші справи випадали з моєї уваги. Не тямлю, коли я перший раз почув прізвища *Васильків* — *Турянський*, але до моєї свідомости вони перший раз дійшли під час розламу в КПЗУ. Тямлю, було це в Клубі політемігрантів Зах[ідньої] України на святі 10-річчя Жовтневої революції, М. Яворський і Бадан були якісь прибиті.

Я підійшов до М. Яворського, мабуть, у якійсь справі Ін[ститу]ту марксизму, він відповів, що тепер не має на це ні часу, ні голови, бо розламівці наробили стільки біди. Тоді я, мабуть, вперше почув про розлам і запитав: “Хто ж це такий “розумний” був?” Він відповів: “Та *Васильків* і *Турянський*!” Тоді ці імена перший раз врізалися в мою свідомість. Я ще щось запитав, але М. Яворський дав пізнати, що це справа, про яку зі мною не говориться. Після заяви *Максимовича* про визнання помилок, каяття та прохання повернення в партію, після того, як *Шумський* склав свою заяву й був повернений на відповідальну роботу, — приїзд *Василькова* й *Турянського* видався мені рішучим, остаточним розривом з їх боку з розламівством.

Побачивши *Василькова*, я був розчарований його занадто молодим віком (тут я мав на увазі той час, коли він займав керівну роллю в КПЗУ). Про сам розлам я ніколи з ним нічого не говорив, а тільки про його особисті пляни в зв'язку з переїздом до СРСР: він казав, що старається про повернення в партію, що хотів би науково працювати, але поки що ЦК партії не погоджується. Він питав також мене про мої

справи, про справу прийняття в партію, і я нарікав, що усе посувається дуже поволі. Я запрошував його заходити до мене, але він був усього тільки один раз, мабуть, у товаристві О. Яворського (в літі 1932 р.).

В лютому 1932 р. я був кілька днів у *Київі*, прочитав доповіді в *Комісії радбудівництва та права* (“Версайська система і зміна громадянства”) та в *Комісії Західньої України* (про пацифікацію і Лігу Націй). Заїхав знов до О. Яворського, але переконався у правдивості чеської приповідки: “Гість як риба, першого дня свіжа і смачна, другого — починає воняти, а третього — треба її викинути” (цю приповідку — так мені передавали — розповів один чеський письменник руському, коли той жалувався на поведінку чеської громадськості до руської білогвардійської еміграції). І вже більш до нього не заїздив, а під час моїх наступних приїздів до Києва (в червні і в грудні 1932 р.) спинявся перший раз в будинку ВУАН, а другий раз — в готелі.

Мій третій і четвертий побут у Москві. В грудні 1931 р. я поїхав до Москви як делегат на всесоюзний з’їзд наукових робітників. З моїх московських знайомих галичан (Конар, Паліїв, Максимович) нікого не бачив. До Конара раз дзвонив, мав думку поговорити в мої партійній справі, але мені відповіли, що він у будинку відпочинку чи санаторії.

На з’їзді я бачив *Шумського* і прохав його поговорити зі мною. Я розповів йому про мої заходи в партійній справі і запитав, чи він з Москви мені не допоможе. Він відповів, що він тут нічого не може зробити; якщо парторганізація ін[ститу]ту не приймає заяви, то мені остається або справу обличити, або ще поспробувати повідомити про справу ЦК КП(б)У.

Від 18.IV до 20.V 1932 [р.] я був у Москві для зібрання матеріалів до праці “Економічна політика Ліги Націй” (про що вже згадував).

Бачився пару разів з Максимовичем. Другого дня травневих свят він подзвонив мені, щоб я зайшов до нього поспідати. Тут побачив я *Турянського* (чи застав його, чи він прийшов пізніше, не тямлю). З ним майже нічого не говорив, він майже весь час був зайнятий розмовою про Америку з кимсь з присутніх, мабуть, з господарем квартири, який був в Америці. Того дня Дім учених, де я все обідав, був зачинений, і переді мною була “проблема обіду”. Максимович запропонував піти до Солодуба, там, мовляв, можна буде й пообідати. Я Солодуба зовсім не знав і не хотів іти, але в кінці погодився. Тут застали ще якихсь людей, яких я не знав. В цьому товаристві я почував себе зовсім зайвим. (Я звик до звичаїв у Зах[ідній] Європі, де випадкові люди не заходять у дім, а я тут себе почував такою випадковою людиною). По обіді чи Солодуб, чи мене Максимович запропонували поїхати до Палієва; тут я вперше довідався, що він був арештований і недавно повернув на стару роботу.

Палієв зробив на мене вражіння постарілого, розбитого, невдоволеного нашим “нашествієм”. Ніяких розмов не було, щось говорив тільки про своє здоровля. Випили чай і пішли. Мене навіть здивувало, що він не запросив мене, знаючого, так сказати б, від дитинства, зайти ще раз. Більш я його й не бачив.

До *Конара* я подзвонив, мені відповіли, що його немає в Москві, але незабаром повинен приїхати. Через деякий час я подзвонив знов, він уже був і підійшов до телефону. Я, знаючи його поведінку з попередніх разів (де він нібито все обіщує, але не виповняє і потім уникає зустрічі (навіть сам при телефоні відповідає, що його нема!)), попередив його, що в мене нема до нього ніяких справ, а просто так хочу йому сказати: “Здравствуйте” і, якщо він має охоту, я побачився би з ним. Він відповів, що рад мене побачити, але щойно приїхав з відрядження й дуже зайнятий; через пару днів він уже матиме перегляд свого часу, тоді я повинен подзвонити, і він мені призначить побачення. Я подзвонив через пару днів і дістав відповідь, щоб я подзвонив “завтра або післязав-

тра". Мене це відношення так розсердило, що я більше не дзвонив. Так *Конара я зовсім не бачив.*

В Москві цим разом науковий світ прийняв мене дещо ліпше. Я познакомився з міжнародниками — співробітниками "Ин[ститу]та советроительства и права при Комакадемии", і навіть сам Пашуканіс мав тепер зі мною — правда, коротку й дуже офіційну, — та все-таки ділову розмову. Я пояснив це тим, що я мав рекомендації від харківського н[ауково]-д[ослідницького] Ін[ститу]ту радбудівництва і права, а також тут уже знали мій підручник. Правда, його, по-моєму, надто несправедливо розкритикували (замість розкрити помилки і вказати на добрі сторони, поставилися до нього з іронічною легковажністю як до праці старого професора, навіть слово "труд" було взято в лапки, хоч при кінці додано, що цей "труд" можна використати в вишах як матеріял), але все-таки мені особисто говорили, що в ньому є повнота новішого матеріялу і жалко, що через мову московські студенти не можуть ним користуватися. Я питав, чи хто з них не збирається писати підручника; відповіли, що ні, тільки ладять "робочу книгу", але не знають, коли вийде.

Я побачив, що і в Москві галузь міжнародного права слабо заступлена і велике поле праці. Працюючи в бібліотеці Наркомзаксправ, освідомив собі, з одного боку, багатство закордонного матеріялу, з другого, — малу розробленість його в нас. Я відвідав також Комісію для видання дипломатичних актів періоду імперіялізму, інформуючися про її роботу. В розмові я висловив бажання, чи не міг би я взяти участь у тій роботі; мені відповіли, що характер роботи такий, що треба би жити постійно в Москві.

Тут я особливо гостро відчув, що в Харкові я, властиво, топчуся на одному місці, що підходящий матеріял для моєї роботи є тільки в Москві. Мені прийшло на думку, що якщо я моє дотеперішнє знання й досвід перетопив би як слід в огні марксизму-ленінізму, то міг би дати радянській науці права щось таке, що мало би значіння й за кордоном; при цьому мені прийшло на думку значіння *Мартенса для російської буржуазної науки міжнародного права.*

Всі ці думки зродили в мені бажання поговорити про мою роботу з кимсь з відповідальних партійців; мені прийшов на думку Каганович як такий, що знає українські справи. Я написав йому короткого листа, в яким повідомляв його, що подав заяву в партію і хотів би поговорити з ним про майбутнє моєї роботи та просити в нього поради й підтримки; до листа додав копію автобіографії. Через кілька днів мене телефоном повідомлено, що Каганович не має часу мене прийняти, але я можу йому написати, про яку роботу йде річ. В Москві я вже не мав на це часу і тільки з Харкова *написав Кагановичеві довгу записку*; вона є в паперах, що забрано в мене. Мій плян був такий: дістатися хоч на півроку до Москви, попрацювати тут під кваліфікованим партійним керівництвом над поглибленням мого знання з марксизму-ленінізму, а рівночасно розробити тему "*Міжнародне право в епоху загальної кризи капіталізму*"; може, вдасться зв'язатися також з Комісією для видавання дипломатичних актів з епохи імперіялізму. Якщо я покажу себе своєю роботою, то далі буде легше: або зможу так устроїтися, що півроку буду працювати в Харкові (читати лекції тощо), а півроку збирати науковий матеріял у Москві, або (в дальшій перспективі) й зовсім переїзд до Москви.

Я вже згадував, що я на протязі 1932 р. почав відходити від моїх харківських знайомих, цебто не поривав з ними, але ставився до них критичніше, цебто починав розуміти, що зв'язки з ними не доведуть мене туди, куди я хотів: по змозі в партію і в кождім разі до таких умов роботи, в яких я міг би дати якнайліпшу якість.

Ось такі міркування заставили мене написати записку до Кагановича. Та вона остала без ніякої відповіді.

Приїхавши до Харкова, я розказав про записку до Кагановича Брандтові і радився з ним, що робити далі. Він сказав, що я повинен старатися дістатися до П. Любченка й поговорити з ним. “Як це зробити?”, — питаю. — “Напишіть до нього листа, і він Вас, певне, прийме”.

Я написав листа до Любченка, ждав, ждав, потім подзвонив до його секретаря. Мені відповіли, що Любченко зайнятий, щоб подзвонити на днях. Я ще дзвонив кілька разів і потім перестав.

В червні їздив на сесію ВУАН до Києва. Говорив з Камишаном про свою роботу в ВУАН. На попередню сесію я був запропонував тему “Ліга Націй — знаряддя імперіалізму”. Мені відповіли, що тема з огляду на японсько-китайський конфлікт занадто дражлива. Тепер я запропонував на осінню сесію (15-річчя Жовтня) загальнішу тему — “15 років політики миру СРСР”. Камишан сказав, що тема, певне, пройде, щоб я готовив тези, — і взагалі був тої думки, що мені треба в ВУАН виявити себе своєю роботою.

Так закінчився навчальний рік 1931/32.

10.IV.1933

М. Лозинський

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 29—74. Оригінал. Автограф чорнилом.

¹⁰⁵ Кудря Д. Є. (1885 — після 1956) — у згаданий час голова правління Українбанку, згодом — директор Всеукраїнської контори Сільгоспбанку. Заарештований 1934 р. у “справі боротьбистів”, 1935 р. засуджений до 7 (згодом — 10) років позбавлення волі. 1947 р. звільнений, 1950 р. вдруге ув’язнений і засланий до Казахстану. Звільнений і реабілітований 1956 р.

¹⁰⁶ Гришко Михайло Степанович (1901—1973) — український співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1950). Соліст Одеського (1924—1927), Харківського (1927—1936) та Київського (1936—1964) театрів опери та балету.

¹⁰⁷ Стучка Петро Іванович (1865—1932) — діяч російського революційного руху, державний і партійний функціонер СРСР, зокрема у 1923—1932 рр. — голова Верховного Суду РРФСР.

¹⁰⁸ Пашуканіс Євген Броніславович (1891—1937) — радянський юрист, з 1936 р. — заст. наркома юстиції СРСР.

¹⁰⁹ Палащук Федір Михайлович (псевдоніми — *Конар*, *Богдан*; 1895—1933) — уродженець Східної Галичини. З 1920 р. працював у Москві: заст. голови Держвидаву (“ГІЗ”) РРФСР, Промбанку, наркома земельних справ СРСР. Заарештований 9 січня 1933 р., 11 березня Колегією ОДПУ засуджений до страти як керівник контрреволюційної організації, що мала на меті “підірвати матеріально становище селянства та утворити в країні стан голоду” (Див.: Правда. — 1933. — 12 марта).

¹¹⁰ Палій О. І. (1886—1937 ?) — уродженець Східної Галичини. У 1920-х — на поч. 1930-х рр. займав відповідальні посади в московських установах. Репресований 1933 р. у справі “московського центру УВО”.

¹¹¹ Коцик Клим Йосипович (1888—1937) — уродженець Східної Галичини. У згаданий час — заст. зав. Упрнауки НКО УСРР (1928—1930), керівник сектора планування науки Держплану УСРР. 1933 р. репресований у “справі” УВО. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

¹¹² Яворський Олексій (Олекса) Климентович (1892—1937) — уродженець Східної Галичини, функціонер КПЗУ, співробітник 4-го відділу (розвідка) штабу Українського Військового Округу, згодом — науковий співробітник Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Заарештований у “справі” УВО в ніч на 1 січня 1933 р., засуджений до 10 років таборів. Під час етапування до місць позбавлення волі зробив невдалу спробу втечі. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

¹¹³ Чехович Мирон Титович (1894 — після 1957) — уродженець Східної Галичини. 1924 р. з першим транспортом галичан прибув в УСРР із Чехо-Словацьчини. Працював в НКЮ УСРР, науковим співробітником Науково-дослідного інституту радбудівництва і права (Харків). 1933 р. заарештований у “справі” УВО, засуджений до 10 років таборів.

¹¹⁴ Тур (Запаринюк) Іван Петрович (1890—1937 ?) — уродженець Східної Галичини. У згаданий час — заст. Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР. Репресований 1933 р. у “справі” УВО.

¹¹⁵ Див.: Лозинський М. “Український інститут” у Варшаві // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 168—174.

¹¹⁶ “Статті Студинського і відповідь Єфремова в “Ділі”...” — маються на увазі публікації: Студинський К. О. За Українську Академію наук // Діло. — 1928. — 13 травня; Лівобічний. За Українську Академію наук // Діло. — 1928. — 18, 19, 20 травня; Про двох лицарів: Одного під забралом, другого так: Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і

Лівобічному // Діло. — 1928. — 25 липня (Див. про це докладніше: *Рубльов О. С., Черненко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті рр. XX ст. — С. 152—160, 304).

¹¹⁷ *Мірза-Авак'янц (Дворянська) Наталія Юстовна* (1889—1939 ?) — український історик. У згаданий час — науковий співробітник, дійсний член кафедри історії України акад. Д. І. Багалія. У грудні 1933 р. звільнена з Інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія (Харків). Працювала у Луганському педінституті, з весни 1935 р. — у Києві (керівник семінару для авторів підручника з історії, в. о. професора історії України КДУ). Заарештована 1938 р., 1939 р. засуджена до 10 років позбавлення волі. Остання касаційна скарга написана нею 21 жовтня 1939 р. у Лук'янівській в'язниці (Київ). Вірогідно, у найближчі рік-два померла або у Лук'янівці, або в таборі.

¹¹⁸ *Брандт Карл Карлович* (1896—1937) — випускник консульського відділення ХІНТу, згодом — директор Інституту радянського будівництва і права (Харків), відповідальний працівник Харківського міськкому КП(б)У. Репресований 1936 р. Страчений 9 березня 1937 р. Реабілітований 1956 р.

¹¹⁹ “*Це було під час процесів Промпартії та меншевиків*”: сфабрикована ОДПУ СРСР справа “Промпартії” (“шкідництво” та “шпиунство” у різних галузях народного господарства групи старих інженерів, пов'язаних із міжнародним імперіалізмом) розглядалась Верховним Судом СРСР 25 листопада — 7 грудня 1930 р. Справа так званого “Союзного бюро соціал-демократів меншовиків” розглядалась у Москві спеціальним судовим “прісутствієм” Верховного Суду СРСР 1—9 березня 1931 р.

¹²⁰ Із жовтня 1929 р. К. А. Максимович працював у Москві співробітником Хлібо-варинводцентру, згодом — старшим інспектором “Заготзерна”. 9 січня 1933 р. заарештований як учасник “Московського центру УВО”, 5 вересня засуджений до 10 років таборів. 17 липня 1934 р. у Біломорсько-Балтійському управлінні наклеїв на себе руки (Див. докладніше: *Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час.* — 1991. — № 5. — С. 81).

* “*був у Скрипника, у Гірчака*” — дописано М. М. Лозинським на полях.

¹²¹ *Гірчак Євген Федорович* (1898—1938) — у зазначений час заст. наркома освіти УСРР (1930—1933). Автор низки публіцистичних праць. З 1933 р. — ст. наук. співр. Інституту радянського будівництва і права Комакадемії (Москва). Заарештований 1934 р., страчений 1938 р. Реабілітований 1957 р.

¹²² Збереглася заява М. М. Лозинського від 4 жовтня 1930 р. до НКО УСРР: “Прошу надати мені посаду штатного наукового співробітника ВУАН з призначенням працювати в дільниці міжнародного права” — із резолюцією Є. Ф. Гірчака: “До Сектору науки. Прошу з'ясувати й оформити це питання” (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 305).

¹²³ *Плацицька Ольга Володимирівна* (1883—1937) — у зазначений час відповідальний працівник (зав. сектором, заст. голови) Держплану УСРР. Репресована 1937 р., реабілітована 1956 р.

¹²⁴ *Сірко Василь Петрович* (1899—1937) — уродженець Східної Галичини. Функціонер КПЗУ та КП(б)У, зокрема секретар ЗБД КПЗУ (1927—1928), зав. агітмас ЦК КП(б)У, секретар Криворізького МК КП(б)У (з 1932). 1933 р. репресований у “справі” УВО, страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

¹²⁵ *Черняк Євген Йосипович* (1895—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — зав. культпропом Харківського МК КП(б)У, згодом — заст. директора Інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія (Харків). 1933 р. заарештований у “справі” УВО, засуджений до 10 років таборів. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

¹²⁶ *Воблий Костянтин Григорович* (1876—1947) — економіст, статистик, економіко-географ, акад. АН УРСР (з 1919). У 1943—1947 рр. — директор Інституту економіки АН УРСР.

¹²⁷ *Коссак Василь Йосипович* (1895—1937) — уродженець Східної Галичини, брат Григорія. У зазначений час — аспірант Інституту економічних досліджень при Держплані УСРР. Заарештований 1931 р. у “справі” УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Восени 1937 р. разом з дружиною М. М. Коссаком страчений в Омську.

¹²⁸ *Козоріс Михайло Кірович* (1882—1937) — уродженець Східної Галичини, юрист, літератор, науковий працівник. 1933 р. заарештований у “справі” УВО, страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським (Див. докладніше: *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 104—122).

¹²⁹ *Попель Володимир Богданович* (псевдоніми: *Лом, Юрченко*; 1893—1963) — уродженець м. Перемишля, функціонер КПЗУ, кандидат у члени Політбюро ЦК КПЗУ (з жовтня 1927). Захищав позицію більшості ЦК, очолюваної Й. Криком (Васильківим) і Р. Кузьмою (Турянським). У лютому 1928 р. “група Васильківа-Турянського” була виключена з Комінтерну. Ш з'їзд КПЗУ (червень — липень 1928) вивів В. Б. Попеля-Юрченка з керівництва партії. Залишившись в УСРР, закінчив у Харкові Промислово академію і працював як інженер-будівельник. 1934 р. репресований разом із групою діячів КПЗУ. Реабілітований 1956 р. В останні роки життя мешкав у Варшаві (Див.: *Борці за возз'єднання*: Біограф. довідник (Редкол.: Ю. Ю. Сливка (керівник) та ін. — Львів, 1989. — С. 257).

¹³⁰ Йдеться про центральний орган КПЗУ “*Наша правда*”. Під такою назвою у Відні видавалась (1921—1923) щотижнева газета, а з грудня 1923 р. до грудня 1924 р. і з квітня 1926 р. до листопада 1935 р. у Німеччині та Чехо-Словаччині (з 1934) — одноіменний журнал.

Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким*

№ 14

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

22 червня 1917 р.

Перешори—Петроград

Люби[й] Петре Януаровичу!

Простіть, що турбую Вас. Коли можна, то розпорядіться, щоб мені вислали 25 примірників моєї першої “Розмови”, хоч наложеном платежом, бо у мене нема й жадної книжечки, а часом в ній єсть потреба. Коли маєте час та охоту, то пишіть. Я просив Вас вислати мені 100 пр. про мову.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53061. Рукопис.

№ 15

Листівка П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

25 червня 1917 р.**

Київ—Перешори

Дорогий Євгене Харламповичу!

Оце вже четвертий день у Києві (з 22). Відпочиваю, бо ніхто не шарпає, а я сам, скільки хочу дивлюсь на людську метушню. Правда, вона теж нервує безладдям, але все ж у Києві дихати куди легше, як там у нас, серед тої зруйнованої, розбурханої петроградської комашні...

Думаю побувати в Кононівці, хоч уже вчора частину Ваших тут бачив: приїздила панна Вітя. Треба ж побачити і Вашу онуку — Левкове Ягня³⁹. Хотів би дуже і Вас побачити, але трудні тепер шляхи в царство небесне — всі забиті москалями, боюсь далеко вибратись. Перебуду в Києві, думаю, до 10 іюля, а тоді поїду назад через Москву.

Плани мої ще не вияснились, багато залежить від загальної ситуації. Оце тепер має сюди прибути якась комісія для порозуміння. Як-то все піде. Просто впірнути в київський вир нема охоти, бо не випурну. Треба знайти попереду роботу по душі і під силу.

Ну, бувайте здоровенькі... Чи здорові справді? Може таки побачимось? Живу у В. В. Ігнатовича⁴⁰. Пишіть на його в банк.

Ваш П. С.

Чи читали свою “Мову”?

НБ України. — IP, ф. 44, № 835. Рукопис.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 5.

** Рік датований за штемпелем.

№ 16

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

27 червня 1917 р.

Перешори—Київ

Любий Петре Януаровичу!

“Розмови про мову” одну книжечку дістав, і карткою просив Вас розпорядитись, аби мені вислали сюди 100 пр. “Мови” і 25 пр. 1-ої книжечки (про пар), але, видно, Ви не дістали моєї откритки. Коли можна, то напишіть, щоб виконали моє прохання, хоч з наложен. платіжком.

Ітак, несподівано для мене Ви опинились в Києві. Дуже жалкую, що Ви не одважуєтесь заїхати й на Херсонщину, до мене. А шкода! Ви ж ніколи в Херсонщині не бували і не знаєте що це за край. А край це одмінний від центральної України, як природою, так і людьми. В серці України, наприклад, як видно з газет, люде беруться за здійснення автономії, а у нас і не знають, і не хотять про неї нічого знать, а все тільки за земельку добиваються. Навіть до українізації шкіль та иншого ставляться, коли не вороже, то байдуже. Точнісінько так як у Валківському повіті (дивись N 72 “Н. Ради” з газет та журналів). От, через це не віриться мені, щоб в близькім часі Україна дістала автономію. Мені гадається, що треба пресою та національною школою довести широкі маси до свідомости, тоді вона виступить на боротьбу за автономію. В Ірландії маси далеко свідоміші, а відколи борються з англичанами та своїми ольстерцями; оттака боротьба мусить бути і в нас. А тим часом, тепер такі часи, що не можна вгадати — що буде через місяць. Може цю автономію дадуть силою; може під цей час хаосу та безладдя проскочить фуксом і автономія — ніхто не знає. А треба було б широко розпустити брошюрку про автономію в зв'язку з рішенням земельного питання. Я, здається, про це вже й писав Вам та й багатьом, навіть панові професору.

Тепер наші кияне під впливом з'їздів всяких настроєні дуже оптимистично, вони думають, що з'їзди ці виразно відбивають настрої мас. А в дійсності воно не так, бо на з'їзди їздять виключні люде, які на весь зріст вище маси і яких загал зовсім не розуміє і не слухає, а вірить демагогам, які до неї підхліблюються, грають на самих низьких інстинктах, обіцяючи безплатно добути земельки, скотини та с. г. знаряддя. По селах на цім ґрунті виходить сила непорозуміннів, сваволі, заколоту і т. д. Але мене це не хвилює і не нервує, і я поки що почуваю себе зовсім здоровим і з страхом думаю, що як доведеться переїхати до Києва, то там знов ослабну. А коли настане мир, то треба буде тікати звідцільа, бо салдатня не потовпить в поїздах, а посуне пішки і знищить дорогою все, як сарана.

Ваш серцем Є. Чикаленко

Привіт Віктору Влад.

НБ України. — IP, ф. 3, № 53062. Рукопис.

№ 17

Лист В. К. Винниченка до Є. Х. Чикаленка

7 липня 1917 р.

Київ—Перешори

Як давно я не писав Вам, дорогий Євгенію Харламповичу. Не знаю, чи може мені бути прощення. Але повірьте, принаймні, що я дуже-дуже часто згадую Вас і завжди пам'ятаю. В кожнім разі, краще пізно, краще рідко, ніж ніколи. Правда? І через те, схиляючи винувату голову, писатиму далі.

Справи у нас, як Вам відомо з газет, стоять добре. І добре, й погано. Добре, що вистачило сил, уміння, такту й іншого досягти того, що досягнуто. Але погано, що, здається, не вдержимо. А не вдержимо через те, що наша чорна сотня, міхновщина, вибиває нам з рук досягнене. Ви, мабуть, уже читали про виступ юрби, що зве себе “полком ім. гет. Полуботка”. Це твір Міхновського і К°. Виступ не удався. Але вони забрали з арсеналу зброю, обкопались у лагері й наводять терор на город. Але терор той іде під прапором “справедливих, національних” вимог, во ім'я рятування України, Центральної Ради і тому подібного. Та не так, розуміється, ця юрба (з нею справитись легко було б), як ота зрада, інтригантство, підкопування. Не знаєш, на кого можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, во ім'я чого вони йдуть. Всі поголовно вживають такі вирази, як ми, “революційна демократія”, не виключаючи М. Грушевського, який прийняв слово “товариш” в свій лексикон без всяких лапок і ні трішки не конфузиться, коли його зачисляють до “революційної демократії”. А тим часом у більшості надзвичайна політична невихованість, неосвіченість, дикість і ... страшна націоналістичність. Ми ж тепер уже “пануюча національність”, до нас з покорою ідуть поляки, євреї, чехи. І треба Вам подивитись, яка жадність розпалюється, як росте бажання іменно панувати, не пушати, гнітити. Часом так сумно буває, так тяжко і гидко, що хочеться кинути все й тікати кудись у тихий степ, до вічного, незрадливого неба, до вірної, доброї й мудрої природи. І одне тільки держить (присягаюсь!) — що цим зроблю шкоду справі. І зтомився я, і наситився тої політики, і вже вклав свою частку в спільне діло, — я можу піти вже собі до свого тихого, любого діла. І нарікань на свою особу не боюсь, бо не тільки до нарікань, але до погроз убити, до всякого бруду, що кидають на мене різні полуботковці, до всього того так уже звик, що навіть ніяких реакцій на це вже сам не помічаю в собі. Але серце трівожно стискується, коли подумаю, що своїм одходом можу погубити те, що зроблено уже. І мушу далі стояти. А що вийде з того, побачимо. Хотілось би, щоб вийшло так, як треба, але... чи вийде ж? Будемо боротись. Чого-чого, а з ким боротись, то цього є досить. — Ну, всього найкращого. Чому не приїжджаєте і не тягнете до суду Міхновського? Може хоч цим його можна буде приборкати зовсім.

Ваш В. Винниченко *

НБ України. — IP, ф. 44, № 299. Рукопис.

№ 18

Лист Є. Х. Чикаленка до В. К. Винниченка

11 липня 1917 р.

Перешиори — Київ

Любий Владимире Кириловичу!

Я ніяк не можу бути на Вас в претензії, що не пишете, і ні якої вини за Вами я не лічу, бо я добре знаю, яка колосальна робота лежить на Вас; я ж читаю три київські укр. газети, то з них бачу Вашу роботу. Мені часто хочеться писати до Вас, але боюсь, що Ви ще з чемності до мене мусите відповідати мені і тим я зроблю Вам неприємність, а тільки досаду. Якби я знав, що Ви будете мені писати тільки тоді, коли у Вас буде

* На другій сторінці зверху дописано: “Ой, хочеться в степ. Я ж ще ні разу за цю весну й літо не лежав на траві. Ні разу не був у полі, в саду, у лісі. Ні одного вечора вільного. Не бачив своїх псес, які тут виставлялись по-укр. і по-руськи. Та, мабуть, не скоро й вирвусь з цього добровільного пекла”.

охота побалакати зо мною, не силуючи себе, то я писав би до Вас частіше; але, признаться, боюсь, що у Вас і на читання моїх довжелезних листів не стане часу й терпіння. Принаймні, мої листи втомлюють Левка і він каже сміючись, що батькові нічого робить, то він пише величезні листи, то я мусів перейти на коротенькі ділові откритки. Правда, коли на дворі дощ і мені не доводиться бігати по господарству, то у мене є час писати, тим паче, здоров'я моє покращало і я тепер не в стані прострації, то мені хочеться побалакати з близькою людиною. Про вражіння, яке зробив на мене перший "Універсал" я писав довжелезні листи скільком приятелям і, між инчим, і Вам. Я, судячи по "новоросійській" Херсонщині, боявся, що він не матиме практичного значіння, а зостанеться тільки історичним документом, але Київщина та Полтавщина так інтенсивно його прийняли, що київська руська демократія мусила схилитись, а Тимчасовий уряд повинен був піти на уступки. Тепер я боюсь, що, розгромивши большевиків, уряд посунеться вправо, до централістів, які вже підіймають гвалт. А централістів тих, починаючи з Рябушинського⁴¹ і К°, за малим не весь великоруський народ; всім свідомим росіянам болить "единая, недѣлимая, святая Русь", яку вони будували, чи загарбували на чолі з самодержавним урядом. Коли втихомиряться отсей заколот, колотнеча, то, напевне, вони зроблять великий опір автономістам і будуть хилити до "широкого мѣстного самоуправленія" або в крайности до "областного", але тільки не до національного. Але заколот всеросійський, на мою думку, ще не дійшов до кульмінаційного пункту, ще не скоро наступить заспокоєння, бо всі мужики кажуть те ж, що й большевики: зараз прикоротить війну, зараз повідбірають у панів землі, а в капіталістів (наші люде кажуть у жидів) гроші. А при заколоті може пощастить і здійснити автономію. Але ще треба агітації, треба літератури не тільки про автономію, а навіть і про школу свою. Ви зверніть увагу на те, що "Універсал" прийняли тільки Київщина та Полтавщина, а Слобідська Україна, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія, Поділля, Волинь, за виключенням деяких повітів, поставились байдужо, а деякі навіть ворожо. Харків, а особливо Одеса, не схотять підлягти Києву. У нас, в Херсонщині, навіть ніяких заходів не робиться для заведення народної школи української, крім Херсонського повіту, і так само й по инчих губерніях. Треба якісь міри приймати, якусь агітацію розвивати. Я гадав, що моя книжечка про "Мову" вже застарілась, але побачивши, що вона ще потрібна, послав її Добродійному Т-ву для видання. Якби у мене був матеріал, попробував би скласти брошуручку про автономію в зв'язку з земельним питанням, бо селяне наші бояться, щоб не нагнали кацапні на наші землі.

Розумію цілком Ваше бажання відпочити, утекти хоч на якийсь час, як кажуть, на лоно природи. Я радий був би і бачити Вас у себе, але, справді, боязно, аби, користуючись Вашою відсутністю, не підсилюлись всякі полуботківці та инчі авантюристи. Я все-таки тієї думки, що український народ здатний тільки до руйнування, а не до будування, що ця вдача виробилась у його через географічні, кліматичні та історичні умовини, і важко, важко зорганізувати його і направити. Коли вже знесилитесь і Розалія Яковлевна вишле Вас з Києва, то приїздіть сюди. У нас покищо тихо; з селянами у мене якнайкращі відносини. Вони знають, що я раз у раз був за перехід всіх земель (правда, за викуп) в руки трудящих, то терпеливо (поки що) ждуть земельного закону і самоволі не роблять, бо у їх і голоду земельного нема. А я боюсь, що з замиренням солдатня, не потовпившись на поїзди, посуне пішки і все по дорозі знищить, як сарана. Ну, годі. Ваш Є. Чикаленко.

Розалії Яковлевні мій сердечний привіт.

ЦДАВО України, ф. 1832, оп. 2, опр. 4, арк. 13—14 зв. Рукопис.

№ 19

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

11 липня 1917 р.

Перешиори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Я боявся, що моя “Розмова про мову” перестарілась, що вона вже не потрібна, але тепер бачу, що принаймні в Херсонщині, а може й по всій “Новоросії” (Херсонщині, Катеринославщині та Таврії) вона ще якраз на часі. Коли Київщина та Полтавщина, радісно прийняли “Універсал” і признали Ц. Раду своїм урядом, то в “Новоросії” та, мабуть, і в Слобідській Україні навіть і про українізацію школи нема мови. По Київщині, Полтавщині, скрізь по повітових містах відбуваються учительські курси, люди готуються до заведення народніх шкіл і навіть середніх, у нас про це не чуть і ніяких заходів, крім Херсонського повіту, про це не робиться. Так само з газет я не бачу, щоб щось робилося в Таврії та Катеринославщині, за виключенням деяких повітів. Отож, мені тепер здається, що моя брошюрка матиме якусь ціну і щось зробить, якщо вона попаде в руки людям цих повітів. Якщо Ви зможете з моєю думкою, то може Ви зробите Правленію пропозицію — поширити “Розмову” по Новоросії, хоч і на мій кошт. Про способи нічого не можу сказати, може вони у вас там, в Петрограді, знайдуться. В листах своїх до Вас в Петроград і в Київ я прохав Вас розпорядитись, щоб мені вислали сюди 100 примірників про мову і 25 — про ч. пар. Не відмовте в цьому.

Щодо “Універсалу”, то я помилився, як помилився і взагалі про українську справу. Я гадав, що ця війна висуне тільки питання про Польщу, а Україну висуне друга війна, років через 50. Аж вийшло, що вже тепер рішається наша доля. Так і з “Універсалом”. Я, судячи по населенню Новоросії, боявся, що “Універсал” зостанеться тільки вельми цінним історичним документом і не матиме практичного значіння. Правда (поки що), воно так сталося для Новоросії та почасти Слобідської України, Поділля та Волині, зате Київщина та Полтавщина так голосно обізвались на “Універсал”, що перелякали київську “россейську” (власне, жидівську) демократію і примусили Тимчасовий уряд піти на уступки. Але все-таки боюсь, що уряд, розгромивши большевиків, подасться в сторону централістів, а в ряди цих треба зачислити не тільки буржуазію на чолі з Рябушинським і К°, а і всю кацапську масу, яка боїться за “цѣлостъ и неделимость святой Руси”. Правда, не так то легко розгромити большевиків, бо большевики говорять те саме, що й мужики: зараз прикороють війну, забрать зараз землі, фабрики та поодбierać у капіталістів (т. є. у жидів) гроші. Селяни не знають, що оті Троцькі⁴², Зіновьеві⁴³, Стеклови⁴⁴, Ганецькі⁴⁵, то теж жиди, які дипломатично поприкривались російськими фаміліями. Хоч це, правда, не має ніякого значіння, бо селяне, що були на одеському селянському з’їзді, казали мені, що найбільше їм подобався Зак; “такий жид, що йому тільки курі різать, а сміливо казав, що треба всю землю без викупу передать трудящим”. Думаю, що заколот всеросійський ще не дійшов до свого найвищого ступеня, ще не настала пора загального бажання спокою, що ще безладдя побільшиться і під час цього заколоту може таки пощастить вирвати від уряду принципіальне признання автономії України і почасти й здійснити її. Одним словом, вже сміливо можна співать “Ще не вмерла Україна”, а ще не так давно я скептично додавав: “Але вмерти мусить, шоб ляхи не задушили, те москаль додушить”.

У нас тут, крім “земельки”, ні про що селяне не думають, а я, яко великий землевласник, ніякого авторітету не маю. Бувають у мене два-три свідомих чоловіка, але й вони нічого (в національнім питанні) зробить не можуть, бо це все “панські намовляння, щоб одвернуть од’

земельки". А сусіди-панки тільки й марять про приход німців, які мають їх врятувати від самовольних мужицьких захватів, бо тепер ніякого начальства старшого за селянські комітети нема, а вони що хочуть, те й роблять. У мене особисто все по-старому; ще ніяких самовольств не чинять, а ждуть "Учредительного Зібрання", бо знають, що я раз у раз сам був за перехід земель в руки селян (але з викупом).

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53063. Рукопис.

№ 20

Закрита листівка П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

14 липня 1917 р.

Владимир—Перешиори

Дорогий Євгене Харламповичу!

Я вже по дорозі "до дому". З Києва виїхав 10-го. Притомився і розбив нерви. Велике безладдя, брак підходящих людей — і не знаю, як наші с. д. та с-ры творитимуть ту автономію, що так несподівано впала з неба. Отже, й Ваш песімізм не здійснився, життя забігло вперед, але не знаю, чи то на добре, бо це тільки симптом загального розпаду. А при такому розпаді — і ми розпадемося при допомозі німців...

Шкода, що не побачив Вас. В Кононівці був, трошки одпочив з хорошими людьми. Левка і Петруся бачив. Всі тепер ідуть в адміністрації. Там і на Вас селяни щось важать — в передателі повітового земства. Це навіть зворушує: землю заберуть, а за те виберуть на отамана.

Мене поки земляки мали виставляти на комісара, чи кого там по українським справам при уряді. Але просив їх над цим добре подумати, бо тепер і уряд соціалістичний і український секретаріат весь із соціалістів, а я ніколи не був програмовим соціалістом і навряд чи зміг би добре підтримувати сучасну політику. Обіщали подумати.

Ваші прохання, вибачте, не виконав, і в Петроград не писав, бо не знаю чи єсть кому писати: зостався один Голоскевич і той, думаю, мав би виїхати. Але як тільки приїду (20-го), зараз же скажу, щоб вислали Вам обидві книжки. Аби послухали — бо і там безладдя...

А що буде далі? Київ, мабуть, знов начне тікати, а Петроград опиниться в руках анархістів. Москалі-визволителі, як сірі воші, заїли Росію...

Бувайте здоровенькі. Пишіть.

Ваш П. Стебницький

НБ України. — IP, ф. 44, № 827. Рукопис.

№ 21

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

21 липня 1917 р.

Перешиори—Петроград

З Вашої закритки, дорогий Петре Януаровичу, бачу, що Ви вже наближаєтесь до Петрограду, а може вже й прибули туди, тому й відповідаю туди.

Я, здається, писав Вам, що під цей час безладдя, може, й автономія України проскочить якимось фуксом. Але не віряться мені, щоб вона здійснилась; я все-таки дивлюсь на цю справу песімістично, але тішуся,

що таки за цей час ми виграли надзвичайно багато. Коли не пощастить здобути автономію, то за те широко піде культурно-національна робота та таки й ідея автономії стане загальновідомою, загальнозрозумілою.

Не завидую я тільки Вашому, голубе, становищу. Воно, на мою думку, надзвичайно важке, але й колосально велике; мені гадається, що доля висунула Вас на найвищу, на найважливішу постать в історії визволення, чи відродження України. Я знаю, що у Вас стане такту, уміння бути буфером між двома отими таранами, що битимуть Вас з обох боків, але боюсь, що у Вас не стане здоровля, не стане терпіння витримувати оті стусани, але ні, не стусани, а щось таке, що може розчавити людину. Хотілося б вірити, що у Вас знайдеться сила все витерпіти до кінця, хоч вмерти! Ви все марили про те, щоб десь оселитись самотою, далеко від громадської роботи, віддавшись літературній праці, а доля поставила Вас на найтяжчу і найславнішу громадську роботу. Я кажу найтяжчу, бо, справді, важко Вам буде між урядом, в якому тепер переважають вже не партійні соціалісти, а централісти всяких партій. У соціалістів, можна сказати, силою вирвали признание автономії, а у кадетів не вирвали б. Отож, з одного боку, у Вас будуть централісти, а з другого, — анархисти з самостійницькими аспіраціями! Мучить вони будуть Вас несказано, Ви будете терпіти пекельні муки, але краще помріть на цій постаті, а не покидайте її. Я знаю, що обидві сторони будуть Вами незадоволені і, напевне, свої гірше, ніж чужі, але терпіть, терпіть, голубе, до загибуні! Шкода, що Олександра Гнатовича немає, як я чув, в Петербурзі, щоб хоч була у вас людина, яка змогла б підтримати Ваш дух, Вашу енергію, з якою Ви могли б в тяжкі менти порадитись. Бо коли Київ напіратиме на Вас, а уряд ухилитиметься, то Ви зможете з досади захворіти, знесилитись. Київ буде Вас докоряти за млявість, мнягкість, за “кадетизм”, а уряд вважатиме за мазепинця, самостійника, максималіста...

Я намалював Вам такі страхи, що аж самому страшно стало, бо я взагалі людина малодушна, та й приказка каже: “Не такий чорт страшний, як його малюють”. Але, без жартів, я не уявляю собі людини на Україні, яка була б більш підхожа на цю постать, як Ви, про що я не раз писав до своїх приятелів. Ви математик рожденний і вихований, Ви раз у раз керуєтесь логикою, а не почуттем; у Вас нема гробачка славо- і властолюбія, а таких людей у нас на Україні нема. У нас єсть дурні, єсть ентузіасти, єсть гетманці і всілякі з них комбінації. Коли одмовитесь Ви, то я не знаю — кого й можна висовувати на цю постать. Олекс. Гнатович підійшов би, але чомусь він особисто не подобається людям, поки його добре не визнають.

Ну, та що тут думати — у Вас стане й здоровля, і сили, й терпіння перетерпіти все до кінця, а “претерпівый до конца, спасень будеть”. Так, здається, говориться в Писанію. Я дозволю собі тільки одну пораду, по приятельству, — треба з урядом бути настійчивим, в випадках, коли Ви самі переконані, а не по настоянню київських ідеалістів, ентузіастів — “товаришів”. Не треба натягувати струн, бо в силу нашу в масах я не вірю; Ви гляньте, що Ц. Раду гаряче прийняли тільки Київщина та Полтавщина, так сказати, центр, а периферії — Волинь, Поділля, Слобідська Україна, Новоросія, Чернігівщина поставились до автономії байдуже, а подекуди навіть ворожо, а коли Ц. Р. не втишить безладдя, то ця ворожнеча поширяться і поглибиться, і може в результаті вийти — “тшик”.

Ваш серцем Є. Чикаленко *

НБ України — ІР, ф. 3, № 53064. Рукопис.

* На полях 1-ї сторінки дописано: “Не забудьте вислать — 100 пр. “Мови” і 25 пр. ч. пару”.

Лист П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

22 липня 1917 р.

Петроград—Перешиори

Дорогий Євгене Харламповичу!

Я вже в Петрограді. Листа Вашого дістав з запізненням, бо Ви забули мою адресу: треба д. 11, кв. 37, а не навпаки.

25 пр. 1-ї Розмови та 100 пр. “Розмови про мову” Вам послано. Щодо розповсюдження цієї, останньої розмови на Херсонщині, то другого способу, на думку Голоскевича, нема, як послати книгарням. Може у Вас є які адреси, по котрим Ви спеціально бажали б, щоб було послано, то оповістіть. Але по теперішнім умовам всі висилки треба робити накладною оплатою. Може Ви б хотіли порозсилати земствам? Не знаю, чи до того їм тепер. Особливо тепер, коли он дивиться, — чи не доведеться Вам тікати з Перешор від німців...

Тяжкі часи, нехай йому всячина, — що день то тяжче. В Петрограді я застав дуже прикрі настрої — і за три дні при мені вони зробились ще вдсятеро тяжчі. Тепер саме наші секретарі — міністри сидять вже тиждень в отелі, домагаючись, поки буде якийсь правительство. І вже нема з ким говорити, розрух в державі і уряді йде все далі. Логика річей приводить до дуже сумних висновків. Може все разом луснути і згоріти в пожежі анархії і контрреволюції. Отакого діждали...

Писав Вам з Владимиру, не знаю, чи дістали. Радий, що Ви вже зовсім здорові. Думаю, що і обставини життя у Вас добрі, принаймні сузу по Києву: і дихати легше було, і їсти було що. Од секретарів чув, начебто Київ тепер спокійніше ставиться до перспектив ворожого наступу, але ж хвиля паніки, думаю, з часом все ж набіжить.

А от у нас, то вже й не знаю, що буде: бо й тепер їсти немає чого, а як піде далі безладдя та ще паніка на півдні, то ми тут повиздыхаємо з голоду та холоду, або нас поріжуть більшовики та анархисти...

Еге, багато несподіванок принесла з собою революція, навіть для людей, “іскушених” досвідом життя. Вже коли Ви признаєтесь в помилках щодо висновків з сучасних подій, то вже, виходить, не легко ті висновки робити.

Казав мені професор, прощаючись перед моїм виїздом з Києва, щоб я не дожидавсь останнього поїзда з Петрограду, а втівав заздалегідь... Але моя вдача, на жаль, якраз така, що я скоріше і на останній поїзд спізнюсь... А тут ще небожі мене турбують: один десь там шукає своєї батареї після німецького прорива, другий тут, зо мною, прив'язаний службою до Петрограду і не зможе, певне, його покинути...

Ну, бувайте здоровенькі, може таки побачимось із Вами при кращих умовах в автономній Україні. Щоб тільки та автономія не “отцвѣла, не успѣвши разцвѣсть”...

Ваш П. Стебницький

Б. Спаськая, д. 11, кв. 37

НБ України. — IP, ф. 44, № 828. Рукопис.

№ 23

Лист П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

31 липня 1917 р.

Петроград—Перешори

Б. Спасская, 11, кв. 37. (а не навпаки!)

Дорогий і любий Євгене Харламповичу!

Спасибі за ласкаві і втішні слова. Ваш лист мені був дуже в пригоді, бо піддержав мій настрій. Ніяких особливих страхів, яких би я сам не передбачав, Ви мені не відкрили. Я все те сам добре знаю, що воно за річ — громадська служба, а ще такого характеру та в такий момент, то це, розуміється, все одно що хрестна кара, або четвертування. Отже, якби я вірив у свої сили, то це мене не злякало б, — раз умірати, не двічі. Але може не вистачити ні снаги — в якимсь заплутанім становищі, ні нервів, — і я лусну, без користи і слави, не виправдавши Ваших сподіванок. А потім — Київське правительтво само мене може скинути дуже скоро, бо там панує максималізм, при якому моя уміркованість все одно що чорносотенство або контрреволюційність. Отож, бачите, що є причини вагатись, і я таки вагався і казав делегації, щоб шукали кращого... От Ол.Гн.Лотоцький, на мою думку, кращий: у нього більше видержки, жвавіща ініціатива, міцніща енергія. Він би був по теперішнім обставинам більше на місці.

Ну, та ще хто його зна, що воно взагалі вийде: наші міністри (Винниченко, Барановський⁴⁶ і Рафес⁴⁷) вже два тижні тут сидять і не можуть добитись толку. Дрібні сперечання, відтягання. Викликали людей і держать без уваги на їх і краєві інтереси. А Київ драгується, шле лайки, докори, нагрожує скласти з себе уповноваження... А ще всякі ускладнення, — от з Богдановцями, то що... Я не виключаю можливості розриву, хоч Вин.[инниченко] взагалі веде лінію дуже уміровану, — але такий тепер тон у правительства: після того прориву, після оновлення, тепер одна мета — оборона “отечества” і для неї організується міцна власть, підтягуються віжки, а може провоцірується і українське обурення, щоб порвати зовсім ту згоду з Церетелі⁴⁸, котрого, як на те, в правительстві тепер нема...

Еге, старенька породілля Росія і дуже важко їй даються родини української автономії... Щоб часом не померла небога від натуги, борони боже...

З тих всіх перемін правительства добра все одно не буде, безладдя не зменшиться, будуть нові бунти через голод, дійде, по-моєму, і до диктатури, і до реставрації може... Особливо, коли німці допоможуть...

Дуже трудний і страшний час. Хотів би я сидіти, як Ви, десь в тихому закутку та пережити... І за київські справи боязько, адже людей там зовсім нема: знизу стихія, яка, правда, розбурхалась, але без доброго керування сама нічого не здобуде і поволі вгамується. А зверху — організоване представництво трьох політичних напрямів: соціалісти, беллетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику і зостається покладати надію, як робить пан професор, на українського Бозю.

Ну, досить того, поживемо побачимо — і вже таки, певне, ми самі, а не наші онуки...

Чи дістали свої книжечки? Та й мого листа? З Вашою “Мовою” виходить така історія. Друковано її 10 000, але вже на складі зосталось всього тисяч зо 2. Попит на неї великий — і коли замовить багато яке земство, то й зовсім нічого не зостанеться. Отже, Голоскевич пропонує подрукувати до того ж видання ще 10 000. Я сказав, що Ви навряд чи матимете це проти того. Якби воно був час, то підждать би слід Ваших поправок та додатків. Але річ в тім, що невідомо, чи буде змога друку-

вати через два-три тижні, бо може повернеться Баліцький і буде ліквідувати друкарню. А в чужих друкарнях видавати нема ніякої змоги. Отож, може б Ви не сердились, коли за ближній час вийде тим самим виданням ще 10 000. А як пришлете поправки і вони не встигнуть увійти, то, напевне к Різдву доведеться випустити третє видання, — тоді піде з поправками.

Але на всяк случай зараз же шліть виправлений примірник.

Он як тепер ідуть книжки! “Задруга” тепер друкує третє видання “Укр. вопроса”, то теж хоче пускати 20 000!

А мої дві книжечки дістали?

Відпишіть, який Ви хочете гонорар, товариство з подякою заплатить.

Як Ваше здоров'я? Я щось недобре себе почуваю, — чи через духоту, чи щось органічне внутрішнє, але якась загальна слабкість, знесилення, дуже якось втомлююсь. Підтоптався таки, нема що казати!

Ну, будьте здоровенькі і богу милі. Пишіть по змозі. Всього кращого!

Ваш П. Стебницький

А коли ж Ви до Києва? Чи вже тоді, як все буде упорядковане, на готовеньке? Хитрий!

А як там відбивається у Вас німецький наступ? Уявіть собі, уряд не хоче віддавати Ц. Раді Вашої губернії!

НБ України. — IP, ф. 44, № 829. Рукопис.

№ 24

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

1 серпня 1917 р.

Перешори — Петроград

Вашу закритку, любий Петре Януаровичу, від 22/VII дістав сьогодні, а книжечки ще не дійшли, але, певне, колись і вони дійдуть. Ніяких адресів для розсилки я не маю, але бачу, що треба б поширити книжечку про мову. Спочатку революції, коли Україна захопилась українізацією та автономією, я думав, що моя книжечка застарілась, а тепер, чим далі, тим більше упевнююсь, що вона ще дуже потрібна, принаймні, в Херсонщині. По всій Україні відбувались та й відбуваються учительські курси, на яких українізуються вчителі, а в Херсонщині тільки один Херсонський повіт признав Ц. Раду і потребу українізації народної школи, а решта поставилась байдужо і навіть ворожо. Найбільша причина в страшенній темноті. Був, наприклад, я 20/VII на Ананьєвському з'їзді селянської спілки. Попав я туди помилково, бо мені сказали, що то буде загальний український з'їзд, на який має приїхати агітатор від Ц. Ради, щоб повернути і наш повіт до автономії. виявилось, що то був тільки селянський з'їзд, на яким мені не хотілось бути, бо тепер селяне дуже ворожо ставляться до панів, але на диво мене на тому з'їзді навіть почесним головою вибрали. Посланець Ц. Ради був справді, але якийсь малограмотний салдат, який сказав мені, що селяне більше вірять простому салдатові, як інтелігентові, а через те його послали за інструктора сюди. На тому з'їзді виявилось, що селяне не знають, що вони говорять українською мовою, а через те й протестують проти українізації школи; инчі доводили, що “Універсал” на російській мові їм більше зрозумілий, як на українській, а в дійсності вони не зрозуміли ні на тій, ні на тій мові, бо в школі їх учено не на тій мові, якою вони дома говорять. Це мене упевнило, що моя книжечка ще не застарілась і, певне, не скоро застаріється, але третє видання треба буде приспособити до сучасних умов.

Коли увійде в силу урядова пропозиція, щоб українському автономному урядові підлягали тільки ті повіти, земства яких признали свою

підлеглисть, то багато ще треба буде агітувати серед українського населення за українізацію школи. А коли Тимчасовий уряд згодиться на заведення автономії в центральній Україні, то на периферіях треба буде розвинути агітацію за приєднання до України, то й тоді моя книжечка буде не зайвою. Цікаво знати — в якій кількості її видало Т-во; мене вже кортить переробити її для сучасних обставин, то хотілося б, щоб вона швидче розійшлась.

Тепер про події останні в Києві.

Недавно в відповідь Саксаганському⁴⁹ про Петруся я писав йому про радість свою, що Петруся відкомандірували з полку Б. Хмельницького в Канів начальником міліції, бо я певний в тому, що полк Б. Хмельницького розстріляє Корнілов⁵⁰, бо, певне, той полк не схоче йти на фронт. Виходить, що я трохи, тільки трохи помилився. Всі росіяне, як соціалісти, так і чорносотенці, не можуть перетерпіти того, що заводиться українське військо і всіх заходів будуть уживати, щоб його позбутись, щоб його швидче послано було на фронт і там знищено. А українці клопочуться і клопотатимуться за те, щоб на Україні було тільки українське військо. На цьому ґрунті ще не раз виникатимуть такі події, поки не візьме верх та чи інча сторона. Треба сподіватись, що в Києві соціалісти-ольстерці, з'єднуючись з чорносотенцями, будуть осилювати українців, тим більше, що до того блоку приєднаються і кадети, а може й поляки. Одна надія на село. Коли пощастить українізувати школу, піднять добробут села, то тоді може візьмуть гору українці і в городських центрах України, а такі міста, як Одеса, Херсон, Миколаєв, Севастополь, Ростов та інші приморські порти, певне, на дуже довго зостануться російськими, бо жида та армяне вкупі з росіянами та нашими "малороссами" міцно обстоюватимуть русифікацію цих міст і не попустять їх українізації; в одеських газетах про це немало пишеться.

Щодо німецького наступу, то я не думаю, щоб він захопив Херсонщину, але мені гірше боязно свого "доблестного" війська, коли воно заїє наші села, відступаючи від німців. Ю. Мик. вже збирається тікати в Київ, а я ще побуду, поки не закінчу с. господарського сезону.

Ваш Є. Чикаленко*

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53065. Рукопис.

№ 25

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

7 серпня 1917 р.

Перешиори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Сьогодні одержав Вашого листа від 31/VII, з якого бачу, що мій попередній лист ще не дійшов до Вас. Я в йому писав, що хотів би "Мову" приспособити до сучасних обставин, але книжечок з Петрограду досі не дістав, а у мене нема й жадного примірника; та як би й був, то я такий писака, що й за місяць не зробив би тих добавок, тим більше, що у мене йде молотьба і мій робочий день тягнеться 18 годин. Тому друкуйте,

* На полях дописано: "В попереднім листі я Вам такого страхіття написав про Ваше становище комісара українського при уряді, що мені тепер аж ніяково. Наш секретаріат тепер сам добре дознається як-то тяжко чогось добитись від природжених централістів, то, певне, винуватити Вас не буде, то Вам хоч з одного боку буде не так муляко, а Центральний російський уряд буде Вас ображати своїм нехтуванням. Але Ви держіться, не давайтесь!"

скільки вважаєте потрібним, а згодом, аж різдвяному виданню я, може, зроблю додатки і виправки, а тепер прошу Вас зробити ось тільки що. Викиньте фразу: "Погулять, як кажуть в Полтавщині" (стор. 5-та, першого, Київського видання). Мені не хочеться зв'язувати свою розмову з Полтавщиною, бо перешоряне ревнують. Возстановіть на 4-й стор. того ж видання: "Мусить бути один царь, одна вѣра і одинь народь". Отсе тільки й пришло мені зараз в голову. Ваші книжечки, спасибі, дістав, і рос. прочитав, і хочу Вам зауважити, що Ви пишете нашу історію за есдеками: то вони запевняють, що Р.У.П. раніше організувалась, як буржуазні партії, а в дійсності "демократична партія" заснувалась і видрукувала свою програму раніше, але, на жаль, без дати. Ну, а врешті не важно, хто перший сказав "А!"

Гонорар за "Розмову" буду брати книжечками по потребі (не для торгу!), а коли у мене відберуть безплатно землю, то буду вимагати від Т-ва гонорар за всі видання розмов, які видавались ним. Здоровля моє весь час було добре, а отсе вже другий день починає десь в глибині шлунку почуватись давня, знайома і така мені страшна біль. Може це через Петруся. Його були зробили начальником міліції в Каневі, а тепер Корнілов всіх одізвав у свої часті; Петрусів же Богданівський полк вже випхали на фронт, а він, щоб не їхати, подався в школу прапорщиків, від якої весь час уникав, щоб зостатись живим. Добре ще, що він не був в полку, як його виряжали, а то пережив би не мало, якщо зостався б живим.

Не знаю, чи я писав Вам, що я цю подію пророкував в листі до Сакаганського. Я висловлював свою радість, що Петрусь вийшов з полку, бо Богданівці, напевне, під впливом частини київського громадянства, не схотять йти на фронт, а Корнілов їх за це під оплески російського громадянства розстріляє, щоб на українцях перш всього проявити "твердую владу". Досі не відомо — чи розстрілювали з наказу Корнілова, чи Оберучева⁵¹, чи Лепарського⁵², а що це робилось під аплодісменти і лівих, і правих росіян, то це вже ясно видно. Коли й Ц. Рада затнеться і не згодиться з Ц. Урядом, то й їй щось подібне зроблять, бо треба ж "спасать Россію"! Я б згодився і на три губернії, а не то що на п'ять, бо згодом Українська автономія поширяться до своїх етнографічних границь, в цьому не може бути сумнів, і тільки такі великі міста, як Одесса, Миколаєв, Севастополь, Ростов схотять бути вільними Гамбургамі, залежними тільки від центрального парламенту. Я б тепер хапався за хвостик, щоб заснувати центр, а периферії самі приєднаються. Але боюсь, що радяне, під пресією самостійників, будуть гвалтувати, і чого доброго, вернуть нас до старого, розбитого корита. Писав я про це багатьом киянам, але що значить голос "буржуя, великоземельного поміщика" і пр., який сидить собі збоку. Навіть Ви кажете: "Хитрий", хоче прийхати в Київ на готовеньке! Якби я бачив, що мій голос щось важить у "товаришній", то я не сидів би тут. Але, я ж Вам казав, що мене навіть в первісну Ц. Раду не вибрали, може через те, що я був тоді зовсім хворий, а, певніше, через те, що я здатний був раз у раз тільки на роллю "мужа совѣта", а не бойового чоловіка. Тепер і п. профессор пише мені, що він "особисто дуже відчуває мою неприсутність", а тоді (може мені так здавалось) бажав моєї неприсутности, аби я йому не заважав гетьманувати. Хоч я, вірте моїй щирости, раз у раз підтримував його кандидатуру на гетьмана України, Галичини й Буковини і про конкуренцію ніколи й не марив, бо я собі ціну знаю добре і сил своїх ніколи не переоцінював, а може навіть і не доцінював.

В Київ збираюсь після скінчення с. госп. сезону, тобто в октябрі, якщо наші "доблестні" війська, одступивши з Руминії, не виженуть мене. З селянами поки що у мене відносини добрі, бо, як вони кажуть: "Ви нас не обіжали, то й ми Вас не обідимо". А тим часом мужики всі

большевики, то досить якогось “Нахаб”*, щоб (для полехкості)**, поклали мою голову до порога. Ну, бувайте дужі, здорові, бо Ви тепер необхідні.
Ваш Є. Чикаленко***

**Про “полехкість” я Вам колись розказував.

НБ України. — IP, ф. 3, — № 53066. Рукопис.

№ 26

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

19 серпня 1917 р.

Перешори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Досі не дістав “Розмови про мову”, обіцяних 100 пр., пришліть хоч десяток. Здоровля поганеньке, як я Вам писав. Цими днями сподіваюсь Винниченка.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53067. Рукопис.

№ 27

Лист В. К. Винниченка до Є. Х. Чикаленка

21 серпня 1917 р.

Київ—Перешори

Дорогий Євгенію Харламповичу, на превеликий і найщиріший мій жаль, не можу приїхати до Вас: знов мене потягнуто на службу здобування автономії, знов я формую ще й трудний Секретаріат. Стільки муки, стільки труднощів — болючих, образливих, дражливих, обурюючих, смішних стоїть на шляху, що не можна й описати. Взагалі, яка це болюча і невимовно трудна робота — творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити “пункти” в програму і як далеко від тої легкості, безжурности та пафосу здійснення їх. А ми з Роз. Як вже так собі розпланували життя у Вас, я так виразно бачив себе з Вами на травиці, чи на сіні, аж серце мені зхвилювано тьохало й сміялось, і так я зголоднів на літературну роботу, так виснажився і нервово і физично. Та що маю робити, мушу тягти далі. Єдину маю надію, що мене не затвердить Правительство, Ви, певно, знаєте про моє інтерв'ю, перебріхане й перекручене кореспондентом франц. газети. От воно й, може, прислужиться до того, що я матиму змогу виїхати до Вас. Ми маємо відомости, що в Петербурзі через це інтерв'ю косо дивляться на мою кандидатуру на голову Секретаріату й, певно, будуть намагатися одсунути мене. Мався один час на увазі Д. Дорошенко, але він виявив себе так нетактовно перед Радою, так занадто лояльно поставився до Інструкції, що зразу викликав проти себе невдоволення усіх фракцій, навіть с-ф-ів. І через те мусів зректись, а Рада знов звернулась до мене, навіть ес-ери. Ох, ці ще мені есери! Ці мені молоді мартовські політики, максималісти. Скільки вони попсували всім крові та нервів, як вони дискредитували

* Кінець слова нерозбірливий.

*** На полях 4-ї сторінки дописано: “Вишліть мені хоч пару книжечок “Мови” другого накладу, а ту сотню може я цими днями дістану таки.”

Раду й Секретаріат, як вони потомили всіх, то хай історія простить їм. Біда, дорогий Євг. Харл., мати діло з людьми, які покладають всю роботу свою в фразеології, резолюціях і безоглядній, безглуздій непримиренності. Але є хорошого трошки: в склад Секретаріату ввійшов проф. Туган-Барановський⁵³. Боюсь, що він налякається згодом нашої бідноти, нерозвиненості й одстане, але поки що він виявля щире захоплення справою творення автономії й оце разом з іншими Секретарями виїхав сьогодні в Петроград для остаточного затвердження Секретаріату. Побачимо, що з того вийде. А поки що мушу сидіти у Києві. Але гадаю, що все ж таки Правительство мене не затвердить і ми приїдемо. Дерзтирив я не боюсь і ми чудесно проживем у Перешорах. Сердечно вітаємо Вас обох.

В. Винниченко

НБ України. — IP, ф. 44, № 300. Рукопис.

№ 28

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

25 серпня 1917 р.

Перешори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Вчора, спасибі Вам, я дістав два примірники "Мови", а тих 100 пр., про висилку яких Ви писали зараз після Вашого приїзду в Петроград, я досі не дістав. Або їх не вислали, або при теперішньому загальному безладдю вони десь загубились в дорозі, або може ще через яких пів року пойдуть з Петрограду до Мардаровки. А шкода, бо тут на "Мову" великий попит між селянами і вона таки допомогла б "новоросіянам" перевернутись на українців. Хоч одеська жидівська преса намагається вбити херсонцям, що вони нічого спільного не мають з українцями і повинні вкупі з частиною Катеринославщини, Таврії та Басарабії скласти осібну "Новоросійську" автономну одиницю з Одесою на чолі. А поляки, очевидно, інчої про це думки. У нас тут наглядає за казенним скотом чиновник, "скотячий прапорщик", як їх тут звуть, родом він поляк "заядлий" з Варшави. От, цей польський патріот ще з весни мене переконує, що України, власне, нема, що це все колишнє "дзіке поле", колонізоване поляками і тільки Москва обрусила та оправославила його, але прийшов час, коли Польща має здійснити давні мрії про границю "від можа до можа". По його сказці, німці дадуть Польщі взамін за Познань землі по Дніпро. (Він зрікається мрії, що "Польска, просе пане, од Кракова до Харкова", як мені казав один поляк в Галичині); а замість Гданська—Одесу. Австрія ж замість краківської землі дає Польщі Холмщину та Волинь, заняті нею тепер. Тепер, після захвату Ріги, мене починає брати острах, що, може, справді німці заставлять Росію зробити знов Андрусівську умову, по якій відберуть Україну по Дніпро. Тепер все можливо! В Росії настало таке безладдя, така анархія, таке безголовля, що вона не зможе вдержати України. Кажуть, що Горемікин⁵⁴ казав, що ми ще можемо одступать за Волгу, а від салдата-кацапа я чув фразу: "До Калуги нїмець не дойдеть". Всім їм байдуже, що наш край опустошать, зруйнують та не німці, а своя ж "доблестная армія", а тоді здадуть по Андрусівській, чи якій інчій умові. Потішаю себе думкою, що Германія не така дурна, аби витворити таку велику і дужу державу з Польщі, яка потім видерла б у неї і Познань з Гданськом; але все-таки боязно, що знов розірвуть Україну, обернувши її в руїну, як це вже було колись. Наш уряд, Ц. Рада, не зможе дати собі ради, це видно. Правлять нею, як

каже Левко, діти та “впавші в дитинство старі”. Та й не диво — ми ж з роду анархистична нація, здатна до руйнування, а не будування. От, ніяк Секретаріата не можуть скласти. Може хоч недержавні меншости допоможуть якось організуватись. А селяне, зібравши хліб, поховавши його, затихли і виглядають — чи далеко німець; кажуть, навіть, що тихими ночами вже чути гарматні вибухи, хоч від руминського та буковинського фронту до нас не менше 200 верст. До захвату нашого краю німцями ставляться байдужо, тільки своєї армії бояться, бо наслухались від ранених салдат, учасників Тарнопільського, Калушського розгрому. Характерно, що ті салдати кажуть, що й треба було все грабувати, бо все одно те добро пішло б на користь німцям. Чисті татари, що набігали колись на наш край! Вони й тут готові все і всіх грабувати, як що це минеться безнаказано; з весни й почали було захоплювати землі, а тепер Корнілівські накази на якийсь час вгамували селян. Що буде далі — і мудрий і дурень не знає. Одно певно можна сказати, що й ця війна перекарає карту Європи, як і наполеонівська, але чи буде це нам на користь?! Поживем — побачим. Але як жити і де жити — не знаю. Думав було зімвувати тут з Винниченком, який просився прийняти його, але тепер він знов став на чолі Секретаріату. Думаю, здавши хліб, виїхати до Києва, чи кудись далі, бо коли німець вступить в Бесарабію, то “доблестная” наша армія заліє наш куток і розграбує. Цими днями йшов через село наше обоз і посеред дня ограбували попа! Але, коли і кому я здам хліб — не знаю. По газетах скрізь кричать гвалт про голод в армії і в тилу, а я добиваюсь, щоб у мене забрали хліб і ніхто не озивається! Продовольственна Управа прокралась і її скинули, в нову ніхто не хоче йти, то й хліба нема кому забирати. Ні, таки прогнило наше царство до самого осередку і само воно не врятується. Я думав, що революція оживить, оздоровить наш народ, аж видно, я правду писав Вам в однім листі, ще далеко до війни, і який Ви мені вернули! Очевидно, нашій державі треба вмерти, щоб воскреснути. Здається до того воно і йде.

Турбую я Вас, голубе, і листами своїми, і дорученнями, а у Вас і без того, певне, клопоту, турбот вище голови.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53068. Рукопис.

№ 29

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

7 вересня 1917 р.

Переиори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Лежучи хворий, я переробив і подобавляв дещо в “Розмові про мову”. Коли матимете час, то черкніть одкриткою — чи посилають Вам її для 3-го видання, чи тепер Вам там не до видання книжечок! Справді, таке тепер робиться на світі, що не вгадаєш, що на завтра принесуть нам газети. А тим часом, живий, живе й гадає; отож і я клопочусь за свою Розмову. Тієї сотні я досі не получив, то не відмовте вислати ще з пару пр. “Мови”. Пробуду тут, напевне, ще з місяць.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53069. Рукопис.

* На полях першої сторінки дописано: “Розмову про мову” я потрохи виправляю і коли треба буде Т-ву для третього видання, то сповістіть мене заздалегідь. Не знаю, чи поспіли мої поправки, що я подав в листі до Вас, до нового накладу?”

Лист П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

11 вересня 1917 р.

Петроград—Перешиори
Б. Спасская, 11, кв. 37

Дорогий Євгене Харламповичу!

З Вашою "Мовою" все виходить неблагополучно. Почав я допитуватись в книгарні та роздивлятись по записам, — виявилось, що книгарня Вам книжок зовсім не одправляла. Очевидно, Голоскевич сказав, може, на словах мене запевнив, що все зроблено, а сам доглянути забув — так воно і зосталось. Тепер я наказав одправити наново — і знов мені сказали, що зроблять, а до сьогодні все забували та відтягали. Аж сьогодні я наочно переконався, що пакунок Вам послано, — сам бачив розписку. Не знаю, чи старого це, чи нового друку, та воно однаково, бо Ваші поправки туди війти не встигли: коректура вже була закінчена і йшов друк, коли я одержав Вашого листа. Вже виправите на третє видання як слід основне. Отож, вибачте за ці всі непорозуміння з висилкою: коли сам не зробиш власноручно, то ніколи не можна ручитись ні за що; це я й знав, та все ж положився на акуратність Голоскевича.

Напрасно Ви боїтесь турбувати мене листами, який би не був клопіт, а розмова з Вами мені люба і потрібна. А воно поки й клопоту у мене не так багато. Щось наша справа робиться, як мокро горить. Не знаю, чи довго ще наш секретаріат буде там "організовуватись" і коли саме він візьметься до діла. Левкова характеристика дуже влучна, — хоч "впавших в дитинство старих" в Секретаріаті, окрім може самого, я й не знаю, але "дітей" і по віку, і по розуму, і по досвіду та знанням, справді, там досить. Боюсь, що найсерйозніші люде недовго видержать і покинуть справи, як безнадійні, а тоді вступлять в свою чергу наші більшовики — ес-ери, то що і будуть вести свою демагогію. Я, звичайно, теж не висижу довго, а почну лаштуватись на Україну. Бо і тут тепер справи потроху переходять до більшовиків, з якими у мене нічого нема спільного, — і з київськими демагогами спільної мови я не знайду. У мене організація поки що теж не налагоджується — через загальний розрух і міністерський кризис. Ще не в'яснено, де мені дадуть місце під канцелярію. Ще не ходив по міністрах, бо вони ще не навилуплювались із яєць, та й найстаршого у віці не довелось ще бачити, бо саме виїхав у ставку і не вертається. А тут завтра та "демократична нарада" ще невідомо що принесе, може повну перемену ситуації. Взагалі — кепсько...

Я вже не пригадую собі, що саме Ви колись писали в тому листі, що я Вам повернув, але, певне, то не було більш песімістичне, ніж те, що Ви пишете зараз. І коли те все справдиться, то що ж Ви тоді скажете про нас і нашу політику? Що все було помилкою?!

Я все ж думаю, що помилки лягають на обидва фланги — правий, урядовий та лівий — наших крайніх партій... Тепер і Ви маєте страх перед німцями, а я завжди остерегав проти всяких орієнтацій... Нічого неправдоподібного не бачу в тому, що нас поріжуть, пошматують, віддадуть полякам чи ще кому. Збільшувати польську силу німцям, може, й не вигідно, але забезпечити собі польські симпатії — важно. І коли ми себе покажемо такими слабосилими, що з нас хоч батоги плети, то чом би нашою шкурою не заплатити ляхам та австріякам? Не знаю тільки, як самі ляхи нас не бояться? Бо на що інше, а на коліївчину ми ще й тепер здатні. Хіба таки сподіваються на німців.

Ну, як там воно буде, а переіменити все одно нічого не зможемо. Все йде так, як повинно було йти, внаслідок історії і реального відношення сил. І ми не могли нічого більше зробити, окрім того, що робили і робимо. Може й пощастить якось нашому теляті, а як ні, то подождем,

поки з нього виросте добрий бугай. В чийм тільки він опиниться хліві? То вже побачить, може, Ваш Івашко,⁵⁵ та, певне, Ваша онука, а ми з Вами не побачимо.

Хотілось би мені дуже скоріше розв'язатись з Петроградом та переїхати десь додому в затишок. Не бачу я при теперішніх умовах толку з цього комісаріату, як і взагалі з російського правительства, якого секретаріат єсть орган. Будемо в купі товкти воду в ступі, та й усе...

З службою тепер все одно я вже офіційно маю попрощатись, — як тільки вийде приказ про мене, — отже, ніщо, окрім комісарства, та ще поки що небожа, з Петроградом мене не в'яже. І при першій нагоді я його покину, бо тут жити вже зовсім не можна — перш за все наступає форменний голод, нічого нема їсти...

Ну, будьте здорові, дорогий друже, пишійте же...

Ваш П. Стебницький

Мене тепер з Києва закидають телеграмами більше про всякі посади, отсрочки тощо, — он які наші справи...

НБ України. — IP, ф. 44, № 830. Рукопис.

№ 31

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

20 вересня 1917 р.

Переїзди — Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Приготував я свою "Розмову про мову" до третього видання, то мені вже не цікаво получить сотню попереднього видання, бо воно мені вже не миле і не хочеться вже дарувати його приятелям. Мені важно дістать один примірник, щоб в йому поробить поправки і здать видавцям. Але кому посилать? Ви кажете в сьогоднішнім листі, що вже лаштуєтесь до Києва, то хто ж там буде керувати Т-вом, коли, мабуть, весь уряд його переїхав на Україну? Може й діяльність видавничча перенесеться до Києва? Напишіть, будь ласка, як воно буде, і кому посилати виправлену для третього видання книжечку?

Не знаю, чи писав я Вам, що знов почав хворіти, знов — біль, морська хвороба і моральна тоска, чи нудьга, хто його розбере що. Все літо був здоровий, не дивлячись на незвичайні муки та клопіт, які причиняла мені моя поміщицька професія; здається це тепер найпаскудніше становище. Але всі оті пекельні муки минали якось поверхово, глибоко не зачіпали мене, а поворот Петруся і зв'язані з цим комбінації так мене знервували, що я кріпився, кріпився, а таки мусів злягти.

Позавчора приїхав Левко і всі моя хвороба минулась, лишилось тільки безсилля, так що я не можу вкупі з ним ходити по степу. Через скільки день, коли минеться радість від приїзду Левка, певне, знов почнеться приступ хвороби.

Вірите, так мені обридло хорувати, що лучче волів би вмерти. Та й помірати тепер мені було б приємніше, ніж колись в инчий час. Що ж? Дожив я до того, що навіть здійснюються мої дитячі мрії про козацькі полки, не кажучи вже про зародок автономії, про яку марилось вже в старших літах. Значить я з дитячих років взяв правильний курс і йшов ним все життя, і дітей до нього нахилив, і всіх, на кого міг впливати. Правда, часом бувало зневір'я — думалось, що український рух буде тільки куріти, смердіти і ніколи не займеться ясным полум'єм. Скільки

* Так у тексті.

раз близькі приятелі умовляли покинути видання "Ради", бо Україна ще не доросла до щоденної газети, але я собі рішив, що в інвентарі нашому повинна бути щоденна газета і раз у раз казав собі — "А ти, Марку, грай!" І грав, як міг, і инчих до того заохочував. І виходить, що я не помилюся, що лінію держав вірну. Тепер приймати участь у здійсненню моїх мрій не маю ні здоровля, ні кебети, тепер якраз час помірати. Оттак я міркую собі, коли лежу слабій, а як піддужаю, то вже й не хочеться помірати, хочеться ще пожити, побачити — як воно все викристалізується. Хоч я певний тепер, що чи так, чи сяк, а Україна не вмре. Правда, ця певність промайнула у мене в голові ще за першої моєї подорожі до Галичини. Коли поляки за скільки сот років не змогли ополячити галичан, то самодержавна Росія ніколи не обрусить нашого народу, а коли настане в Росії воля, тоді відродиться і Україна. Я побачив, що в Галичині обстоюють національне відродження не Дон-Кіхоти, не тільки люде з етичним цензом, як у нас, а навіть, як я тоді казав — і сукини сини, тобто своєкорисні люде, тоді вже я упевнився, що "ще не вмерла Україна!" Але в Росії знов часом нападало зневірря. А тепер я вже сміливо можу сказати — "нині отпускаєши". Тепер вже можна спокійно помірати. Бо далі вже почнеться внутрішня, домашня боротьба, в десять раз гірша за боротьбу з чужими, з гнобителями. Я писав Вам, що Вашому становищу не завидую, що будуть Вас цькувати і вже дурноляпська "Народна воля"⁵⁶ пером Сріблянського⁵⁷ в № 106 вже Вам гадючку закинула. Дивуюсь, як п. професор вибрав її своїм лейб-органом, коли він, як член "Т-ва підмоги", є пайщиком "Н. Ради". А тим часом, кажуть, він тулиться тепер до с-р-ів, а не с. федералістів. А Степанківський⁵⁸, через якого Вас шпигають, став, кажуть, форменним жуліком, шантажистом; коли мені про це казав Винниченко, я не вірив, бо знав його приємним хлопчиком.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53070. Рукопис.

№ 32

Листівка П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

7 грудня 1917 р.*

Київ—Київ

Дорогий Євгене Харламповичу!
Забігти до Вас не встигну вже, а тому прошу Вас листовно про справу мого внеску — ще потурбуватись — якось занести при нагоді квітанцію Віктору Влад. Ігнатовичу. Хотовицький⁵⁹ пояснив, що книжечки — чекову та рахункову — видадуть лиш по моїй довіренності, а не тому у кого квітанція. То я вже прямо написав Ігнатовичу довіренність, а ви лиш передайте йому квітанцію. Ще прохання: чи не можете через Петруся довідатись в секретаріаті (я туди не зміг зайти — треба було покупити дещо), скільки тут платять товаришам міністрів місячно: це мені треба б знати. Коли дізнаєтесь, то одпишіть одразу прямо в Петроград (Б. Спасская, 11, кв. 37).

Вибачайте за турботу, спасибі за ласку і увагу.

Бувайте здоровенькі.

Ваш П. Стебницький

НБ України. — ІР, ф. 44, № 831. Рукопис.

* Рік датований за поштовим штампелем.

Листівка П. Я. Стебницького до Є. Х. Чикаленка

11 грудня 1917 р.*

Москва—Київ

Дорогий Євгене Харламповичу!

Я в Москві. Прибув учора, 10-го о 7-й год. вечора. Їхати було дуже тяжко: в міжнародньому знов не знайшов місця і мені, — спасибі родичу і його приятелям, — могли тільки забезпечити караулом з рушницями вступ до купе 1-ї класи, де я й засів на верхній койці. А вже караул собі пішов, то я опинився в гурті "товаришів". Уявіть собі, мало не троє суток в малому двоохмістному купе 9 душ, виходу нема, бо двері забиті з коридору валкою "товаришів" — це, які самі можуть витазити з вагону тільки в вікно. Думав — не доїду і розсиплюсь на скалки або розвіюсь димом. Але якось вижив, тепер би ще до Петрограду, а далі вже нікуди — до нормальних умов залізничного руху. Нехай йому всячина, — всякі прикrostи легші, ніж отака подорож. — Тут оце трохи одпочив, перебуду днів два-три, а там побачу як обставини. З газет бачу деякі новини, порозуміння ще нема, скоріще навпаки. — Ну, будьте здорові, всього кращого, всім Вашим щирі привітання. Спасибі Вам і Юлі Мик. за хліб, за сіль, за притулок. Вибачайте за турботу.

Ваш П. Стебницький

НБ України. — IP, ф. 44, № 832. Рукопис.

³⁹ Ягна — дочка Левка Чикаленка.

⁴⁰ Ігнатович Віктор Володимирович (1883—1928) — директор контори державного банку. Один з членів—засновників Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917 р.).

⁴¹ Рябушинський Павло Павлович (1871—1924) — один з крупних представників російського капіталу, організатор і керівник партії прогресистів, видавець газети "Утро России", в 1917 р. підтримав виступ генерала Корнілова.

⁴² Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879—1940) — політичний діяч, в 1917 р. примкнув до більшовиків, у вересні—листопаді 1917 р. — голова Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, один з організаторів жовтневого більшовицького перевороту.

⁴³ Зінов'єв (Радомисльський) Григорій Овсійович (1883—1936) — політичний діяч, один з лідерів більшовицької партії.

⁴⁴ Стеклов (Нахамкіс) Юрій Михайлович (1873—1941) — більшовик, публіцист, учасник революції 1905—1907 р. і жовтневого (1917) більшовицького перевороту в Петрограді.

⁴⁵ Генецький (Фюрстенберг) Яків Станіславович (1879—1937) — діяч польського і російського революційного руху, сприяв поверненню В. Леніна в Росію в квітні 1917 р.

⁴⁶ Барановський Христофор Антонович (1874—1941) — громадський і кооперативний діяч, в першому складі Генерального Секретаріату УЦР — генеральний секретар фінансів.

⁴⁷ Рафес Мойсей Гершкович (1883—1942) — політичний діяч єврейської соціалістичної партії "Бунд" в Україні, в 1917 р. — член УЦР, Малої Ради, генеральний секретар державного контролю.

⁴⁸ Церетелі Іраклій Георгійович (1881—1959) — один з лідерів меншовиків, в першому коаліційному Тимчасовому уряді — міністр пошт і телеграфів. Разом з О. Керенським та М. Терещенком був у складі урядової делегації, яка 29 червня 1917 р. прибула в Київ для переговорів з УЦР, у результаті яких Генеральний секретаріат УЦР був визнаний краєвим органом влади.

⁴⁹ Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859—1940) — визначний актор, режисер і педагог, друг Є. Чикаленка.

⁵⁰ Корнілов Лавр Георгійович (1870—1918) — російський генерал, після Лютневої революції — головнокомандуючий військами Петроградського військового округу, в травні—липні — 8-ї армії і військами Південно-Західного фронту. З 19 липня по 27 серпня — верховний головнокомандувач. У серпні 1917 р. виступив проти Тимчасового уряду.

* Рік датований за поштовим штемпелем.

⁵¹ О б е р у ч е в К о с т я н т и н М и х а й л о в и ч (1865—1929) — полковник російської армії, соціаліст-революціонер. В 1917 р. — начальник Київського військового округу, виступав проти автономії України й організації українського війська.

⁵² Л е п а р с ь к и й А. Н. — російський есер, начальник київської міліції.

⁵³ Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й М и х а й л о І в а н о в и ч (1865—1919) — визначний економіст, в 1917 р. — член УПСФ, у вересні—грудні — генеральний секретар фінансів.

⁵⁴ Г о р е м и к і н І в а н Л о г т и н о в и ч (1839—1917) — російський державний діяч, з 1914 по 1916 рр. — голова Ради Міністрів Росії.

⁵⁵ І в а н Ч и к а л е н к о (1902—1974) — наймолодший син Є. Чикаленка.

⁵⁶ “Народна воля” — щоденна газета, виходила в Києві з квітня 1917 р. до лютого 1919 р., відстоювала позиції УЦР; головний редактор — М. Ковалевський, секретар редакції — П. Христюк.

⁵⁷ С р і б л я н с ь к и й — псевдонім Шаповала Микити Юхимовича (1882—1932) — політичного і громадського діяча, публіциста, письменника. Був одним з лідерів УПСР, членом УЦР і Малої Ради, генеральним секретарем пошт і телеграфу.

⁵⁸ С т е п а н к і в с ь к и й В о л о д и м и р (1885—1957) — журналіст, громадсько-політичний діяч, член РУП і УСДРП.

⁵⁹ Х о т о в и ц ь к и й М и к о л а О л е к с а н д р о в и ч — один з діяльних українських кооператорів, співробітничав у газетах “Громадська думка”, “Рада”, в УЦР обраний від кооперативних організацій України, обирався членом фінансової комісії (трудвик).

Документи підбрала і підготувала до друку
Н. І. Миронець

М. Г. ВАСИЛЬЄВ (Київ)

З історії будівництва Української оборонної лінії

Українська оборонна лінія, яку будував царат на півдні України в 1731—1733 рр., була пов'язана безпосередньо з військовими поселеннями російських однодворців * і розглядалася царською владою як знаряддя нищення української автономії. Крім того, після Прутської угоди (1711 р.) іноземні кордони стали значно ближчими до Росії. В зв'язку з цим у царського уряду виникла потреба у створенні в Україні спеціальних військових підрозділів, які виконували б не тільки оборонну, а й поліцейську функцію. Ці підрозділи одержали назву української ландміліції.

Ідея створення такого війська виникла ще наприкінці 1712 р. У лютому 1713 р. вийшло розпорядження Сенату створити в Україні 5 ландміліційних полків. Однак вони у той час не були створені. В 1722 р. з цього приводу вийшло нове розпорядження Сенату, і наприкінці 1724 р. було організовано 2 регулярні та 3 нерегулярні полки чисельністю 6282 чол.¹

За станом ці військовослужбовці набули статусу державних селян². Для тих, хто жив у своїх будинках, ввели річний чотиригрибенний оклад на суму 124 719 крб. 20 коп. для 311 798 душ³. Лише через 7 років, коли почали будувати Українську лінію, їх перевели до службового стану⁴.

Військовослужбовці ландміліційних і гарнізонних військ виконували резервну функцію й використовувалися як внутрішня варта⁵. Ландміліційне військо виділялося також окремо для захисту кордонів.

Однодворці, що служили у ландміліції, походили від людей з колишніх служб (дітей боярських, стрільців та ін.)⁶. Цей прошарок суспільства поступово втрачав свої привілеї. Збільшення протягом XVIII ст. польового війська і запровадження рекрутчини значною мірою сприяло зменшенню потреби в людях з колишніх служб. Їх частіше почали використовувати у допоміжному війську⁷. Зважаючи на це, в однодворців виникло бажання залишити військову справу й займатися виключно землеробством. Царський уряд, починаючи з Петра I, намагався навіть запровадити серед них традиційну у середовищі землеробів сільську громаду. Це робилося для поліпшення збирання податків. Однак ці заходи зустріли рішучий опір з боку однодворців, які захищали свої інтереси, вдаючись навіть до повстань проти царського уряду⁸.

Нові умови не відповідали потребам цих людей. Тому царські урядовці шукали шляхів корисного, на їх думку, використання однодворців та водночас приборкання останніх. Вони почали розселяти їх у неросійському етнічному середовищі. Саме в таких умовах у них починає формуватися відчуття привілейованого прошарку, представників панівної нації. Завдяки цьому вони мирилися з втратою тих привілеїв, які в минулі століття їх предки отримали від Російської держави.

Підрозділи ландміліції з російських однодворців формуються насамперед у Прибалтиці й Сибіру, оскільки в цих регіонах саме існував такий

* Російські вільні селяни, які водночас вважалися військовослужбовцями.

фактор, як присутність іноетнічного середовища⁹. Не була винятком і Україна з її волелюбним населенням. Розкидані по її території підрозділи ландміліції неможливо було використати для придушення повстань корінного населення. Цьому могло б сприяти розміщення однодворців-ландміліціонерів у межах спеціального військового поселення, оточеного могутніми фортифікаційними спорудами. Саме такою системою споруд, яка простягалася уздовж південних територій Лівобережної та Слобідської України, можна вважати побудовану на початку 30-х років XVIII ст. Українську лінію.

Якщо створення ландміліційних частин у 1724 р. можна розглядати як перший етап запровадження в Україні військових підрозділів нового типу, то побудову протягом 1731—1733 рр. Української лінії можна розглядати як другий етап цього процесу.

Існувала думка, що ідея побудови останньої виникла внаслідок розширення російських володінь у південно-західному напрямку. Багато дослідників, починаючи з Д. Багалія й кінчаючи сучасними авторами, бачили в ній лише продовження більш ранньої системи фортифікаційних споруд — Белгородської межі, яка існувала у XVII ст. Доводячи цю думку, автори посилаються на проект інженера Косогова 80-х років XVII ст., згідно з яким збиралися побудувати оборонну лінію для захисту Лівобережної та Слобідської України¹⁰. Однак дану ідею відхилили. Нічого дивного в цьому немає, оскільки наприкінці століття ще не існувало умов для фактичного здійснення такого проекту. Такі умови виникли значно пізніше, лише після створення у 1724 р. підрозділів Українського ландміліційного корпусу.

Автор вважає, що побудову Української лінії треба розглядати в першу чергу як результат появи української ландміліції.

Спочатку царський уряд намагався посилити прикордонні застави при допомозі гарнізонних військ. У 1722 р., наприклад, на Орілі дислокувалися підрозділи полтавського гарнізону в кількості 90 чол., які не давали змоги запорожцям Олешківської Січі переходити російський кордон¹¹. Потреба у створенні в цьому краї системи могутніх укріплень виникла ще у Петра I¹². Але над здійсненням цієї ідеї почали серйозно працювати лише за Петра II. В 1729 р. відомий військовий діяч Мініх готував проекти фортифікаційних споруд для захисту з півдня Лівобережжя і Слобожанщини. Будувати їх збиралися саме там, де у майбутньому спорудили Українську лінію. На цій території Мініх намітив побудувати дві лінії. Перша — призначалася для захисту Слобідської та частково Лівобережної України, друга — для захисту півдня. Складалася вона лише з чотирьох фортець. Цей проект був відхилений. Саме тому до майбутньої Української лінії Мініх ставився надзвичайно вороже.

Побудували останню за іншим проектом, авторство якого фахівцями ще й досі остаточно не встановлено.

Професор Д. І. Багалій вважав найвірогіднішим її автором фон Вейсбах. Справа в тому, що останній очолював Український ландміліційний корпус, для дислокації якого й призначалася лінія.

Фон Вейсбах запропонував багато варіантів споруд для захисту від татарських нападів. Можна сміливо припустити, що саме цей досвідчений військовий інженер і склав проект лінії¹³.

Будувати її почали в 1731 р. Роботами по будівництву лінії керував генерал-майор Дебріні¹⁴. Активну участь у цій справі брав відомий у майбутньому військовий інженер Дебоскет¹⁵. Будівництво лінії закінчили в 1733 р.¹⁶

Як головну робочу силу використовували українських реєстрових лівобережних та слобідських козаків¹⁷. В "Історії Русів" Г. Кониський вказував, що кожного року на будівництво Української лінії відправляли "...по 20 000 козаків і по 10 000 з посполитих вільних, військових і воло-

дільських, так званих лопатників”¹⁸. Керівництво відправкою лівобережних козаків та посполитих селян на будівництво здійснювали київський полковник А. Танський, прилуцький полковник І. Галаган і лубенський полковник П. Апостол¹⁹.

На будівництво лінії відправляли також і слобідських козаків, щорічна кількість яких становила 2000 чол.²⁰. Слобідські полки відправляли значну кількість робітних людей: 340 чол. — з Харківського полку, 540 чол. — з Охтирського, 457 чол. — із Сумського та 283 чол. з Ізюмського полків²¹. У землях слобідського війська мобілізували на будівництво з десяти дворів по одному чоловіку, які брали із собою воза з волами. Кожні 50 чоловік відправляли обов'язково з волами й плугом²².

На будівництві лінії працювали також міщани. Наприклад, у 1732 р. мобілізували 230 мешканців Києва. Проте в 1733 р. їм вдалося звільнитися від форпостних робіт²³.

Поряд з українськими козаками та міщанами працювали і російські кріпаки. Згідно з наказом 1731 р. надійшло розпорядження карати тих поміщиків, які не відпускали своїх кріпаків на будівництво лінії²⁴. 1732 р. на будівництво мобілізували й досвідчених ремісників (токарів, ковалів, теслярів та ін.)²⁵.

У зв'язку з початком бойових дій проти турків фельдмаршал Мініх наполягав, щоб на будівництво Української лінії відправили з Гетьманщини (Лівобережної України) 53 263 чол. З цим не погодився князь Шаховської, який вважав, що мобілізація такої великої кількості людей призведе до руйнування господарства в Україні. Однак Мініх наполягав на своєму, оскільки вважав за необхідне негайно закінчити будівництво лінії у зв'язку з початком російсько-турецької війни (1735—1739 рр.) й необхідністю захисту соляних мануфактур Бахмута від кримських татар²⁶.

Спочатку на будівництві лінії віддавали перевагу козакам як робочій силі, але під час російсько-турецької війни почали орієнтуватися на посполитих селян. Наприклад, у той час зі Стародубського полку відправили 2038 селян і лише 900 козаків²⁷. 1736 р. фельдмаршал Мініх вимагав, щоб на будівництво Української лінії з Лівобережної України, Слобожанщини та з Воронежської губернії відправили 56 623 чол. Однак йому надіслали лише 15 000²⁸.

Під час російсько-турецької війни царські генерали надзвичайно збагачувалися. Вони піклувалися лише про розширення своїх земельних володінь. Козацька старшина почала брати приклад з царських сатрапів. У наряди й походи відправляли лише бідних козаків. Водночас значна частина старшини і заможних козаків залишилася в своїх хуторах²⁹.

Мобілізовані на будівництво козаки та посполиті селяни вщент розорилися й збідніли внаслідок довготривалої відірваності від своїх господарств. Тому вони почали втікати з будівництва лінії. Це надзвичайно бентежило київського полковника Танського. Урядовці вимагали повернення втікачів. Під час російсько-турецької війни кількість останніх надзвичайно зростає. Так, наприклад, 1736 р. з Переяславського полку втекло 1800 козаків³⁰. Як свідчать архівні джерела, такі втечі тривали і в 1737 р. та 1738 р.³¹. Мобілізовані міщани також часто наслідували приклад козаків.

Будували Українську лінію вздовж південної околиці Лівобережної й Слобідської України. Тут пролягали долини таких річок, як Оріль, яка впадає у Дніпро, Берестова, що впадає в Оріль, і Берека, яка впадає у Сіверський Донець. Ці ріки утворювали рівнинну місцевість, що простягнулася на велику відстань, де знаходилося багато байраків.

Річка Оріль простягається на відстані 320 км. Площа її басейну дорівнює 9800 кв. км. Ширина її русла — 20 м. Гирло річки охоплює

площу 22 600 м². Площа лісів у долині Орлі дорівнювала 5690 десятинам³².

В цій долині — велика кількість плавнів та озер. На лівому березі їх налічувалося до 300³³. Аналогічні природні умови існували також у долині Берестовій, довжина якої сягає 99 км, а басейн займає площу 1810 км². Такі ж умови існували й у долині Береки, довжина якої сягає 102 км, а басейн займає площу 2680 кв. км³⁴. Ці природні умови забезпечували прикордонників водою та деревом, яке необхідне було для фортифікаційного будівництва.

Споруджували Українську лінію згідно з правилами французької інженерної системи. За структурою ця фортифікаційну споруду слід розглядати як ланцюговий вал реданного типу. До цього валу прилягало 16 невеличких фортець. Потім їх кількість зросла до 17. Лінія складалася з 142 редутів і простягалася на 268 верст. Одні автори вказують саме таку довжину. Інші стверджують, що вона сягала 400 верст. Пов'язано це з поступовим збільшенням лінії внаслідок майбутніх перебудов.

В системі Української лінії кожна з фортець мала свою назву. З 1738 р. їх перейменовували. Саме з цієї причини поряд із старою у дужках наводимо нову назву. Подаємо перелік цих фортець: Донецька (Св. Петра), Бузова (Тамбовська), Кисіль (Св. Михайла), Лузова (Слобідка), Берецька (Св. Олексія), Троїцька (Єфремівська), Св. Параскевії, Св. Іоанна, Дев'ята (Орловська), Десята (Білівська), Дрієцька (Козловська), Новотроїцька (Рязька), Крутояцька, Нехворощанська, Маячківська (Василівська), П'ята нова (Борисоглібська), Шоста нова (Лівенська).

Фортеці в системі фортифікаційних споруд Української лінії мали квадратну форму з чотирма бастіонами на кутках. У 1736 р. Борисоглібська й Лівенська фортеці перебудували в п'ятибастіонні.

Нині існують лише залишки колишньої Української лінії, з яких пошкоджена Єфремівська фортеця і зовсім зруйнована Білівська. Дослідження Д. І. Багалієм Олексіївської фортеці дають змогу уявити, який вигляд мали інші аналогічні фортифікаційні споруди (кожна з їх сторін дорівнювала 130 крокам, бастіони — 60 крокам, вал мав висоту 36 кроків).

З Українською лінією були пов'язані також захищені фортифікаційними спорудами такі містечка, як Царичанка та Ізюм. Оскільки кількість селищ навкруги і поблизу цієї лінії з кожним роком зростала, то царський уряд планував доповнити її новими допоміжними фортифікаційними укріпленнями. Наприклад, у 1734 р. уздовж річки Сухий Торець Мініх запропонував добудувати до лінії ще 11 фортець на відстані 20 верст одна від одної. Ця допоміжна лінія планувалася від фортеці Св. Петра до річки Лугані й призначалася для захисту соляних мануфактур Бахмута. В 1735—1736 рр. намагалися почати будівництво цієї нової системи укріплень. Проте цей проект, хоч і був затверджений, але залишився лише на папері.

У той час ішла російсько-турецька війна. Як фронт, так і тил постійно змінювалися. Для здійснення проектів, спрямованих на вдосконалення та доповнення Української лінії, тоді не існувало ні коштів, ні умов. Царські урядовці вважали, що більш корисним буде не будівництво нових її ділянок, а всебічне вдосконалення споруд старої лінії. Таким чином, проекти допоміжних ліній, про які мова йшла вище, залишилися нездійсненими³⁵.

На Українській лінії розселили полки вищезгаданого Українського ландміліційного корпусу з російських однодворців, які походили з Південної Росії. Кожний ландміліціонер мав підпомічника, що допомагав йому в землеробських і господарських справах. Поселення це складалося з 20 ландміліційних полків (16 кінних та 4 піхотних). Кінні полки

мали назви: Рильський, Путивльський, Курський, Севський, Білгородський, Брянський, Старооскольський, Валуйський, Новооскольський, Лівенський, Елецький, Воронежський, Орловський, Козловський, Тамбовський та Ефремівський. Піхотні полки мали назви: Рязький, Борисоглібський, Слобідський і Білівський.

Кількість однодворців у цих полках сягала згідно з одними джерелами 21 тис., згідно з іншими — 22 тис. Якщо взяти ландміліційний полк окремо, то в ньому обов'язково налічувалося близько 10 рот по 150 чол. у кожній.

З Білгородської й Воронежської провінцій з кожних 23 душ на лінію відправляли кожного четвертого. Під час створення цього поселення царські урядовці віддавали перевагу тим однодворцям, які не мали земельних ділянок і отримували їх лише після поселення на лінії. За тими, хто мав будинки, залишалося право володіти ними. Земельні ділянки для кожного з однодворців відводились однакові за розміром. Якщо хтось раніше мав такі ділянки, то вони могли продати їх безземельним мешканцям.

Часто траплялися такі випадки, коли царських урядовців вводили в оману російські кріпаки-втікачі, стверджуючи, що вони однодворці, які бажають оселитися на лінії. Влада чинила всілякі перешкоди, коли такі випадки траплялися.

Деякі військовослужбовці вступали в ландміліційні полки разом із своїми селянами-кріпаками. Служба на лінії сприймалася однодворцями як надзвичайно тяжка. Вони часто здійснювали втечі. В зв'язку з цим влада робила все, що від неї залежало, для того, щоб запобігти цьому неприємному, на її погляд, явищу.

Конвой на лінії здійснювали чугуївські слобідські козаки та калмики. Продукти однодворці отримували з найближчих українських козацьких містечок, жителі яких займалися землеробством.

На лінії існувало 2 типи будівель, в яких мешкали однодворці — дерев'яні будинки російського типу та хати-мазанки українського типу³⁶.

Влада всіляко піклувалася про фінансове забезпечення військовослужбовців, виділяючи для цього великі гроші³⁷. Як свідчать архівні джерела, ці кошти з кожним роком зростали. Так, наприклад, Старооскольський полк у 1734 р. одержав 16754 крб. 70 коп., у 1735 р. — 28 860 крб. 63 коп., а в 1736 р. — 33 006 крб. 98 коп. А Рильський полк одержав у 1734 р. 7802 крб. 76 коп., у 1735 р. — 9514 крб. 55 коп., а в 1736 р. — 10 566 крб. 52 коп.³⁸

Однак не всі військовослужбовці на лінії одержували однакові гроші. Вищим чинам платили більше, а нижчим — менше. Наприклад, полковник одержував 200 крб., підполковник — 120 крб., майор — 100 крб., капітан — 60 крб., поручик — 40 крб., квартирмейстер — 40 крб.³⁹

У 1731 р. запроваджують чотиригрівенний оклад для утримання ландміліційних полків. Для цього було виділено 290 952 крб. 27 коп.⁴⁰

Влада була зацікавлена у кваліфікованих кадрах і тому надавала солдатам, які володіли корисними ремеслами, деякі привілеї. Це стосується, по-перше, питання одержання грошей цією категорією військовослужбовців. Кваліфіковані солдати-майстри одержували приблизно таку ж грошову суму, як і молодший офіцерський склад. Наприклад, слюсар-майстер отримував 60 крб., майстер, який виготовляв сідла, одержував також 60 крб. Однак у вищеназваних категоріях був лише невеличкий прошарок кваліфікованих майстрів. Існувала більш численна категорія підмайстрів, які одержували невеликі суми. Так, наприклад, звичайний солдат-слюсар отримував лише 7 крб. 50 коп.⁴¹

На Українській лінії було встановлено 180 гармат та 30 мортир і гаубиць. Кількість зброї поступово зростала. На протязі тридцятих років

XVIII ст. чисельність артилерії досягла 222 одиниці. Водночас гарматний порох зберігався в 433 бочках, мушкетний — у 15, а ручний — у 59 бочках⁴².

Згідно з інструкцією генерала фон Вейсбаха, на Українській лінії регулярно проводилися військові вчення⁴³. Ця лінія знаходилася під суворим державним контролем. Керували нею канцелярія Української ландміліції, а також ландміліційна комісія, генеральний ландміліційний військовий суд і полкова ландміліційна канцелярія. Комплектуванням полків керував генерал-майор Тараканов. Канцелярія Української ландміліції знаходилася спочатку в Полтаві. Пізніше, в 60-х роках XVIII ст., її перевели у Білівську фортецю. Керував цією канцелярією ландміліційний повіт Військової колегії, який здійснював як військове, так і господарське керівництво лінією.

Надзвичайні справи вирішували спеціальні комісії. Наприклад, комісія, організована в 1738 р., займалася безпосередньо покаранням однодворців, які брали участь в антиурядовому повстанні на чолі з Дементієм Зарубіним.

Зібрані податки надходили в спеціальну комісію, яку очолював крігс-комісар. Біля канцелярії існувала в'язниця, де тримали тих, хто відбував покарання.

Канцелярія Української ландміліції здійснювала також керівництво над меншими за масштабами адміністративними одиницями — полковими канцеляріями.

На лінії скрупульозно велися журнали прибутку та збитку. Військова колегія отримувала найвичерпнішу інформацію щодо фортифікаційного будівництва, кількості поселень та однодворців, які там мешкали⁴⁴.

Керівництво Російською імперією здійснював у той час надзвичайно величезний за обсягом державний апарат. Наведені вище факти свідчать про те, що Українською лінією, зокрема, керувала бюрократична з багатьма відгалуженнями установа, яку можна охарактеризувати як копію в мініатюрі державного апарату.

Незважаючи на неймовірні зусилля царського уряду, Українська лінія не виконала оборонної функції захисту Лівобережної та Слобідської України від нападів кримських татар. Саме такої точки зору дотримувалися найавторитетніші вчені. Так, відомий військовий інженер минулого століття Ф. Ласковський вважав, що місце для побудови лінії вибрали невдале, оскільки ця територія мала несприятливі природні умови, що укріплення не визначалися надійністю і це давало змогу кримським татарам часто долати цю систему фортифікаційних споруд⁴⁵.

Такої ж точки зору дотримувався А. О. Скальковський⁴⁶. Інший дослідник Є. Альбовський порівнював Українську лінію з рицарськими металевими латами, які за доби вогнепальної зброї виявилися нездатними захистити людину від куль⁴⁷.

Д. І. Багалій вважав, що лінії такого типу не мали особливого військового значення, оскільки протидіяти могли лише татарам, а не регулярним арміям, маючи лише військове призначення, а не промислове, вони затримували економічний розвиток тутешніх земель⁴⁸.

Д. І. Яворницький вважав, що Українська лінія принесла лише біди і нещастя козакам⁴⁹. Такої ж думки тримався й М. С. Грушевський, вважаючи, що лінія сприяла значною мірою руйнуванню козацьких вільностей⁵⁰.

Н. Полонська-Василенко вважала Українську лінію великою загрозою для козацьких вільностей, оскільки слободи ландміліціонерів починали захоплювати землі безпосередньо у володіннях низових запорозьких козаків⁵¹.

О. М. Апанович вказувала на такі недоліки, як великі відстані між окремими укріпленнями лінії, на відірваність її від фронту під час війни 1735—1739 рр.⁵²

Л. Г. Безкровний вважав, що лінію побудували невдало внаслідок консерватизму Мініха та його оточення⁵³.

Якщо ця система фортифікаційних споруд не виконала завдання захисту населення від кримських татар, то вона дала змогу царату надзвичайно посилити військовий, а з ним і державний контроль над Україною загалом.

Українська лінія утворила своєрідний залізний ланцюг, який штучно роз'єднав гетьманські та слобідські землі на північ від неї з розташованими на півдні низовими землями. Гетьманське реєстрове та слобідське козацтво опинилося в становищі відокремленості від найбільш демократичної й войовничої соціальної верстви українського народу — низових козаків.

Крім того, Російська імперія мала змогу, спираючись на Українську лінію, вести розгорнутий наступ у південному напрямку, здійснюючи експансію проти Туреччини та її васалів — кримських ханів. В усякому разі лінія забезпечила для російських військ надійний тил.

Фактори, про які мова йшла вище, виявилися найбільш сприятливими під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Саме під час військових дій Російській державі вдалося значною мірою посилити свій контроль над Україною, автономія якої в той час помітно зменшилася. Водночас відбувалося надзвичайне зубожіння українського населення.

Українських козаків використовували як робочу силу безпосередньо на фронті. Так, наприклад, згідно з розпорядженням Мініха, після того як росіяни оволоділи Очаковом, на зміцнення цієї фортеці відправили українських козаків⁵⁴. По закінченні війни (1739 р.) Очаків був повернутий туркам.

Під час військових дій в українського населення для транспорту забрали худобу на суму 146 355 крб. Ці гроші не було повернуто. Мешканців українських міст і сіл примушували поставляти російському війську провіант і фураж. 10 козацьких полків відправили фуражу на суму 192 209 крб. З цієї суми повернули лише 400 крб. Загальна сума втрат в Україні під час війни 1735—1739 рр. становила 1 500 000 крб. Тоді це була надзвичайно велика сума.

Українських посполитих селян відправляли на фортифікаційне будівництво разом з конями, внаслідок чого нікому було обробляти землю. В Україні в той час виникла продовольча криза, в результаті якої не стало необхідних для потреб населення продуктів. Спостерігалось його повне зубожіння. У зв'язку з цим мали місце численні втечі з будівництва укріплень. Переяславський полковник Томара скаржився Мініху в 1736 р., що з підпорядкованих йому земель втекло 1800 козаків. Якщо в 1733 р. він мав 30 000 козаків, то їх кількість у 1736 р. зменшилася до 20 000.

Численні втечі козаків, селян та міщан з гетьманських і слобідських земель призводили до того, що царські урядовці поступово звільнялися від найбільш волелюбного населення. Ті люди, які залишилися, примирилися зі своєю долею.

Процес закріпачення українського населення й разом з ним поступова ліквідація автономії значно посилювалися після війни 1735—1739 рр. Козацька старшина одержала тоді від російського уряду велику за розмірами компенсацію за фінансові витрати під час військових дій. Тепер вже ніщо не стримувало цей прошарок суспільства від захоплення земель зубожілого селянства⁵⁵.

Спостерігалось в той час також посилення зближення козацької старшини з царською адміністрацією. Українське суспільство стає все більш роз'єднаним й ослабленим. До цього слід додати також те, що після Белградського договору 1739 р., коли закінчилася війна і володіння Російської держави просунулися значною мірою на південь, Українська лінія перестала бути прикордонною й опинилася в середині російських володінь. Внаслідок цього починає поступово зменшуватися її оборонне значення і водночас зростає її поліцейська функція по здійсненню військово-адміністративного контролю над Україною.

В другій половині XVIII ст. під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. фельдмаршал П. О. Рум'янцев-Задунайський намагався всіляко модернізувати застарілу Українську лінію, зробити більш сучасними її укріплення⁵⁶. Зусилля ці, однак, виявилися марними.

У той час росіяни просунулися вже на узбережжя Чорного моря, внаслідок чого Українська лінія опинилася надзвичайно далеко від нових кордонів. Від Дніпра до Азовського моря починають будувати нову, Дніпровську лінію⁵⁷. Українська ж лінія остаточно втрачає своє оборонне значення.

Її можна розглядати як перше військове поселення в Україні, запроваджене царатом.

У середині та другій половині XVIII ст. з'являються нові військові поселення аналогічного типу. Їх кількість поступово зростає, внаслідок чого у першій половині XIX ст. вони набувають значення своєрідного державного інституту — монстра, який у повному розумінні цього слова тяжів над тогочасним суспільством, несучи із собою свавілля урядовців і можновладців, беззаконня та великодержавний шовінізм. Такого типу поселення руйнували місцевий устрій і звичаї народів, підкорених Російською імперією. В народній пам'яті залишилися згадки про Українську лінію як про знаряддя рабства та підневільної праці.

¹ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке (очерки). — М., 1958. — С. 46—47.

² Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 314.

³ Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1894. — Т. 94. — С. 684.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. — 1830. — Т. VIII. — С. 360 (далі — Полное собр. законов).

⁵ Бескровный Л. Г. Указ. соч. — С. 67.

⁶ Гісцова Л. Державні установи по управлінню захисною Українською лінією (XVIII ст.) // Вісник Київського університету. Серія історії та права. — К., 1967. — Вип. 1. — С. 128.

⁷ Бескровный Л. Г. Указ. соч. — С. 44—46, 67.

⁸ Багалей Д. И. Указ. соч. — С. 312; Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. — СПб., 1914. — С. 386; Гісцова Л. Назв. праця. — С. 129, 131.

⁹ Бескровный Л. Г. Указ. соч. — С. 46, 61.

¹⁰ Багалей Д. И. Указ. соч. — С. 295—297; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х., 1993. — С. 50—51; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 157.

¹¹ Центр. держ. іст. архів України в Києві (далі — ЦДІА України), ф. 53, оп. 2, спр. 29, арк. 2; спр. 56, арк. 1—58.

¹² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 442.

¹³ Багалей Д. И. Указ. соч. — С. 297—298; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 245.

¹⁴ Полное собр. законов. — Т. VIII. — С. 73, 529.

¹⁵ Ситкарева О. В. Военный инженер Дебоскет // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 7—8.

¹⁶ Багалей Д. И. Указ. соч. — С. 298.

¹⁷ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — СПб., 1865. — Ч. III. — С. 26, 68, 73.

¹⁸ Кониський Г. І. Історія русів. — К., 1991. — С. 294; Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 415, 451; Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 90.

- ¹⁹ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 638; Бантыш-Каменский Д. Н. Указ соч. — С. 299; Аркас М. Історія України-Руси. — К., 1990. — С. 311.
- ²⁰ Російський державний архів давніх актів в Москві (далі — РДАДА), ф. 248, оп. 29, спр. 1816, арк. 176; Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 73.
- ²¹ Багалеї Д. І. Указ, соч. — С. 302.
- ²² Альбовський Е. Указ, соч. — С. 136; Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 451.
- ²³ Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 141; Історія Києва. — К., 1984. — Т. 2. — С. 90.
- ²⁴ Полное собрание законов. — Т. VIII. — С. 515.
- ²⁵ ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 20, арк. 9—10.
- ²⁶ Романовський В. Війна 1735—1739 рр. та її наслідки для України. (Текст). — Біб. КНУ. — С. 29.
- ²⁷ Апанович О. М. Назв. праця. — С. 162.
- ²⁸ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 148.
- ²⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., 1896. — Т. XX. — Кн. 4. — С. 1342—1343.
- ³⁰ Соловьев С. М. Указ, соч. — Т. XX. — Кн. 4. — С. 1342.
- ³¹ ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 63, арк. 1—29; спр. 62, арк. 1—6; спр. 64, арк. 9.
- ³² Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 69; Левковський С. С. Водные ресурсы и водный запас территории Советского Союза. — Ленинград, 1967. — С. 187; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. К., 1990. — Т. 1. — С. 62.
- ³³ Багалеї Д. І. Заселення Південної України. — Х., 1920. — С. 24.
- ³⁴ УРЕ. — К., 1959. — Т. 1. — С. 513—514.
- ³⁵ Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 69—73, 77, 80, 714, 827; Багалеї Д. І. Указ, соч. — С. 303—304, 310; Альбовський Е. Указ, соч. — С. 134—135; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна (Історичний нарис XVII—XVIII ст.). — Х., 1954. — С. 130; Бескровный Л. Г. Указ, соч. — С. 67; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775 рр. — К., 1961. — С. 66; Саппа М. Від Дінця до сивою Славути простяглась Українська укріплена лінія // Наука і суспільство. — 1991. — № 9. — С. 13—14; Памятники градостроительства и архитектуры. — К., 1985. — Т. 2. — С. 135; ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 6377, арк. 2.
- ³⁶ Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 26—27, 69, 78—79; Багалеї Д. І. Указ, соч. — С. 313, 315; Голобуцький В. О. Назв. праця. — С. 66; Апанович О. М. Назв. праця. — С. 165; Полное собрание законов. — Т. VIII. — С. 361—364, 662; ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 77, арк. 45, 61, 68—69, 93, 196.
- ³⁷ Архів Військово-історичного музею артилерії в Санкт-Петербурзі (далі — АВІМА), ф. 2, оп. "Фортенне відділення", спр. 1572, арк. 3; Російський державний військово-історичний архів у Москві (далі — РДВІА), ф. 23, оп. 1, спр. 98, арк. 14; спр. 944, арк. 7; спр. 1105, арк. 15.
- ³⁸ РДВІА, ф. 23, оп. 1, спр. 823, арк. 14.
- ³⁹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1816, арк. 247.
- ⁴⁰ Багалеї Д. І. Указ, соч. — С. 315—316, 320.
- ⁴¹ РДВІА, ф. 23, оп. 1, спр. 944, арк. 8.
- ⁴² Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 78—79; АВІМА, ф. 2, оп. "Фортенне відділення", спр. 702, арк. 109.
- ⁴³ РДВІА, ф. 23, оп. 1, спр. 1160, арк. 1, 13—14.
- ⁴⁴ Гісцова Л. Назв. праця. — С. 130—133; Скальковський А. О. Назв. праця. — С. 267.
- ⁴⁵ Ласковський Ф. Указ, соч. — С. 79.
- ⁴⁶ Скальковський А. О. Назв. праця. — С. 272.
- ⁴⁷ Альбовський Е. История Харьковского слободского казачьего полка. (1651—1765 гг.). — Х., 1895. — С. 134.
- ⁴⁸ Багалеї Д. І. Заселення Південної України. — Харків, 1920. — С. 36—37.
- ⁴⁹ Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 34.
- ⁵⁰ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. — К., 1991. — С. 268.
- ⁵¹ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. // Вежа (Літературний часопис). — Кіровоград, 1996. — № 2. — С. 125.
- ⁵² Апанович О. М. Назв. праця. — С. 167, 169.
- ⁵³ Бескровный Л. Г. Указ, соч. — С. 67.
- ⁵⁴ Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 117—118.
- ⁵⁵ Романовський В. Назв. праця. — С. 30—41.
- ⁵⁶ Клокман Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг. — М., 1951. — С. 57—58, 62.
- ⁵⁷ РДВІА, ф. 52, оп. 1, ч. 1, спр. 143, арк. 1—30; ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 260, арк. 1, 26.

В. М. Ричка

ЦЕРКВА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

(соціальний та етнокультурний аспект)

Київ: Інститут історії України НАНУ, 1997. — 208 с.

Роль релігії і релігійної свідомості в житті стародавніх суспільств загальноно відома. Середньовічна доба в цьому відношенні не тільки не становила винятку, а, навпаки, відзначалася надзвичайно великим їх значенням. Фактично, як неодноразово зазначалося багатьма дослідниками, середньовіччя не знало іншої ідеології, іншого світосприйняття (а відтак — і іншої культури), ніж релігійні. Тому ця тематика завжди була однією з пріоритетних у вітчизняних та зарубіжних істориків, які досліджують проблему ранньої історії православної Церкви на Русі та питання трансформації світосприйняття в давньоруського населення під впливом запровадження християнства. На жаль, величезний доробок провідних російських та українських дослідників у цій галузі після 1917 р. був практично втрачений під тиском вульгарно-атеїстичних поглядів, через що історія давньоруської Церкви (як і духовний світ наших пращурів загалом) є чи не найбільшою “білою плямою” ранньосередньовічної вітчизняної історії, пріоритет у висвітленні якої і досі належить зарубіжним ученим. Водночас інтерес до проблем історії духовного життя за середньовічної доби (та й наступних часів!) у суспільстві надзвичайно великий. Відтак поява монографічного дослідження В. М. Рички — знаного фахівця з цієї проблематики — є справою необхідною і своєчасною.

Праця складається з чотирьох розділів, вступу і заключення.

У першому розділі розглядаються питання поширення християнства й формування церковної організації у Київській державі. На основі аналізу першоджерел, переважно писемних, автор простежує складний і довготривалий процес християнізації східнослов'янського суспільства. Позитивне враження справляє певна полемічна спрямованість викладу матеріалу. Автор намагається залучити читача до дискусії, примусити його зіставляти та аналізувати наведені факти й погляди. Предметом для полеміки, наприклад, може бути підтримувана автором теза про те, що митрополіта кафедра була спочатку заснована не у стольному граді Київської Русі, а в окраїнному Переяславі. На мою думку, наведені дослідником аргументи на підтримку цієї точки зору все ж мають свої вразливі місця і потребують подальшого опрацювання.

Другий розділ рецензованої праці присвячено розгляду практично не дослідженої у вітчизняній історіографії проблеми формування внутрішньо-корпоративної ієрархії давньоруської церковної організації. Автор визначає соціально-економічні й політичні критерії, за якими характеризує духовенство як особливу станову категорію тогочасного суспільства. Великий науковий і пізнавальний інтерес становлять авторські замальовки щодо добору й підготовки кадрів священнослужителів для руської православної Церкви, а особливо — матеріали про побут та повсякденне життя парафіяльних священників та монастирських ченців.

У третьому розділі книги визначається місце Церкви у соціальному та етнокультурному розвитку давньоруського суспільства. Ця проблема,

по суті, є домінантою, що визначає внутрішній стрижень монографії В. М. Рички. На основі широкого кола джерел автор змальовує основні риси і аналізує характер соціальної політики Церкви. Він аргументовано спростовує поширену у радянській історіографії тезу, згідно з якою Церква допомагала феодалам тримати народ у покорі й, буцім-то, сама була гнобителем останнього.

Цінними є спостереження автора щодо ролі християнської Церкви та кліру в процесах етнокультурного розвитку поліетнічної середньовічної Київської держави. Церква як надрегіональний інститут, зазначає дослідник, підтримувала в населення різних земель Русі свідомість спільної релігійної приналежності та політичного підданства, знищуючи тим самим рудименти родоплемінних принципів, що зберігалися у повсякденному житті тогочасного суспільства. І справді, вона сприяла утвердженню єдиних для всього населення Давньоруської держави морально-етичних норм, християнської обрядності та культури. Разом з тим В. М. Ричка вважає неприйнятним саме поняття “давньоруська народність”, пропонуючи натомість термін “давньоруська етнокультурна спільність”. Втім, він сам визнає, що останній також не вичерпує основного змісту етнічних процесів у Київській Русі.

Оригінальністю і науковою новизною підходів відзначається і заключний розділ рецензованої монографії “Церковна організація і шляхи суспільно-політичного розвитку давньоруських земель у другій половині XIII—XIV ст.” В ньому висвітлюються наслідки монгольського нашествия для церковної організації Київської Русі, розглядається еволюція церковно-адміністративного поділу: порушується проблема формування національних держав у Східній Європі. Автор доходить обґрунтованого висновку, що Церква й після 40-х рр. XIII ст., які були рубіжними в історії Київської Русі, була єдиним чинником єдності східного слов'янства, об'єднаного релігійною спільністю. Гальмуючи сепаратистські тенденції на місцях, християнська Церква об'єктивно перешкоджала формуванню самостійних державних утворень на сході Європи. Слід було б, на мою думку, дати, хоча б у “Вступі”, ширше обґрунтування авторського бачення періодизації історії Київської Русі, яку він не обмежує традиційними рамками монгольської інвазії.

Можна було б побажати автору розширити коло розглядуваних ним питань. Зокрема, додати розділи про історію канонізації перших святих на Русі, розглянути історію єпархій, торкнутися деяких аспектів історії монументальної архітектури. Втім, висловлені побажання та зауваження аж ніяк не зменшують наукову і пізнавальну цінність рецензованої праці. Переконалий, що вона стане в пригоді науковцям, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю і, зрештою, усім, хто цікавиться історичним минулим України,

В. П. КОВАЛЕНКО (Чернівці)

Я. О. Федорук

МІЖНАРОДНА ДИПЛОМАТІЯ І ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

1654—1657. — Ч. I. 1654 рік

Львів, 1996. — 262 с.

Маємо підстави вважати, що на середину 90-х років XX ст. у вітчизняній історіографії намітився перелом у підходах до з'ясування сутності української революції XVII ст. (1648—1676 рр.). На основі аналізу введеного до наукового обігу раніше невідомого джерельного матеріалу відбу-

лося спростування концепції “воз’єднання України з Росією”, утверджені у 50-х роках, розпочалася переоцінка значимості наукового доробку українських та зарубіжних дослідників різних шкіл і напрямів XIX—XX ст. й інтенсивне вивчення раніше “закритих” проблем; зроблено перші кроки на шляху теоретичного осмислення її типології, місця і ролі в контексті розвитку не лише української, а й європейської історії. Позитивною стороною даного процесу є активне включення до науково-дослідницької роботи у цьому напрямі групи обдарованих молодих істориків, представником якої виступає й автор рецензованої монографії.

Наукова актуальність порушеної проблеми, на мою думку, зумовлюється кількома факторами. По-перше, зовнішня політика українського уряду в 1654 та наступних роках і вплив на неї розвитку міжнародних відносин у Південно-Східній, Східній, Центральній та Північній Європі не ставала об’єктом монографічного дослідження, а в радянській історіографії взагалі обходила мовчанкою. По-друге, в історичній науці Росії та Польщі утвердився підхід оцінювати українську зовнішню політику через призму російських чи польських геополітичних інтересів. По-третє, нині вкрай гостро відчувається потреба у роботах, присвячених глибокому вивченню окремих аспектів революції, бо лише завдяки їм можна буде у майбутньому вийти на новий рівень теоретичного осмислення сутності події.

Необхідно відзначити солідність джерельної бази (складається з архівних матеріалів та археографічних публікацій), спираючись на яку, Я. Федорук прослідковує найголовніші аспекти дипломатичної боротьби Української держави протягом 1654 р. за своє утвердження на арені політичного життя Європи, за визнання іншими країнами своїх інтересів. Фахівцям добре відома серйозна здеформованість джерельної бази вивчення революції, бо, як справедливо зазначав один з найкращих її знавців Ю. Мицик, “дуже мало збереглося джерел, що походять з табору українських повстанців... Ми не маємо на сьогодні жодного програмного документу для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад, як Генеральних, так і вузького кола членів уряду тощо” *.

Це створює великі труднощі для об’єктивного висвітлення подій, вимагає постійного критичного аналізу й співставлення різних джерел. І щоб звести до мінімуму суб’єктивізм, автор, по суті, опрацював увесь комплекс джерел, що відклався в архівах та рукописних відділах наукових бібліотек України, Польщі й Росії. Це дало можливість, по-перше, ввести до наукового обігу чимало нового матеріалу, по-друге, аргументувати висловлені теоретичні положення.

Звертає на себе увагу ґрунтовне вивчення зарубіжної літератури на польській, англійській, німецькій, чеській і французькій мовах, внаслідок чого вдалося сповна використати досягнення чужоземної історіографії у висвітленні проблеми.

У світлі сказаного можна лише жалкувати, що з невідомої причини у книзі не знайшлося місця хоча б для короткого аналізу використаних джерел і стислого історіографічного огляду стану дослідженості теми. Вважаю, вони б гармонійно вписалися до “Вступу” після з’ясування тенденцій розвитку міжнародних відносин на 1654 р. (с. 5—11).

Її структура добре продумана і дозволяє реалізувати задум Я. Федорука — проаналізувати міжнародні відносини в контексті дипломатичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Правда, уточнення вимагають хронологічні межі розгляду подій у перших двох розділах. З їх змісту видно,

* Мицик Ю. А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної конференції. — К., 1996. — С. 41—42.

що йдеться про зиму — червень 1654 р., а не про зиму — літо 1654 р. Також, як на мій погляд, не зовсім вдалою є назва третього розділу “Міжкоролів’я у Криму після смерті Іслам Гірея III і становище нового хана (липень — грудень 1654 року)”, оскільки не повно відображає його зміст, зокрема взаємини з Україною і Польщею. Точнішою була б така назва: “Міжусобна боротьба в Криму після смерті Іслам Гірея III. Політика нового хана щодо України та Речі Посполитої (липень — грудень 1654 року)”. Не точним вважаю вживання терміна “козацький” замість “український” (оскільки це не синоніми) для характеристики відносин України з Московією, Кримом, Портою й Польщею, а також дефініцій “козацька війна”, “козацьке посольство”, “козацька дипломатія”, “козацько-кримський союз”, “козацький гетьман” (с. 16, 19, 25—28, 30, 33, 34, 55, 57, 60, 68, 70, 72, 78, 86, 89, 90, 96, 97, 107, 110, 111, 117, 130, 134, 146, 152, 158 та ін.), які міцно утвердилися в історіографії (особливо польській і російській), оскільки козацька Україна не розглядалась Українською державою. Адже термін “козацький” має соціальний, а не національний зміст, хоча козацтво виступало керівником революції й відіграло провідну роль у становленні та функціонуванні держави. Для порівняння: в Речі Посполитій провідну роль відіграла шляхта, але ж ніхто з істориків не вживає таких назв, як “шляхетсько-московські” чи “шляхетсько-французькі відносини”, “шляхетські полки”, “шляхетський король”, “шляхетська армія” чи “шляхетська війна” замість, наприклад, “польсько-шведська війна”.

Ще одне побажання, що торкається стилю датування подій. Автору потрібно було чітко визначитися: або постійно подавати дату за старим і новим стилем, або датувати тільки за одним стилем. Оскільки у тексті й виносках в одних випадках зустрічається подвійне датування, а в інших подається лише за одним стилем, то читачеві у другому варіанті важко збагнути, за яким стилем подається подія (с. 18—19, 21—22, 24, 32—33 і т. д.).

У першому розділі розглянуто складний вузол взаємин України з Кримом і Річчю Посполитою протягом зими — червня 1654 р. Цілком слушно Я. Федорук відштовхується від висвітлення наслідків укладеного у середині грудня 1653 р. Кам’янецького (у тексті Жванецького) договору між Кримом і Річчю Посполитою, що передбачав, між іншим, і спільні воєнні дії проти Московії. В цьому відношенні позиція України турбувала як Крим, так і Польщу. Тому не випадково, як зауважує автор, плани кримського уряду полягали у з’ясуванні реакції Б. Хмельницького, коли хан заявить про наміри розпочати війну проти царя. І саме відмова гетьмана приєднатися до антимосковської коаліції стає найбільшою суперечністю в українсько-кримських стосунках, засвідчила кризу їхнього союзу, укладеного в 1648 р. (с. 15—17, 19, 23—26).

Вважаю, що, розкриваючи зміст розробки українським урядом курсу у взаєминах з Кримом і Річчю Посполитою, слід було повніше висвітлити зміни у зовнішньополітичному становищі Української держави у зв’язку з укладенням Кам’янецького договору та рішенням Переяславської ради у січні 1654 р., бо читачеві важко зрозуміти зміст українсько-польських переговорів на початку 1654 р. (с. 21—23) й складності українсько-кримських відносин протягом січня — березня (с. 27—34).

У монографії показано заходи Криму по подоланню кризи у взаєминах з Україною. Тепер можна вважати встановленим, що до прибуття до Бахчисарая польського посла М. Яскульського й отримання від нього конкретних пропозицій щодо укладення військово-політичного союзу, кримська верхівка намагалася уникати загострення відносин з Україною. Лише після цих переговорів її політика різко змінюється, стає жорсткішою (с. 26—27, 30—32, 35—38). Аналіз джерел підтверджує

висловлене науковцем міркування, що місія польського посла визначила майбутній поділ Московії. Іслам Гірей мав задум домогтися визволення Казані, Астрахані і “тамтешніх мусульманських народів” та їх приєднання до ханства (с. 38—39). Вперше в історіографії висвітлено заходи Криму по залученню до війни з Московською державою Малого Ногаю, народів Північного Кавказу, Астраханської та Казанської орд, калмиків (с. 41—52). Не обійдено також мовчанкою суперечностей між Кримом і Польщею щодо характеру ведення воєнних дій проти Росії (с. 37—38).

Помітно слабше розкрито характер українсько-польських відносин, зокрема хід воєнних дій протягом березня — квітня, які ускладнили становище козацької України.

Серйозним достоїнством книги є з'ясування у другому розділі проблеми політики Османської імперії та її васалів у придунайських країнах щодо розвитку відносин між Україною, Московією, Кримом і Річчю Посполитою. Аналіз джерел та літератури дозволив аргументовано спростувати поширену в історіографії думку, нібито Б. Хмельницький після укладення договору з Московією домагався протекції у турецького султана (с. 63—77). Водночас вважаю дискусійним твердження Я. Федорука про прийняття гетьманом протекції Порти влітку 1653 р. (с. 73—74). Ішлося лише про його згоду прийняти протекцію (як це мало місце і в 1650, 1651 рр.). Однак поки що не вдалося виявити джерел, які б засвідчували акт принесення присяги гетьманом і старшиною на вірність султану. Відомо, що протягом 1653 р. старшинська рада двічі відхиляла пропозицію про прийняття турецької протекції.

На сторінках монографії висвітлено питання про можливість відновлення на молдавському престолі экс-господаря В. Лупу (с. 78—87) та укладення антитурецького військового союзу між Московією і Персією (с. 93—95). Досліджуючи позицію турецького уряду щодо східноєвропейських подій після прийняття Україною, за висловом автора, московської протекції (як на мою думку, мало місце утворення конфедеративного союзу двох держав), вчений дійшов важливого висновку: султан видав хану антимосковські директиви, заборонив нападати на Польщу і зайняв щодо України нейтральну позицію (не виключено, що уповноважив Іслам Гірея схилити українців до участі в поході проти Росії). А твердження ніби татари отримали наказ від Порти виступити разом з Польщею проти України слід вважати польською інтерпретацією подій (с. 95—103, 105—113).

Відомо: після смерті у першій декаді липня хана в Криму спалахнула жорстока міжусобна боротьба, яку прагнули використати у своїх інтересах як Україна, так і Польща. Цей комплекс питань розглядається у третьому розділі книги. Чільне місце відводиться висвітленню заходів гетьмана протягом липня — серпня, які спрямовувалися на розрив укладеного польсько-кримського договору й відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу 1648 р. (с. 127—131). При цьому висловлюється міркування, яке потребує переконливішої аргументації: мов надії Б. Хмельницького на татарську допомогу і відновлення українсько-кримського союзу сковували його дії, не дозволяли виступити проти польського війська (с. 130—131). Маємо у розпорядженні джерела, які свідчать, що основною причиною цього “сковування” була позиція російського уряду.

Аналіз перипетій дипломатичної і політичної боротьби дозволив Я. Федоруку встановити, що, по-перше, втручання Порти припинило наростання міжусобної боротьби в Криму і привело до порозуміння опозицію й бахчисарайський уряд. По-друге, Стамбул наказав новому хану Мехмед Гірею приєднатися до союзу з Польщею. По-третє, за вказівкою султана політика Криму щодо України мала визначатися характером її відносин з Московією. По-четверте, позиція Порти обумовила

поразку української дипломатії й перемогу польської в Криму. По-п'яте, правлячі кола Речі Посполитої покладали великі надії на лігу з Кримом, внаслідок чого відмовилися від пропозицій ряду країн стати посередниками у замирінні з Московією (с. 135—167).

Науковою новизною відзначається заключний розділ монографії, присвячений розгляду проблеми впливів країн Центральної і Північної Європи на політику України, що випала з поля зору дослідників. Внаслідок чого створювалося враження, що українська революція начебто насправді становила собою внутрішній конфлікт у Речі Посполитій і не мала серйозного впливу на розвиток геополітичної ситуації у Східній Європі. Дослідивши складні взаємини балтійських держав, науковець з'ясував причини зближення між козацькою Україною та Швецією (с. 171—183). Щодо зв'язків у той час українського уряду з англійським, то, проаналізувавши всі “за” і “проти”, він слушно зауважує: до віднайдення достовірних свідчень джерел не можна нічого певного говорити про існування контактів між Б. Хмельницьким та О. Кромвелем (с. 185—190).

Вперше в історіографії зроблено успішну спробу простежити позицію Австрії щодо розвитку східноєвропейських подій у 1654 р. Висловлюється обґрунтоване міркування, що імператор Фердинанд III, намагаючись розв'язати проблеми угорської політики, хотів спровокувати козацьку Україну до нападу на Трансільванію, але зазнав невдачі (с. 197—204).

Якнайкраще враження справляють “Висновки”, в яких автор не пішов ні шляхом стислого переповідання змісту роботи, ні шляхом механічного об'єднання заключень розділів, а на основі здійсненого вивчення проблеми чітко сформулював узагальнюючі теоретичні положення і судження (с. 215—223).

Вважаю за потрібне також відзначити високу видавничу й поліграфічну культуру монографії. Так, її наукову цінність підвищують обширні висновки з цитуванням на мові оригіналу окремих (важливих для з'ясування питань) свідчень джерел і цитат з праць. Окрім списку використаних джерел та літератури, видання має резюме англійською мовою, покажчики географічних та етнічних назв, переліку імен (лише не зрозуміло чому у назвах покажчиків замість літери “e” використано літеру “e”).

Поза сумнівом рецензована книга є серйозним доробком у дослідженні геополітичної обстановки, в якій проходила українська революція та її впливу на зовнішню політику уряду Б. Хмельницького. Дискусійний характер окремих міркувань автора засвідчує його намагання об'єктивно відтворити складну палітру картини міжнародних відносин, чимало відтінків якої через брак джерел віднайти важко, доводиться вдаватися до припущень, гіпотез тощо. Певний, що монографію з цікавістю прочитають не лише науковці, але й учителі, студенти, всі, кому не байдужа історія Вітчизни (доводиться лише жалкувати з приводу її маленького тиражу). Прочитають і з надією очікуватимуть (серед них й автор рецензії) на вихід у світ її другої частини, яка, вважаю, також проллє світло на досі незнані сторінки дипломатичної боротьби Української держави за утвердження політичної самостійності в останні роки діяльності Великого гетьмана.

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Ю. Шаповал, В. Пристайко

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ГПУ — НКВД:
ТРАГІЧНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1924—1934

К.: Україна, 1996. — 331 с. з іл.

Бібліографія грушевськознавства, яка на сьогодні є нечисленною у порівнянні з науковим доробком видатного українця, поповнилася змістовним науково-документальним виданням. В. Пристайко та Ю. Шаповал, відомі своїми науковими працями та публікаціями архівних документів з історії України доби сталінізму, видали книгу, в якій розповіли про останнє десятиріччя його життя — після повернення з еміграції.

Особливу цінність книзі надає публікація унікальних документів ГПУ — НКВД, які до початку 90-х рр. були практично недоступними для дослідників і громадськості. Автори опрацювали понад 4000 документів, які містяться в 130 томах справ обсягом близько 3000 сторінок. Вони зберігаються в Державному архіві та архівах обласних управлінь Служби безпеки України, в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та в ряді зарубіжних архівів. Це доноси таємних інформаторів ("сексотів"), спецдоповіді, оперативні записки, довідки, меморандуми, зокрема про так званій "Український національний центр", перлюстровані або вилучені листи тощо. Крім того, в рецензованій праці опубліковано ряд постанов ЦК КП(б)У та документів інших партійних органів, що стосуються М. Грушевського.

Своє дослідження В. Пристайко та Ю. Шаповал розпочинають з повернення М. Грушевського до України. Автори детально аналізують його листування з компартійними та державними органами з цього приводу, документи, що відбивають розгляд цього питання на політбюро ЦК КП(б)У, розповідають про реакцію української інтелігенції в радянській Україні та поза її межами на вчинок ученого і політичного діяча. При цьому наголошується, що керівники ВУЦВК, РНК, ГПУ УСРР надавали йому гарантії вільно проживати в межах радянської України і обіцяли не переслідувати за попередню політичну діяльність.

Щодо причин повернення М. Грушевського в Україну в історіографії існують різні думки. В. Пристайко та Ю. Шаповал вважають, що це був компроміс, а не капітуляція, як того очікували радянські владні структури. Вчений прагнув служити своєму народові засобами науки, "використовуючи реальні умови для сприяння розвитку українства в Україні, а не за її кордонами".

М. Грушевському імпонувало проведення "українізації", яку він сприймав як стратегічний напрям, а не тактичний маневр у політиці більшовицької партії. Були у нього також певні надії на переродження режиму. Автори відзначають, що М. Грушевський прагнув бути вільним передусім у своїй науковій роботі. Він не мав жодних намірів щодо якихось дій, які б виходили за межі радянських законів. Це підтверджують численні документи, які наводять автори.

Проте на перешкоді задумах ученого стали ГПУ, партійне й радянське керівництво УСРР. Саме вони визначали умови життя та діяльності М. Грушевського. Як свідчать опубліковані в книзі документи, відразу після повернення вченого розпочалася інтенсивна боротьба проти його поглядів та дій, які не відповідали очікуванням властей.

М. Грушевський приїхав до Києва на початку березня 1924 р., а вже 20 березня ГПУ взяло його на облік як неблагонадійного — "з групи української контрреволюції лівого забарвлення". Вченого оточили таємними інформаторами — "сексотами", які доносили про кожне його слово. Перлюструвалося листування, прискіпливо вивчалися всі його публікації, контролювалося пересування. В усіх діях М. Грушевського вищукувався антирадянський зміст. ГПУ відразу розпочало

збирати компрометуючі матеріали, які б дали змогу кваліфікувати наукову діяльність академіка як політичну. До справи долучалися висловлювання про М. Грушевського невідомих йому осіб, таких як, приміром, працівники будинкоуправління.

Автори книги наводять уривки з публікацій офіційної преси, в яких гостро критикувалася наукова діяльність М. Грушевського. А оскільки вчений, за словами одного з гедеушників, “політичних поглядів, як правопису, не змінює, гнеться, але не ламається”, то такі публікації супроводжували його до самої смерті.

Діяльність М. Грушевського в радянській Україні відбувалася в умовах процесу розукраїнення України: коли переслідувалися всі носії ідеї волі й незалежності — від академіка до хлібороба. Авторі книги на основі архівних матеріалів показують, що не обминув цієї долі і М. Грушевський. Так, наводяться документи політбюро компартії України та ГПУ про те, що під час відзначення ювілею вченого робилися спроби применшити його значення, а ГПУ навіть скористалося цією подією, щоб виявити тих, хто симпатизував М. Грушевському і, отже, був потенційним ворогом режиму.

Автори книги показують, що відразу після повернення в Україну владні структури намагалися використати М. Грушевського для боротьби з тими колами української інтелігенції, зокрема в Академії наук, які перебували в “інтелектуальній опозиції” до радянської влади. Заради цього М. Грушевському обіцяли підтримати його кандидатуру під час обрання президента Української Академії наук. Влада також вдавалася до дій, які б могли посилити виснажливу боротьбу між групами Грушевського та Єфремова-Кримського в Академії. Суть цього конфлікту автори книги вбачають у боротьбі за реальну владу і вплив у Академії наук. Політичні розходження між цими групами існували ще з часів Центральної Ради і посилілися за радянської влади, особливо коли йшлося про доцільність співробітництва з нею. Наслідком ворожнечі стало усунення наприкінці 20-х рр. усіх її учасників від наукового та громадського життя України. Переважна більшість науковців була репресована, зокрема в ході сфабрикованого процесу СВУ. М. Грушевського відправили на “почесне заслання” до Москви. Авторі наполягають на тому, що своєю поведінкою М. Грушевський не дав можливості ГПУ сфабрикувати процес так званого “Українського національного центру”.

Трагічне враження викликає розповідь про боротьбу, в якій брали участь не тільки М. Грушевський, С. Єфремов та А. Кримський, а й М. Яворський, О. Шумський, Д. Багалій, М. Слабченко. Всі вони були непересічними особистостями, всі любили Україну і працювали заради свого народу. Однак їхньою амбітністю, їхньою ворожнечею скористалися ті, хто не тільки знищив більшість з них фізично, а й на десятки років закинув у морок небуття їхній науковий доробок, позбавивши покоління людей повноцінних знань про історичне минуле своєї батьківщини.

Автори аналізують науковий внесок М. Грушевського в історичну науку, здійснений протягом останнього десятиріччя його життя і показують його велику роль у розбудові установ історичної науки в УСРР та організації їх діяльності в 20-ті рр.

Викликають інтерес вміщені у книзі оцінки М. Грушевським подій політичного життя. Так, він вважав, що Г. Гринька та О. Шумського було усунено із складу керівництва України для того, щоб ослабити політичні позиції колишніх боротьбистів, які щиро вболівали за проведення українізації. В статті “Ганебній пам’яті”, опублікованій в журналі “Україна” в 1926 р., М. Грушевський передбачив напрям мовної політики компартії, якою українській мові відводилася лише побутова роль.

Заслугове уваги твердження авторів щодо ставлення керівництва ГПУ до політики “українізації”: її провідники і прихильники розглядалися як українські націоналісти, які “працюють, не покладаючи рук, над запровадженням в маси націоналістичних почуттів”.

Рецензована книга висвітлює становище науковців у тоталітарній державі, які перебували під наглядом не завжди компетентних кураторів. Тому вона є важливим внеском не лише в грушевськознавство, а й у вивчення проблеми ставлення радянського режиму до української інтелігенції.

В. В. ВАСИЛЬЄВ (Вінниця),
С. А. КАЛИТКО (Вінниця)

Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев

*В БОРЬБЕ ПРОТИВ САМОВЛАСТИЯ: Х. Г. РАКОВСКИЙ
В 1927—1941 гг.*

Харьков, ХГИК, 1993. — 322 с.;

В. А. Головко, М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский

*МЕЖДУ МОСКВОЙ И ЗАПАДОМ: ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х. Г. РАКОВСКОГО*

Харьков, "Око", 1994. — 384 с.;

М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский

ФАРС НА КРОВИ

Харьков, "Око", 1997. — 286 с.

Всі три рецензовані книги присвячені одній особі — Х. Г. Раковському. Ім'я цієї людини було забороненим у СРСР до 1988 р.

Коли видатні політичні діячі закінчують свій земний шлях, пам'ять про них залишається в книгах. Щоправда, щастить не всім. М. О. Скрипник вніс незмірно більший вклад в українське відродження 20-х років, ніж будь-хто інший, але в радянські часи його ігнорували (навіть після реабілітації у 1956 р.), тому що він — націонал-комуніст. У пострадянські часи його також ігнорують, тому що він — комуніст. Книги про нього є тільки на Заході.

Х. Г. Раковському, навпаки, поталанило. Книги про нього у Франції видають з 1975 р., у Болгарії, Румунії, Україні і Росії — з 1988 р., відразу після реабілітації. Зібралася вже ціла бібліотечка. Йому пощастило і з авторами. Його першу політичну біографію у двох томах видав Ф. Конт, нині — один з провідних істориків Франції. У Болгарії два солідні дослідження видав і готує третє Ф. Панайотов. У нас за тему про Раковського взялися відомий харківський професор Г. І. Чернявський та його учні М. Г. Станчев і В. О. Головко.

Х. Г. Раковський розпочав політичну кар'єру дуже рано: вже у 20-річному віці поїхав на конгрес ІІ Інтернаціоналу з повноваженням від болгарських соціалістів. Він провадив революційну роботу в шістьох країнах, співробітничав з усіма провідними європейськими діячами соціал-демократичного спрямування, починаючи від Ф. Енгельса. Всюди залишив по собі пам'ять, яка не залежить від політичної кон'юнктури. Різні вчені беруть різні сюжети з його калейдоскопічного життя. Роботи їм вистачає...

Харківські вчені * обрали для дослідження радянські сюжети з життя і діяльності Х. Г. Раковського. В революційну Росію він приїхав наприкінці 1917 р., а вже навесні 1919 р. увійшов до складу ЦК РКП(б) — небувалий випадок в історії більшовицької партії. Револу-

* Тепер вже не харківські: Г. І. Чернявський — у США, В. О. Головко — в ФРН, М. Г. Станчев працює в МЗС України і готується до тривалого відрядження в Болгарію.

люціонер в інших країнах, Раковський став у Росії державним діячем. У 1918 р. за дорученням більшовицького центру він провадив переговори з Румунією про повернення Бессарабії, а потім — з гетьманським урядом України про укладення мирного договору. В 1919—1923 рр. очолював уряд радянської України і відіграв вирішальну роль у зміцненні встановленої Москвою влади. Перебуваючи на посаді керівника формально незалежної УСРР, він увійшов до складу російської делегації на Генуезькій конференції і підготував європейську сенсацію 1922 р. — укладення російсько-німецького договору в Рапалло. Відкликаний Сталіним з України, Раковський протягом п'яти років працював повноважним представником (послом) СРСР у Великій Британії і Франції. Період від 1927 по 1941 рр. у його житті — це нерівна боротьба позбавленої усіх державних і партійних посад людини із сталінським режимом.

Дослідження харківських учених спираються на різноманітну і велику документальну базу. Найбільш повно використано першоджерела з Російського центру збереження і вивчення документів політичної історії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, Центрального архіву Федеральної служби контррозвідки РФ (колишнього центрального архіву КДБ СРСР), Російського державного архіву економіки, Архіву Л. Д. Троцького, який зберігається у Гарвардському університеті. Використано також документи з інших центральних і місцевих архівів України, Росії, Болгарії, США і Великої Британії.

Перша з рецензованих монографій “В борьбе против самовластия” присвячена найменш висвітленому численними дослідниками біографії Х. Г. Раковського періоду його опозиційної діяльності, починаючи від 1927 р. Після того як Л. Д. Троцького депортували з СРСР, Раковський фактично виконував роль керівника об'єднаної опозиції в лавах ВКП(б). У монографії аналізуються документи і публіцистичні виступи Раковського з критикою компартійно-радянського режиму. Автори справедливо зазначають, що інвективи Раковського на адресу режиму були переконливі, але не виходили за межі ідеологічної парадигми, окресленої комуністичною доктриною. Один із засновників соціал-демократії в Болгарії і Румунії, Раковський після переходу на службу до більшовиків став на комуністичну платформу і ніколи з неї не сходив. Від його соціал-демократизму, який у Росії називали меншовизмом, нічого не залишилося.

Автори зробили доступними для широкого читача багато цікавих сторінок біографії Х. Г. Раковського, пов'язаних з перебуванням у засланні в Астрахані, Саратові і Барнаулі. На жаль, вони не змогли дати переконливого пояснення відмови лідера опозиції від боротьби з режимом на початку 1934 р.

Повернення Раковського в Москву і надана йому синекура в наркоMATі охорони здоров'я були короткотривалим епізодом. Незабаром його знову заарештували. Розпочалися виснажливі допити. У книзі здійснено ювелірно точний аналіз свідчень, витиснутих з Раковського. Не маючи змоги відійти від нав'язуваного слідчим сценарію, Раковський визнавав себе винним у гротескно перебільшених контрреволюційних діях, кожна з яких суперечила попередній.

Монографія “Между Москвой и Западом” цілком присвячена дипломатичній діяльності Х. Г. Раковського, яка тривала протягом десяти років — з 1918 по 1927. Раковський — дипломат змальований авторами цілком точно. Переконаний захисник інтересів Москви у кожній конкретній справі, він володів талантом висловлювати найбільш агресивні вимоги у приємній для опонентів формі. Неперевершений майстер компромісу, він досягав успіху там, де будь-який інший радянський дипломат обов'язково зазнав би невдачі. Немалою мірою це пояснювалося особистим впливом Раковського на західноєвропейських можновладців соціал-демократичного походження. Вони пам'ятали цього

радянського дипломата з молодих років, коли той, хоч теж молодий, справедливо вважався одним з провідних діячів II Інтернаціоналу.

Недоліком книги слід вважати недостатню узгодженість з тематично однорідною у багатьох аспектах монографією Ф. Конта, яку видавництво "Международные отношения" опублікувало у скороченому вигляді в 1991 р. під назвою "Революция и дипломатия (Документальная повесть о Христиане Раковском)". Автори рецензованої монографії витратили багато зусиль на дослідження тем, яких уже торкався французький учений.

Книга "Фарс на крови", яка нещодавно вийшла у Харкові, являє собою археографічне дослідження. Вона складається з трьох комплексів документів. Перший з них — це листування В. Г. Короленка з Х. Г. Раковським та його дружиною з 1917 по 1921 рр. З колекції, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки, було відібрано 53 документи. Вони яскраво ілюструють, у тому числі в побутовому плані, період революційних зрушень у житті суспільства. В листах видатного російського письменника, який жив тоді в Полтаві, простежується колосальна різниця між комуністичними гаслами і практичними справами більшовицької диктатури. З відповідей Раковського можна бачити, що він все розумів, але не мав сил, аби виправити становище. Можливо, не мав і бажання...

Другий комплекс у складі 34 документів взято з архіву Л. Д. Троцького, що зберігається в Хогтонській бібліотеці Гарвардського університету. Це — листи і телеграми Х. Г. Раковського, адресовані другу (з дореволюційних часів), однодумцю і політичному союзнику — Троцькому. Всі документи датуються 1928 р., коли обидва противники Сталіна вже перебували на засланні.

Третій комплекс документів пов'язаний з арештом і допитами Х. Г. Раковського, його перебуванням у тюрмах. Автори відібрали для публікації 27 документів, які стосуються останнього періоду життя — 1937—1941 рр. Всі документи запозичено з Центрального архіву Федеральної служби контррозвідки Російської Федерації. Багато з них не можна читати без хвилювання.

Відповідно до включених трьох комплексів документів книга складається з трьох розділів. Публікацію здійснено за правилами археографії, всі документи публікуються в повному вигляді, навіть великі за обсягом. Авторські примітки вичерпно роз'яснюють не зовсім зрозумілі читачам місця тексту.

Книги харківських учених показують усю суперечливість Х. Г. Раковського як політичного діяча. Вихований у традиціях західноєвропейської соціал-демократії, він різко змінив своє життя переходом на службу до більшовиків. Хоч Раковський багато зробив для зміцнення більшовицької диктатури, керівники ленінської партії (крім самого В. І. Леніна) поставилися до нього насторожено і не визнали за свого. Відхід Леніна від справ внаслідок хвороби негайно підірвав політичну кар'єру цієї обдарованої людини.

Позбавлений усіх посад, Х. Г. Раковський знайшов у собі невичерпні запаси мужності і волі, щоб роками протистояти сталінським чекістам. Він проводив виснажливу й відчайдушну боротьбу не з порівняно безпечного закордону, а всередині країни. Висвітлення перипетій цієї боротьби, на нашу думку, є найбільшим науковим досягненням М. Г. Станчева і Г. І. Чернявського.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА:

Збірник наукових праць / Відп. ред. В. С. Чижко
К., 1996. — Вип. I. — 220 с.

Тривале панування на терені колишнього СРСР марксистсько-ленінської догми про класову боротьбу як рушійну силу історії призвело до перенасиченості історичних досліджень, в тому числі в Україні, “масовим” фактором з одночасним применшенням ролі особи. У сукупності з політико-ідеологічними критеріями відбору персоналій, “гідних” висвітлення в радянській історичній літературі, такий підхід фактично вів як до деперсоналізації історичного процесу, так і до міфотворчості у питанні про реальну роль та значення історичних осіб. Жажливі наслідки панування ідеологічних критеріїв у історико-біографічних дослідженнях в Україні спостерігаються й досі.

Не можна не привітати у зв'язку з цим ініціативу щодо піднесення на новий якісний рівень української біографістики і створення з цією метою Інституту біографічних досліджень Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. У центрі діяльності колективу інституту — укладання багатотомного “Українського біографічного словника”. Інститутом розроблено концепцію підготовки “Словника”, яка вже була опублікована в ряді наукових періодичних видань. Виходячи із загальнонаціональної актуальності видання “УБС”, концепція його створення має стати предметом найсерйознішого і найгрунтовнішого обговорення у колах наукової громадськості. Не менш важливим завданням є також виявлення потенційних можливостей української науки щодо розгортання біографічних досліджень, згуртування фахівців даного напрямку.

Практичною реалізацією названих завдань можна вважати виданий Інститутом біографічних досліджень перший випуск серії збірників наукових праць “Українська біографістика”.

Якщо метою збірника, як задекларовано редколегією, є надання змоги “широкій науковій громадськості і майбутнім авторам багатотомного видання осмислити науково-методичні та організаційні засади “УБС”, його словникової частини, здійснити їх апробацію та незалежну експертизу як в Україні, так і за кордоном, обговорити пріоритетні напрями роботи над “УБС”, що дозволить обрати найоптимальніший варіант його створення”, то можна упевнено визнати успіх задуманого. Перший випуск “Української біографістики” має стати активним стимулятором обговорення однієї з найактуальніших проблем українського національного відродження — “олгоднення” української історії, усвідомлення її як продукту діяльності конкретних осіб, що представляли розмаїття політичних, ідеологічних, наукових течій, сфер суспільного життя.

Насамперед, у збірнику обгрунтовано наукову та суспільну актуальність видання “УБС”, його пріоритетне місце серед завдань української науки. По суті, як справедливо зазначено у вступній статті, мова йде про створення своєрідної “візитної картки” української науки і культури, адже “країни засвідчують повноцінність свого культурного і наукового життя, якщо у них є повний набір загальнонаціональних довідкових видань, виконаних на належному рівні” (с. 7).

Рядом своїх розділів і окремих статей збірник виносить на розсуд громадськості питання тематичної структури, спрямованості, хронологічних меж “УБС”, критеріїв відбору персоналій та принципів їх висвітлення, науково-методичні засади “Словника”, зокрема структуру його словникової частини, загальну схему біографічної статті та принципи її побудови, лист — звернення до осіб, інформацію про яких передбачається включити до “УБС”, а також зміст анкети, котру їм буде запропоновано заповнити. Крім того, у збірнику розкрито зміст “Концепції

програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання "Українського біографічного словника". Тим самим зроблено спробу запровадити в українську історичну науку принципи та методи комп'ютеризації досліджень. Такі спроби вже неодноразово робилися в різних дослідницьких центрах світу, і не завжди вдало. Причому невдачі пояснювалися труднощами врахування насамперед суб'єктивного фактора. Є підстави розраховувати, що принципи комп'ютерного забезпечення при висвітленні біографій історичних осіб допоможуть наблизитися до вирішення проблеми врахування ролі суб'єктивного фактора при створенні програм комп'ютерного аналізу історичних явищ. Що ж стосується розробки основ створення комп'ютерного банку даних для "УБС", то, як впливає із відповідних статей збірника, його розробниками здійснено максимум можливого для використання в українській історичній науці найсучасніших досягнень в галузі інформатики.

Концепція створення "УБС" розроблялася, звичайно, не на голому місці. Вона ґрунтується на вже накопиченому досвіді біографічних видань — як вітчизняному, так і зарубіжному. Підтвердження цьому можна знайти у ряді статей збірника, якими розкриваються традиції та джерелознавча база національної біографічної школи, бібліографічні та інформативні питання розвитку українознавства, а також висвітлюється досвід створення деяких біографічних видань, обмежених регіональними або фаховими рамками. Збірник засвідчує також зацікавленість ініціаторів "УБС" у досвіді біографістики Італії, Угорщини, Польщі.

Цінність цієї групи статей потрійна. По-перше, в них узагальнено вже існуючий досвід української та зарубіжної біографістики. По-друге, вони подадуть неоціненну методичну допомогу у подальшому вдосконаленні словникової структури. Зокрема, дуже корисними є наведені зразки біографічних статей із зарубіжних видань, в т. ч. статті про наших співвітчизників. Вони являють собою своєрідну призму, крізь яку можна уявити, як постаті української історії сприймаються зарубіжними дослідниками. Такий "погляд збоку" прислужиться у виробленні більш повних та об'єктивних критеріїв щодо змісту статей майбутнього "УБС". По-третє, ці матеріали збірника являють собою джерело цінної історичної та історіографічної інформації, знайомлять із досвідом розвитку історичної науки в зарубіжних країнах.

Не можна обійти увагою і наведені у збірнику варіанти біографічних статей, підготовлених згідно з концепцією "УБС", та вироблених методичних рекомендацій. Такі своєрідні "проби пера" дозволяють наочніше і предметніше уявити майбутні наслідки практичної реалізації задумів ініціаторів і творців "Словника", уникнути у процесі його підготовки тих недоліків, які на початковому етапі неминучі з огляду на відсутність належного досвіду і недостатню кількість відповідних аналогів в українській історичній науці.

Збірник завершується трьома рецензіями відомих істориків, літературо- та мистецтвознавців на матеріали, які становлять концепцію створення "УБС". Такий, на перший погляд несподіваний, елемент структури збірника свідчить про зацікавленість його упорядників саме в об'єктивному, неупередженому розгляді та обговоренні як самої ідеї "УБС", так і шляхів її реалізації.

Окремої уваги заслуговує винесена на розгляд концепція "УБС". Як справедливо зазначалося у вищезгаданих рецензіях, вміщених у збірнику, найскладнішою проблемою буде визначення критеріїв формування словникової частини. Особливі труднощі виникатимуть з діями іноземного походження, особливо якщо їх життєвий шлях перетинався з Україною випадково, епізодично. Безумовно, головним дороговказом при укладанні "УБС" має бути національна та ідеологічна неупередженість. Однак така неупередженість не повинна стати тотожною певній некритичності при доборі персоналій, зважаючи на особливості

історичного шляху України. Принципи добору персоналій до, приміром, історико-енциклопедичного видання, де мають бути представлені історичні постаті, чії дії істотно вплинули на історію українського народу незалежно від їхнього ставлення до нього, навряд чи можуть бути адекватними принципом створення “УБС”. Якщо повернутися до порівняння “УБС” з “візитною карткою” народу, то, мабуть, бажано наперед запобігти випадкам, коли на цю картку заноситимуться імена тих людей, які, навіть живучи в Україні, заперечували і саму цю назву, й існування окремого українського народу. Адже дуже багато діяло на нашій землі людей безумовно талановитих і визначних, але для яких Україна так і залишилася чужою, хто був, за словами О. Пушкіна, “на ловлю счастья и чинов заброшен к нам по воле рока”. Включення персоналій до словникової частини “УБС” без врахування такого критерію, як настрої того чи іншого діяча щодо українства, можуть поставити упорядників та авторський колектив у незручне становище. Навряд чи у світі зрозуміють подібне “самозаперечення” України.

У зв'язку з цим небеззаперечним виглядає такий критерій відбору осіб до “УБС”, котрий пропонується зробити основним і загальним, як належність діяча до історичного і культурного процесів в Україні, його роль в українському житті та позитивний чи негативний вплив на нього (с. 11, 45). За таким принципом до “Українського (підкреслення наше. — О. М.) біографічного словника” можуть бути занесені і будь-які завойовники, що певний час вершили долю нашого народу (від Батия до Еріка Коха).

Як впливає з матеріалів збірника (див. с. 15), ініціатори видання сподіваються нейтралізувати всеохоплюваність персоналій запровадженням принципу поєднання у біографічних статтях “фактичного” і “теоретичного” матеріалів. Судячи з усього, мова йде про спробу поєднання “інформативістського” та “оціночного” підходів. Хотілося б відразу звернути увагу на те, що “теоретизування” навколо біографій історичних осіб неминуче завершиться спробою їх політичної, ідеологічної і т. п. характеристик — і все залежно від суб'єктивної точки зору автора статті. Через це перед редколлегією запланованого видання заздалегідь виникають незліченні труднощі по узгодженню різних, часто несумісних, точок зору.

Ще одне побажання стосується списку доменів (с. 48—49), які визначатимуть належність персоналії до того чи іншого виду діяльності. На роздум авторів концепції хотілося б винести питання, чи доцільно виокремлювати “Історію” і “Філософію” із загального домену “Економічні та суспільні науки”. Видається не зовсім точною назва домену “Армія”, бо поруч напрошуються інші роди військ. Більш точною назвою була б “Збройні сили” або “Військова справа”. Вже тепер можна передбачити труднощі при виборі між доменами “Господарство”, “Підприємництво”, “Промисловість і ремісництво”. Видається також доцільним продумати систему ідентифікаторів у тексті, які допомагали б у розпізнаванні приналежності об'єкта статті до того чи іншого домену.

Відродження української біографістики має бути відразу матеріалізоване у створення багатотомного видання загальнонаціонального значення. Поєднання цих двох завдань, як легко передбачити, поставить авторський та упорядницький колективи перед безліччю проблем, достатнього досвіду у розв'язанні яких національна наука, на жаль, не має. Разом з тим, високий фаховий рівень рецензованого збірника свідчить про міцний потенціал української науки, який дозволяє з оптимізмом дивитися на перспективу досягнення поставленої мети. Першим випуском збірника його редколегія започаткувала вкрай необхідну і вельми важливу розмову про шляхи відродження і розвитку української біографістичної школи. Полеми для цієї розмови, сподіваємося, стануть наступні, не менш цікаві і змістовні випуски “Української біографістики”.

О. М. МАЙБОРОДА (Київ)

В. Д. Козлітин

*РОССИЙСКАЯ И УКРАИНСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ
В ЮГОСЛАВИИ (1919—1945 гг.)*

*Харьков: Харьковский государственный педуниверситет
им. Г. С. Сковороды, 1996. — 476 с.*

Однією з “білих плям” в історії України та Росії радянського періоду була доля біженців та емігрантів, які з тих чи інших причин залишали свою “соціалістичну” Вітчизну. Радянські історики зробили досить багато, щоб сформувати у суспільній свідомості нашого народу негативний образ емігранта, і замало, щоб вивчити реальне життя наших співвітчизників поза межами батьківщини.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. в Україні і Росії спостерігалося бурхливе захоплення еміграційною тематикою. Зокрема, особливий інтерес у дослідників і громадськості Росії викликали “білогвардійські” емігранти 1918—1920 рр., а України — політична еміграція після падіння УНР та ЗУНР. До середини 90-х рр. “мода” на еміграцію дещо зменшилася. Настав час ґрунтовного і дійсно наукового вивчення проблем української та російської еміграцій як частини вітчизняної історії обох країн, глобальної проблеми міграцій в сучасному світі. Підтвердженням цієї тези є монографія доцента, докторанта Харківського державного педагогічного університету В. Д. Козлітіна “Російська та українська еміграція в Югославії (1919—1945 рр.)”. В ній досліджується доля понад 70 тис. біженців і емігрантів з Росії та України (насамперед тієї її частини, що до 1917 р. входила до складу Російської імперії), які в 1919—1923 рр. переселилися до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія). Автор рецензованої книги доводить, що більше половини цих біженців становили вихідці з українських земель. У 20—30-ті рр. російські та українські емігранти внесли значний вклад у господарський та культурний прогрес країни, яка дала їм притулок. Югославія, поряд з Німеччиною, Францією, Чехословаччиною, стала одним з найбільших осередків концентрації біженців з України та Росії. В 1944—1945 рр. значна частина емігрантів змушена була виїхати з Югославії, а ті, хто залишився, зазнавши утисків і переслідувань від нової комуністичної влади, “розчинилися” серед місцевих жителів.

Книга В. Д. Козлітіна привертає увагу насамперед величезним обсягом історичного матеріалу, який висвітлює різнобічне життя російських та українських емігрантів у Югославії. Вражає джерельна база, на якій побудована книга. Автор використав документи 12 архівів України, Російської Федерації, Республіки Боснії й Герцоговини, вже опубліковані матеріали російських та українських емігрантських установ і організацій, що діяли в Югославії у 20—30-ті рр., періодичні видання російських емігрантів у цій країні (близько 100 назв), загальноемігрантські російсько- та українськомовні періодичні видання (понад 50 назв), західноукраїнську та радянську періодику 20—30-х рр., мемуарну, загальну та спеціальну літературу. Скрупульозний аналіз історичних джерел, багато з яких уперше вводяться до наукового обігу, дав можливість автору підготувати досить глибоке наукове дослідження.

Структура рецензованої книги науково обґрунтована, відзначається логічністю і внутрішньою гармонійністю. В її основу покладено проблемно-хронологічний принцип. Книга складається з вступу, шести розділів (26 параграфів), висновків, приміток та посилань, покажчика імен. Як і годиться в науковій праці, у вступі дається загальна постановка проблеми, обґрунтовуються актуальність її вивчення та хронологічні межі дослідження, визначаються його предмет та об’єкт, розглядаються література та джерела з теми, пояснюються деякі терміни.

В першому розділі — “Вигнання з батьківщини” — автор аналізує чинники і умови масового біженського руху з півдня Росії та України в 1919—1920 рр., склад біженців, простежує їхній шлях до Королівства СХС. Йдеться як про цивільних біженців і емігрантів, так і про організовану евакуацію з Криму Російської армії генерала П. М. Врангеля.

У другому розділі — “Прийняття біженців в Королівстві СХС” — досліджується, чому саме Королівство СХС стало одним з найбільших центрів зосередження біженців з півдня Росії та України в 1920—1923 рр. У зв'язку з цим вивчається ставлення правлячих кіл королівства до громадянської війни в Росії та національно-визвольної боротьби українського народу, висвітлюється діяльність російських дипломатичних представників, напівофіційних делегацій УНР—ЗУНР у Белграді. В цьому ж розділі розглядається діяльність спеціальних російських та югослов'янських офіційних установ, російських біженських об'єднань, різних благодійних організацій по наданню допомоги новоприбулим біженцям і ставлення до них з боку місцевих жителів та провідних політичних партій.

Значну наукову цінність становить третій розділ — “Правовий статус та умови життя”. В ньому на основі великої кількості оригінального історичного матеріалу визначається загальна чисельність біженців з колишньої Російської імперії, аналізуються їхній склад, розселення по території королівства, міграційні процеси, правовий статус, працевлаштування, рівень життя, автономні системи медичного обслуговування та освіти молоді, а також соціальна допомога переселенцям з боку урядів Королівства СХС, Франції, Великобританії та російських біженських організацій. Цікавими є сторінки, присвячені діяльності в еміграції навчальних закладів, евакуйованих з України до королівства в 1920 р., таких як Харківський дівочий інститут, Київський, Одеський і Полтавський кадетські корпуси.

Особливий інтерес викликає четвертий розділ, в якому розглядається релігійно-церковне життя біженців, діяльність основних їхніх громадсько-політичних сил: об'єднань монархістів і республіканських демократів (ліві кадети, есери), союзів колишніх військовослужбовців російської армії. В центрі уваги автора найбільш впливові емігрантські організації: Російський загальновійськовий союз, Національний союз російської молоді (пізніше — Національний союз нового покоління й Національно-трудова союз нового покоління), Земгор та інші. Певне місце в монографії приділено також українському національному руху в середовищі українських емігрантів.

У п'ятому розділі йдеться про культурну діяльність російських та українських емігрантів. Характеризуються основні організаційні центри культурно-просвітньої роботи біженців з України та Росії, російськомовні періодичні видання, російські друкарні, видавництва, бібліотеки. В окремому параграфі читач знайде багато цікавого про науково-педагогічну діяльність російських та українських емігрантів, зокрема, вчених Київського, Харківського Новоросійського (Одеського) університетів. У цьому ж розділі розглядається літературне життя емігрантської колонії в Белграді, висвітлюється вклад вихідців з Росії та України в театральне, музичне, образотворче і кіномистецтво народів Югославії. Автор розповідає про спроби створення в Белграді постійних російського та українського театрів.

У невеликому за розміром шостому розділі книги аналізується матеріальне і моральне становище російських та українських емігрантів в 1941—1945 рр., з'ясовуються чинники, які змусили частину емігрантів залишити Югославію, а інших — припинити громадську активність, приховувати свою національну самобутність.

Відаючи належне автору за глибоке і вдумливе дослідження проблеми, вважаємо за доцільне висловити йому деякі зауваження. Судячи з

вступу, В. Д. Козлітін свідомо зосередив увагу на вивченні долі біженців і емігрантів з Росії і тієї частини України, яка до 1917 р. входила до складу Російської імперії. Проте навряд чи науково виправданим є застосування автором таких понять, як “російсько-українська емігрантська колонія”, “російсько-українська еміграція”. Адже в даному випадку йдеться про дві емігрантські спільноти в Югославії, як і в інших країнах Європи, — російську та українську — як окремі конкретно-історичні і соціально-політичні явища у міжвоєнний час.

На нашу думку, книга подекуди перенасичена фактичним матеріалом. Надмірна деталізація особливо помітна в третьому розділі. Водночас інколи відсутнє належне теоретичне узагальнення фактичного матеріалу. Слід вказати і на нерівномірність висвітлення життя і діяльності російських та українських емігрантів у часі і просторі. Переважна більшість зібраного і проаналізованого матеріалу стосується 20-х рр. і території саме Сербії, насамперед Белграда. Вважаємо також, що назви параграфів рецензованої книги — “Театр”, “Музика” тощо — мають занадто умовний та культурологічний характер.

Однак ці зауваження не ставлять під сумнів у цілому високий рівень дослідження. Монографія, безсумнівно, зацікавить як професійних істориків, культурологів, так і широке коло читачів.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

О. П. Іваніцька

ФРАНКІСТСЬКА ІСПАНІЯ 1939—1975 рр.

Історіографія

Вінниця: б/в, 1996. — 160 с.

Поява рецензованої книги є свідченням поступального розвитку української іспаністики, що не залишилась осторонь нових тенденцій в історичній науці й знаходиться у фарватері сучасного етапу свого розвитку. Вперше в українській історіографії пропонується монографія, де всебічно висвітлюється сучасний стан дослідження проблеми франкізму, його типологія, ідеологічні засади, господарська та соціальна політика.

Монографічне дослідження вирізняється здоровим плюралізмом, повністю вільне як від стереотипів “загальної кризи” західної історіографії, так і від прагнення відлучити від марксизму іспанських істориків-марксистів, що було характерним для історіографічних праць попереднього періоду. Книга складається із вступу і трьох розділів.

У першому розділі “Типологія франкізму в історичних дослідженнях” перед читачем розкривається широке різноманіття підходів західноєвропейської й радянської історіографії щодо типології франкізму. Авторка відзначає відповідний консенсус радянських дослідників “в аналізі та тлумаченні природи франкістського режиму як тоталітарного, фашистського”, що мав “своєрідність та самобутність” (с. 25, 29). Але серед західноєвропейських істориків, навіть іспанських істориків-марксистів, одностайності у цьому питанні немає. Підкреслюючи характерне лише для радянсько-російської іспаністики ототожнювання франкізму і фалангізму, дослідниця водночас вважає, що “іспанська фаланга” (до об’єднання 1937 р.) не мала підтримки в народі й не змогла перетворитись у масову партію та підтримувати висновок ряду західних учених, які називають “франкізм антиподом фалангізму” (с. 41).

Достатньо переконливим є твердження науковця щодо необхідності розширення межі соціальної опори франкізму — “фінансової та промислової олігархії, земельної аристократії, єпископату, армії” — за рахунок долучення традиційних верств іспанського суспільства, насамперед селянства, що відповідає теоретичній моделі, яка підтверджує авторитарний характер франкістського режиму (с. 44). Водночас думка авторки щодо франкізму як “специфічної відповіді, що має винятково національний характер, на спроби ідеологічного та силового методів розв’язання соціально-економічних і політичних проблем, які так хвилювали іспанське суспільство у першій половині ХХ ст.” (с. 54) потребує, на нашу думку, більш переконливої аргументації й додаткового вивчення.

У другому розділі монографії “Інституювання, ідеологія та суспільно-політичні доктрини франкістської держави в радянсько-російській та західноєвропейській науковій літературі” головна увага приділена аналізу радянсько-російської та західноєвропейської наукової літератури щодо інституювання, ідеології й суспільно-політичних доктрин франкістської держави. Відзначаючи ідеологічне упередження радянської історіографії щодо суті інституційних засад франкізму і його державного оформлення, О. Іваніцька вважає, що затягування процесу конституційного оформлення й чітке визначення форми державного ладу протягом періоду становлення франкізму пояснюється не лише особистою мотивацією Франко, а й низкою обставин внутрішнього і зовнішнього характеру. Серед останніх називаються такі як політична нестабільність всередині країни після закінчення громадянської війни, руйнування економіки та пов’язані з цим соціальні й економічні проблеми, інспірована комуністами партизанська війна, перебіг подій другої світової війни та ізоляція Іспанії від міжнародної співпраці.

Належне місце у книзі займає огляд точок зору щодо ключової політичної фігури, ім’ям якої Іспанія була названа “франкістською” — генерала Франко. Характеризуючи сутність оформленої наприкінці 30-х років франкістської держави, дослідниця наводить вислів іспанського посла доби світової війни у Вашингтоні Х. Карденаса: “Іспанський режим не є фашистським, ні нацистським, він — іспанський. Він ґрунтується на іспанських традиціях і його сутність — християнський католицизм... Уряд має авторитарний характер у зв’язку з громадянською війною та світовою війною” (с. 83). Водночас заснування кортесів улітку 1942 р. вважається “початковим етапом реформування державного управління франкістської Іспанії вбік розширення повноважень представницьких виборних органів за корпоративними принципами” (с. 81). Можна погодитися також з висновком дослідниці, що утвердження статусу королівства, згідно із законом 1947 р., “мало доленосне значення для майбутньої Іспанії і в цьому проявилась далекоглядність Ф. Франко” й що “заміна франкізму парламентською монархією в специфічних умовах, що склалися в Іспанії в другій половині 70-х рр., відповідала розстановці політичних сил у країні, ... мирній демократизації іспанського суспільства” (с. 91).

Логічним продовженням двох перших розділів є третій, в якому зроблено історіографічний огляд соціально-економічної політики франкістської Іспанії. Тут наголошується на односторонньому висвітленні радянськими авторами цієї проблематики, за виключенням праць Гарсія Хосе та Вісенса Хуана, штучних наголосах на “негативних явищах у даній сфері, щоб показати загальний кризовий характер всього спектру франкістської політики” (с. 110). На думку історика, дослідження іспанських науковців лівих поглядів теж не виглядають оригінальними і стверджують, що економічна політика франкізму, її основні методи і принципи були продиктовані ідеологічними чинниками й підпорядковані певним політичним силам. Водночас справедливо вказується на перегляд у радянсько-російській історіографії кінця 80-х — початку 90-х років попередніх оцінок економічної політики Франко.

Неупереджений, об'єктивний аналіз наукової літератури приводить О. Іваніцьку до висновку, що саме іспанська держава та її інститути шляхом структурної політики, регулювання кредитної сфери й податкової системи, виважених соціальних реформ відіграли активну роль у розвитку національної економіки, "сприяли формуванню в Іспанії середнього класу, а отже, і передумови утвердження повноцінного демократичного суспільства" (с. 150).

Ніскільки не применшуючи достоїнства рецензованої монографії, зробимо кілька зауважень. Коло питань, що аналізуються у роботі, є надзвичайно широким. Але жаль, що не знайшлося місця для аналізу здобутків істориків стосовно зовнішньої політики франкістської Іспанії. На нашу думку, дослідження виграло б і збагатилося від розширення кола робіт, які аналізуються авторкою, за рахунок праць американських, канадських і деяких інших західноєвропейських (не іспанських) дослідників. У самостійний структурний підрозділ книги слід було б винести бібліографію використаної наукової й публіцистичної літератури, що значно полегшило б орієнтацію читача у масиві спеціальної літератури з цієї проблеми. В окремих випадках авторка дещо зловживає прийомами сучасної публіцистики, політологічними та соціологічними екскурсами (с. 7, 9, 11, 77 та ін.). Книга не позбавлена й окремих друкарських помилок (с. 18, 32, 38, 64, 72 та ін.).

Монографія О. Іваніцької, безсумнівно, становить інтерес як для вчених-іспаністів, дослідників історії країн Європи, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх тих, хто цікавиться проблемами новітньої історії. Сподіваємося, що здійснені авторкою зусилля по вивченню досить важливої теми з історії ХХ ст. будуть продовжені як самою дослідницею, так і іншими науковцями.

С. А. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

В. АНТАЛОВСЬКИЙ (сміт Міжгір'я Закарпатської обл.)

Підручник пишеться для народу

В надрукованому в № 1 за 1995 р. “Українського історичного журналу” листі Юрія Бріна містяться дуже серйозні звинувачення щодо книги Антона Лотоцького “Історія України”.

Останнім часом ми врешті-решт змогли ознайомитися з такими книгами цього автора, як “Історія України” та “Княжа гора”. У цих книгах матеріал викладено на диво дохідливо й популярно, без зайвої політизації, так властивої виданням радянського періоду. Саме такі підручники потрібні нині для наших шкіл.

В чому ж звинувачує Ю. З. Брін А. Лотоцького? Велика кількість помилок, перекручень, неправильних історичних трактувань; книга не виховує у душі любові до єдиного слов'янського народу (так і сказано вустами нинішніх московських шовіністів), надмірно звеличує українців, виховуючи неповагу, ворожість до інших народів; і, врешті-решт, улюблений закид історика-партійця — “відсутній класовий підхід при оцінці тих чи інших подій”.

Мабуть, А. Лотоцькому в 1934 р., далеко від гулагівських ґрат, на Західній Україні і в голову не прийшло викладати історію з “позицій марксизму-ленінізму”.

Читаючи такі рецензії, диву даєшся: як довго нам ще звільнятися від стереотипів, що їх десятиліттям забивали наші голови? І дуже прикро, що вчителі-спілкивці України досі стоять на позиціях “класової боротьби”, яка принесла нам і нашій науці стільки лиха.

Вихід у світ нових добротних підручників є радісною прикметою нашого часу, і їх появу треба тільки вітати.

Шморгун Петро Михайлович

31 липня 1997 р. історична наука зазнала відчутної втрати — на 77-му році життя раптово помер відомий український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки України Петро Михайлович Шморгун. Він народився 1 січня 1921 р. в с. Осламів Виньковецького району Хмельницької області. Після закінчення Уманського педучилища поступив на історичний факультет Одеського пединституту, а через окупацію України фашистами продовжив навчання у Середньоазіатському університеті в Ташкенті. У квітні 1942 р. його було призвано до армії. Спочатку він — слухач окремого військового факультету при Московському інституті інженерів зв'язку в Ташкенті, а потім брав участь у боях на Західному фронті. В 1943—1946 рр. навчався у військової Академії зв'язку в Ленінграді.

Після демобілізації в 1948 р. з армії закінчив історичний факультет Київського пединституту і аспірантуру при ньому, а в 1951 р. був запрошений на роботу до Інституту історії партії при ЦК Компартії України, де працював до кінця 1967 р. старшим науковим співробітником. У січні 1968 р. перейшов до Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при університеті ім. Тараса Шевченка (згодом — Інститут післядипломної освіти університету), де обіймав посаду професора (1968, 1988—1992 рр.), завідуючого кафедрою історичних дисциплін (1969—1988 рр.). Останнім часом П. М. Шморгун працював на кафедрі політичної історії гуманітарних факультетів Київського університету ім. Тараса Шевченка (1992—1994 рр.) та на кафедрі українознавства Українського державного університету харчових технологій (1994—1997 рр.).

П. М. Шморгун відомий як вдумливий дослідник історії України початку ХХ ст. Особливо ґрунтовно він висвітлив історію революції 1905—1907 рр. Цій проблематиці присвячені його кандидатська (1951 р.) й докторська (1964 р.) дисертації, кілька монографій. Він брав участь у створенні високо оцінених науковою громадськістю монографічних праць з проблем методології, історіографії, джерелознавства, методики викладання історії. Всього перу П. М. Шморгуна належить понад 500 друкованих праць, в т. ч. 11 індивідуальних монографій і 21 колективна. Ряд його праць вийшли друком у зарубіжних країнах. П. М. Шморгун входив до авторського колективу таких синтетичних праць, як “Історія міст і сіл Української РСР”, “Історія Києва” у 3-х томах, “Нариси історії Компартії України”, численних енциклопедичних видань.

Чимало сил віддав П. М. Шморгун “Українському історичному журналу”. Кілька років він працював за сумісництвом заступником головного редактора (1962—1965 рр., 1967—1968 рр.), довгий час був членом редколегії цього часопису. Він входив також до складу редколегій міжвідомчих наукових збірників “Вопросы общественных наук”, “Наукові праці з історії КПРС”.

Вагомий внесок вніс П. М. Шморгун у підготовку науково-педагогічних кадрів істориків, будучи членом спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Особисто він підготу-

вав чотирьох докторів та 22 кандидати наук, які нині працюють в усіх регіонах України.

В нашій пам'яті П. М. Шморгун залишився як надзвичайно чуйна і принципова людина, як невтомний трудівник, який вражав своєю сумлінністю та працездатністю. Він дуже вимогливо ставився до себе, безмежно любив свою професію.

Наукова та педагогічна праця П. М. Шморгуна була належним чином оцінена — в 1980 р. йому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України. А за військові заслуги він нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня та багатьма медалями. Проте найвищою оцінкою його життя та діяльності є добра пам'ять колег, друзів, учнів.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1997 р.

Привітання "Українському історичному журналу" 4

СТАТТІ

80-річчя української революції

Бойко В. М. (Чернівець). Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. 5
 Бойко О. Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. 6
 Верстюк В. Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України 5
 Солдатенко В. Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції 5,6

80-річчя Центральної Ради

Гошуляк І. Л. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради 3
 Солдатенко В. Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації 3

Проблеми давньої та середньовічної історії України

Вовк Т. А., Отрошенко В. В. Підгрунття історії України 2
 Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм 5
 Зубар В. М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кімерійського 5
 Котляр М. Ф. Давньоруська держава кінця XI—початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації) 2

Проблеми української медієвістики

Горобець В. М., Струкевич О. К. (Вінниця). Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи 1
 Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). Українська революція 1648—1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу 1

Україна і слов'янський світ

Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.) 1
 Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864—1917 рр.) 2

900-річчя Любецького з'їзду князів

Котляр М. Ф. Давньоруська державність: до і після Любеча 4

40-річчя "Українського історичного журналу"

Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії 4

* * *

Пронько В. А. (Москва). Угорщина. Трагедія 1956 р. 5
 Сарбей В. Г. Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького 3
 Світленко С. І. (Дніпропетровськ). Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему 3,4
 Сворак С. Д. (Івано-Франківськ). Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період 2

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х—1950-х рр. у СРСР 4

Гриценко А. П. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)	3
Матяк В. М. Медієвістика на сторінках "Українського історичного журналу"	4
Шевченко Н. В. (Миколайів). Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії	2
Щербатюк В. М. Історія України в публікаціях "Університетских известий"	3

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії української революції

Лозовий В. С. (Кам'янець-Подільський). Аграрна політика Директорії УНР	2
Причуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.	1

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Маркітан Л. П. М. С. Грушевський у кінофотодокументах	2
---	---

Питання історичного краєзнавства

Сарбей В. Г. Місце часопису "Кур'єр Кривбасу" у сучасному всеукраїнському краєзнавчому русі	2
---	---

До 325-річчя від дня народження П. Орлика

Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика	6
---	---

* * *

Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.	2
Барabanов Ю. М., Дьомін О. Б. (Одеса). До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст.	6
Веденєєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради	3
Вілкул Т. Л. Давньоруське "чадь": соціальна інтерпретація терміна і поняття	4
Герегова С. В. (Чернівці), Марусик Т. В. (Чернівці). Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. XX ст.)	3
Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)	1
Климовський С. І. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва	4
Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового	6
Кривцова В. М. (Ізмаїл). Етнокультурні процеси в сучасному Подунав'ї	6
Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" на IV сесії Української Центральної Ради	5
Рекотов П. В. (Запоріжжя). Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.)	3
Русначенко А. М. Український національний фронт—підпільна група 1960-х рр.	4
Сакада Л. Д. Два журнали українських істориків: "Український історичний журнал" та "Український історик"	4
Сідак В. С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX—початок XX ст.)	6

Трибуна молодого автора

Крижанівська О. О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX—початок XX ст.)	1
--	---

Історія в особах

Полковники Війська Запорозького

Чухліб Т. В. Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України	1
---	---

* * *

Білоцерківський В. Я. (<i>Харків</i>), Головченко В. І. (<i>Харків</i>). Іван Стещенко — подвижник на ниві українського національного відродження	6
Павлюк О. В. Радянофілство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?	3, 4
Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського	4, 5, 6
Струкевич О. К. (<i>Вінниця</i>). Генеральний підскарбій Яків Маркович	5
Щербак В. О. Яків Острианин	6

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Шайноха К. Домна-Розанда	1
------------------------------------	---

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Греко-католицька церква в 1944—1991 рр.	2
Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким	5, 6
Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.)	5

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Васильєв М. В. З історії будівництва Української оборонної лінії	6
--	---

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Пуцько В. Г. (<i>Росія, Калуга</i>). Літописне оповідання про місто Холм	1
--	---

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Михальчук Василь (<i>Франція, Париж</i>). Вбивство С. Петлври	2
---	---

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Вівчарик М. М., Козенюк В. О. “Закордот” — агентурно-розвідувальна організація більшовиків України	5
Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк?	1
Толочко О. П. Про місце смерті Рюрика Ростиславича	5

ДИСКУСІЇ

Толочко О. П. Дещо про коректність полеміки, професіоналізм і обов'язки історика	3
Яценко Б. І. (<i>Ужгород</i>). Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст.	3

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Баженов Л. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). О. П. Крижанівський. Історія Стародавнього Сходу	1
Бацик К. Ю., Шилова А. В. М. М. Варварцев. Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури	5
Березовчук М. Д. Б. Андрусішин. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр.	2
Васильєв В. В. (Вінниця), Калитко С. А. (Вінниця). В. Пристайко, Ю. Шаповал. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934	6
Віднянський С. В., В. Д. Козитин. Русская и украинская эмиграция в Югославию (1919—1945 гг.)	6
Віднянський С. В., Євсеєнко І. В. М. Гайдош, С. Конечни. Становище русинів-українців у Словаччині в 1948—1953 рр.; Б. Зилинський. Українці в Чехії й Моравії (1894) 1917—1945 (1994)	4
Дзюба О. М. Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: народ, релігія, культура	5
Дмитрієнко М. Ф., Табачник Д. В. Станіслав Кульчицький. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)	1

Катренко А. М. Нариси з історії українського національного руху	4
Коваленко В. П. (Чернігів). В. М. Ричка. Церква Київської Русі	6
Копилов С. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). О. П. Іваницька. Франкістська Іспанія 1939—1975 рр. Історіографія	6
Кульчицький С. В. Марта Богачевська-Хомяк. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939	2
Кульчицький С. В. Студії з архівної справи та документознавства. Т. 1.	5
Кульчицький С. В. Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. В борьбе против самовласти: Х. Г. Раковский в 1927—1941 гг.; В. А. Головкин, М. Г. Станчев. Г. И. Чернявский. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского; М. Г. Станчев. Г. И. Чернявский. Фарс на крови	6
Лисенко О. Є. Г. И. Ванеев. Севастополь 1941—1942. Хроника героической обороны	4
Майборода О. М. Українська біографістика. Збірник наукових праць. Вип. I	6
Мицик Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Г. Сагановіч. Невядома вайна 1654—1667	1
Мицик Ю. А. В. О. Щербак. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)	5
Наулко В. І., Чухліб Т. В. О. І. Гуржій. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право	4
Павленко Г. В. (<i>Ужгород</i>), Сарбей В. Г. Л. В. Таран. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX—40-е годы XX вв.	2
Панченко П. П. Карпаты: 1941—1945. Документальные военно-исторические очерки	4
Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Томас Приймак. Микола Костомаров: Біографія	2
Путро О. І., Рибалко В. С. Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. Історія України в 2-х кн. Кн. I	1
Реєнт О. П. І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни	3
Ричка В. М. Ігор Шевченко. Україна між Сходом і Заходом: нариси культурної історії до початку XVIII ст.	4
Склярєнко Є. М. З. Г. Лихолобова. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)	4
Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Я. О. Федорук. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. Ч. I. 1654 р.	6
Толочко О. П. Р. А. Симонов, А. А. Турилов, А. В. Чернецов. Древнерусская книжность	1
Шевченко В. Ф. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. Справа "Спільки визволення України": невідомі документи і факти	2

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Анталовський В. (<i>смт Міжгір'я Закарпатської обл.</i>). Підручник пишеться для народу	6
Усенко П. Г. Від першого загального всеросійського перепису до першого всесвітнього	1

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бажан О. Г. II з'їзд Всеукраїнської спільки краєзнавців	3
Баженов Л. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському	2
Варварцев М. М. Міжнародний семінар у Пізі "Мадзінізм у світі".	3
Винар Любомир (<i>США, Кент</i>). Міжнародна конференція у Нью-Йорку "Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець"	2
Гонтар О. В. (<i>Одеса</i>). Міжнародна наукова конференція "Відродження української державності: проблеми історії та культури"	3
Горобень В. М. Започаткування історичних читань, присвячених пам'яті І. О. Гуржія	3
Гурбик А. О. Міжнародна наукова конференція у Варшаві "Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси"	4
Данилюк Ю. З., Реєнт О. П., Рубльов О. С. 60-річчя Інституту історії України НАНУ	1
Єременко Т. І., Гурбик А. О. Другий Міжнародний сеймик молоді країн Центральної та Східної Європи	1

Калініченко В. В. (Харків). Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії	1
Король І. Ф. (Ужгород), Ганус С. В. (Ужгород). Міжнародна наукова конференція "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років ХХ ст.)"	2
Кулинич І. М. Міжнародна наукова конференція "Російські німці: проблеми історіографії та джерелознавства"	3
Марочко В. І. Міжнародна наукова конференція "Голод 1946—1947 рр. в Україні: причини і наслідки"	4
Мельниченко В. М. (Черкаси). Шості Всеукраїнські історичні читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку"	2
Ричка В. М. Міжнародний науковий Конгрес "Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях"	2
Сакада Л. Д., Гонтар Т. М. (Тернопіль), Винар Любомир (США, Кент). Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського	1
Сидорчук Т. М. (Львів). Міжнародна конференція в Празі, присвячена 75-річчю Українського вільного університету	3
Симоненко Р. Г. Міжнародна наукова конференція "Причини світових воєн ХХ століття. Порівняльний аналіз"	2
Терентьева Н. О. Міжнародна наукова конференція "Треки в Україні (XVIII—XX ст.): соціальне життя, наука, культура"	3
Федорчак П. С. (Івано-Франківськ). Міжнародна науково-практична конференція "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст."	3
Шевченко Н. В. (Миколаїв). Українське товариство з вивчення XVIII ст.: становлення та перспективи	1
Кондуфор Юрій Юрійович	2
Курносів Юрій Олександрович	1
Шморгун Петро Михайлович	6
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1997 р.	6

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

80-летие украинской революции

- С о л д а т е н к о В. Ф. Проблема классово- и национально-политических сил в концепции украинской революции (*Окончание*) 3
- Б о й к о Е. Д. Образование единого национального фронта украинскими политическими силами в 1918 г. 14

СООБЩЕНИЯ

К 325-летию со дня рождения Ф. Орлика

- М е л ь н и к Л. Г. Украинско-турецкие взаимоотношения и политические проекты Ф. Орлика 24
- * * *

- Б а р а б а н о в Ю. М., Д е м и н А. Б. (*Одесса*). К предистории первого военно-политического союза в Европе в начале XVII ст. 35
- С е д а к В. С. Деятельность спецслужб Австро-Венгрии и Германии на украинских землях Российской империи (конец XIX—начало XX ст.) 45
- К р е с и н А. В. Национальная концепция Миколы Хвылевого 58
- К р и в ц о в а В. М. (*Измаил*). Этнокультурные процессы в современном Подунавье 63

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Щ е р б а к В. А. Яков Острянин 71
- Б е л о ц е р к о в с к и й В. Я. (*Харьков*), Г о л о в ч е н к о В. И. (*Харьков*). Иван Стешенко — подвижник на ниве украинского национального возрождения 77
- Р у б л е в А. С. Дорогами на Соловки: советское десятилетие Михаила Лозинского (*Продолжение*) 84

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Переписка Е. Х. Чикаленко с В. К. Винниченко и П. Я. Стебницким (*Окончание*) 103

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- В а с и л ь е в М. Г. Из истории строительства Украинской оборонительной линии 123

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- К о в а л е н к о В. П. (*Чернигов*). В. М. Ричка. Церква Київської Русі 132
- С т е п а н к о в В. С. (*Каменец-Подольский*). Я. О. Федорук. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. Ч. I. 1654 рік 133
- В а с и л ь е в В. В. (*Винница*), К а л и т к о С. А. (*Винница*). Ю. Шаповал, В. Пристайко. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934 138
- К у л ь ч и ц к и й С. В. Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. В борьбе против самовласти: Х. Г. Раковский в 1927—1941 гг.; В. А. Головки, М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского; М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. Фарс на крови 140
- М а й б о р о д а А. Н. Українська біографістика: Збірник наукових праць. Вип. I 143
- В и д н я н с к и й С. В. В. Д. Козлитин. Российская и украинская эмиграция в Югославии (1919—1945 гг.) 146
- К о п ы л о в С. А. (*Каменец-Подольский*). О. П. Іваніцька. Франкістська Іспанія 1939—1975 рр. Історіографія 148

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- А н т а л о в с к и й В. (*сmt Межгорье Закарпатской обл.*). Учебник пишется для народа 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Шморгун Петр Михайлович 152

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1997 г. 154

ПОПРАВКИ

В "Українському історичному журналі", № 2, 1997, на с. 144 в матеріалі "Міжнародна конференція в Нью-Йорку "Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець"", що її одержано від Пресової служби УІТ, зроблено кілька помилок при наборі тексту. Через недогляд редакція УІЖ подала, що "В. Чернецький підбив підсумки конференції...". В дійсності підсумки конференції підбив голова УІТ Любомир Винар. Також помилково написано, що "митрополит Володимир Баранецький" закрив конференцію...". Має бути магістер (Мгр) В. Баранецький, а не "митрополит". Також в № 1, 1997 р. редакція УІЖ помістила коротку інформацію про відбуття сесії, присвяченої М. Грушевському в Ст. Катерікс, Канада, під авторством Любомира Винара (№ 1, 1997, с. 149). Має бути ПС УІТ, себто Пресова служба УІТ, а не Л. Винар.

Редакція УІЖ